

UNIVERZITET U BEOGRADU
FAKULTET POLITIČKIH NAUKA

Violeta S. Marković

**KARAKTERISTIKE DEČJEG RADA KOD
NEPRAĆENE I RAZDVOJENE DECE U
SRBIJI**

doktorska disertacija

Beograd, 2024

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF POLITICAL SCIENCE

Violeta S. Marković

**Characteristics of child labor among
unaccompanied and separated children in
Serbia**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2024

Mentorka:

Prof. dr Nevenka Žegarac, redovna profesorka, Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka

Članovi komisije:

Datum odbrane: _____

Izjava zahvalnosti

Želim da se zahvalim mojoj mentorki, profesorki Nevenki Žegarac za svu podršku koju mi je pružila u procesu izrade ove doktorske disertacije. Hvala Vam što ste bili tu za mene u bilo koje doba dana i noći i za redovno praćenje svakog koraka u ovom procesu, za davanje saveta i razrešavanje dilema. Hvala Vam i što podržavate i usmeravate moj akademski razvoj, veliko je zadovoljstvo učiti od Vas.

Želim takođe da se zahvalim mojim dragim koleginicama, saputnicama na ovom putu doktorskih studija. Hvala vam devojke za svaki pogledan nacrt, sve komentare i reči podrške. Hvala vam što ste bile tu kad god mi je trebala reč ohrabrenja i neko da me pogura da ne odustanem. Nadam se da ćemo nastaviti da se držimo zajedno.

Posebnu zahvalnost upućujem studentima is studentkinjama osnovnih i master studija socijalne politike i socijalnog rada koji su mi pomogli u procesu transkribovanja podataka. Biljana, Đorđe, Jelena, Jovana, Sandra, Marija, Mina i Sanja hvala na posvećenosti, odgovornosti i spremnosti da naučite nešto novo. Zahvaljujem se svim organizacijama i institucijama koje su mi pomogle da prikupim podatke za doktorat. Zahvaljujem se Centru za socijalni rad Bujanovac, Ministarstvu za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja, Komesarijatu za izbeglice i migracije RS, Zavodu za socijalnu zaštitu, Centru za zaštitu žrtava trgovine ljudima, Ustanovaama socijalne zaštite koje u svom sastavu imaju radnu jedinicu za smeštaj maloletnih stranaca u Nišu i Beogradu. Takođe, hvala UNHCR-u, UNICEF-u, MOR-u, Save the Children-u, nevladinim organizacijama Jesuit Refugee Service, Psychosocial Innovation Network, Centru za kriznu politiku i reagovanje, KlikAktivu, Centru za integraciju mladih, Info Parku, Grupi 484 i Humanitarnom Centru za toelranciju i integraciju. Posebnu zahvalnost želim da uputim Centru za socijalni rad Šid i NVO World Vision International u Sarajevu, na respozivnosti i podršci u obezbeđivanju svih saglasnosti kako bih mogla da razgovaram sa decom.

Hvala svakom od 44 dečaka i mladića koji su se uključili u ovo istraživanje i sa otvorenim srcem i velikom hrabrošću podelili svoja iskustva. Hvala vam što ste nevidljivi heroji ove migrantske krize, spasioci svojih porodica i primer za mlađe generacije u vašim zemljama porekla.

Naposletku, želim da se zahvalim svim mojim dragim i bliskim ljudima, prvo mojoj porodici, roditeljima i sibližima. Hvala vam što ste uvek navijali za mene i što ste nakon svakog napisanog poglavlja bili uzbuđeni kao da je cela disertacija gotova. Hvala što ste me podržavali u svemu, čak i onda kada niste baš razumeli šta tačno i zašto ovo radim. Hvala i mojim prijateljicama koje su mi više puta svojim nesebičnim davanjem pomogle da nastavim dalje.

Ovu disertaciju posvećujem svojim sestrama Anđeli i Maji i bratu Stefanu. Hvala vam što postojite, ja ne bih bila ja da nije vas.

Karakteristike dečjeg rada kod nepraćene i razdvojene dece u Srbiji

Sažetak

Zloupotreba dečjeg rada predstavlja jednu od ključnih oblasti gde se grubo krše prava deteta definisana međunarodnim dokumentima i domaćim zakonima. Procenjuje se da je 160 miliona dece u svetu bilo izloženo zloupotrebi dečjeg rada, od čega je 79 miliona dece bilo izloženo opasnom dečjem radu (ILO & UNICEF, 2021). U kontekstu migracija, naročito iregularnih i prisilnih, rizik da deca budu izložena zloupotrebi dečjeg rada je veliki, imajući u vidu da migriranje samo po sebi sadrži sve elemente koji su definisani kao rizici da deca budu izložena ovoj vrsti zloupotrebe: siromaštvo, neredovno pohađanje škole, nezaposlenost roditelja itd.

Posebno ranjivu grupu čine nepraćena i razdvojena deca, a procene su da je tokom 2022. godine njih 39180 podnelo zahteve za azil u 27 EU+ zemalja (Eurostat, 2023). Ove brojeve, treba uzeti sa rezervom, jer veliki broj dece bez pratnje nije podneo zahtev za azil ni u jednoj zemlji, što dodatno povećava rizik od različitih vidova eksploatacije, uključujući i dečji rad, s obzirom na to da nisu vidljivi sistemima zaštite. Zaštita nepraćene i razdvojene dece od izloženosti dečjem radu nije regulisana posebnim zakonskim odredbama i na njih se primenjuju zakonske odredbe, međunarodne i nacionalne, koje su u ovoj oblasti propisane za domicilnu decu.

Istraživanje je kombinovalo kvantitativne i kvalitativne metode prikupljanja podataka. Korišćen je upitnik koji je posebno razvijen za potrebe ovog istraživanja. Upitnik je bio namenjen zaposlenima u sistemu zaštite nepraćene i razdvojene dece – iz državnih ustanova i organizacija civilnog društva. Fokus grupe i intervjui rađeni su sa profesionalcima iz sistema socijalne zaštite i sa nepraćenom i razdvojenom decom. U istraživanju je učestvovalo 140 profesionalaca i 44 dece.

Rezultati ukazuju da je značajan udeo nepraćene i razdvojene dece izložen radu na migrantskom putu od zemalja porekla (najčešće Avganistana) do Srbije, te da su mnoga izložena najgorim oblicima dečjeg rada – i to opasnom radu i radu koji podrazumeva vršenje krivičnih dela vezanih za krijumčarenje ljudi i distribuciju prihoaktivnih supstanci. Deca koja putuju zapadnobalkanskom rutom preko Srbije uobičajeno rade na opasnim mašinama, u opasnim okolnostima i u opasnim delatnostima koje sa sobom nose potencijalne rizike i stvarne nepovoljne posledice po zdravlje, moral i blagostanje dece. Deca pokazuju agensnost što se vidi u demonstriranoj kontroli prilikom izbora posla i odluku da prekinu sa poslom onda kada prevazilazi njihove mogućnosti za trpljenje neadekvatnih uslova. Rezilijentnost dece karakteriše motivisanost da se uključe u rad i pokažu sposobnost za zarađivanje, a ta motivacija je usko vezana za odgovornost prema porodici. Njihov “uspeh” je dobit kojom ispunjavanju tu odgovornost, uz pozitivne efekte rada za sebe – sticanje veština za budućnost, nova znanja i sposobnosti. U kontekstu rada dece, izrazito važnu negativnu ulogu imaju evropske politike migracija, ali i politike nacionalnih zemalja tranzita: postojeće politike dodatno guraju decu u opasan rad otežavanjem ili češće onemogućavanjem legalnog zaposlenja, što otvara put poslodavcima da grubo zloupotrebljavaju rad dece.

Ključne reči: dečji rad, nepraćena i razdvojena deca, migracije, sistem zaštite

Naučna oblast: političke nauke

Uža naučna oblast: teorija i metodologija socijalnog rada

Broj upisa: 1209

UDK broj: 36:001.8(314.15:364)

Characteristics of child labor among unaccompanied and separated children in Serbia

Child labor is one of the key areas where children's rights defined by international documents and domestic laws are grossly violated. It is estimated that 160 million children in the world were exposed to child labor, of which 79 million children were exposed to hazardous child labor (ILO & UNICEF, 2021).

In the context of migration, especially irregular and forced, the risk of children being exposed to child labor is high, bearing in mind that migration itself contains all those elements that are otherwise defined as risks of children being exposed to this type of abuse: poverty, irregular school attendance, parental unemployment, etc. A particularly risky group is unaccompanied and separated children, for whom it is estimated that in 2022, 39,180 of them applied for asylum in EU+ countries (Eurostat, 2023). These numbers, however, should be taken with a grain of salt, as large number of unaccompanied children have not applied for asylum in any country, which puts them at even greater risk of various forms of exploitation, including child labor, given that they are not visible to protection systems. The protection of unaccompanied and separated children from child labor is not covered by special legal provisions, international or national, but falls under the regulation for domicile children.

The research combined quantitative and qualitative data collection methods. A questionnaire was used, which was specially developed for the needs of this research, and which was filled out by professionals. The questionnaire was intended for all employees in the system of protection of unaccompanied and separated children - from state institutions and civil society organizations. Focus groups and interviews were conducted with professionals from the social welfare system and with unaccompanied and separated children. In total, 140 professionals and 44 children participated in the research. The results indicate that a significant number of unaccompanied and separated children are exposed to work on the migrant route from the countries of origin (most often Afghanistan) to Serbia, and that they are exposed to the worst forms of child labor - namely dangerous work and work that involves the commission of criminal acts related to smuggling and distribution of prichoactive substances. Children who travel the Balkan route through Serbia usually work on dangerous machines, in dangerous circumstances and in dangerous activities that carry with them potential risks and real consequences for the health, morale and well-being of children. Children show agency, which can be seen in the demonstrated control when choosing a job and the decision to stop working when it exceeds their capacity to endure inadequate conditions. Resilience of children is characterized by motivation to engage in work and demonstrate the ability to earn, and this motivation is closely related to responsibility towards the family. Their "success" is the profit by which they fulfill that responsibility, along with the positive effects of working for themselves - acquiring skills for the future, new knowledge and abilities. In the context of child labor, the European migration policies, but also the policies of the national transit countries, play an extremely important negative role: existing policies additionally push children into dangerous work by making it difficult or more often impossible to get legal employment, which opens the way for employers to grossly abuse child labor.

Key words: child labor, unaccompanied and separated children, migration, protection system

SADRŽAJ

1. Uvod.....	1
1.1. Formulacija problema.....	1
1.2. Predmet istraživanja	3
1.3. Određivanje osnovnih pojmova	4
2. Istorija dečjeg rada	6
3. Razvoj sistema zaštite dece od zloupotrebe dečjeg rada	8
4. Dečji rad – karakteristike i faktori uticaja na pojavu ZDR	10
4.1. Faktori koji utiču na pojavu ZDR	14
4.1.1. <i>Individualni faktori.....</i>	14
4.1.2. <i>Porodični faktori</i>	14
4.1.3. <i>Siromaštvo i pristup obrazovanju</i>	14
4.1.4. <i>Trgovina decom.....</i>	16
4.1.5. <i>Oružani sukobi</i>	17
4.1.6. <i>Stavovi prema dečjem radu.....</i>	17
4.2. Zakonodavni okvir dečjeg rada u Srbiji	19
4.2.1. <i>Sistem zaštite dece od zloupotrebe dečjeg rada u Srbiji</i>	22
5. Teorijska objašnjenja migracija.....	24
6. Savremeni trendovi migracija u Evropi.....	27
6.1. Sistemi zaštite dece u migracijama	29
6.2. Zaštita nepraćene i razdvojene dece u migracijama u Srbiji	31
7. Intersekcija migracija i dečjeg rada: pregled literature	34
7.1. Metode pregleda literature	34
7.2. Analiza podataka na osnovu sistematskog pregleda literature	38
7.3. Analiza rezultata sistematskog pregleda literature.....	42
7.3.1. <i>Vrsta migracija – interna i međunarodna.....</i>	42
7.3.2. <i>Karakteristike dečjeg rada u kontekstu migracija</i>	42
7.4. Rezime sistematskog pregleda literature.....	46
8. Teorijski okvir istraživanja.....	47
8.1. Model ponude i potražnje u objašnjenju dečjeg rada.....	47
8.1.1. <i>Jednačina dečjeg rada: Ponuda.....</i>	48
8.1.2. <i>Jednačina dečjeg rada: Potražnja</i>	50
8.2. Pristup zasnovan na pravima deteta za decu u migracijama.....	53
8.2.1. <i>Pravna komponenta pristupa zasnovanog na pravima dece.....</i>	54
8.2.2. <i>Teorijska komponenta pristupa zasnovanog na pravima deteta</i>	56
8.2.3. <i>Praktična komponenta pristupa zasnovanog na pravima deteta</i>	58
8.3. Koncept rezilijentnosti.....	60
8.3.1. <i>Istraživanje rezilijentnosti – četiri talasa.....</i>	60
8.3.2. <i>Faktori rizika.....</i>	62
8.3.3. <i>Faktori zaštite.....</i>	62
8.3.5. <i>Agensnost dece</i>	66
9. Metod istraživanja	67
9.1. Predmet i cilj istraživanja.....	67

9.2.	Istraživačka pitanja i hipotetički okvir istraživanja	68
9.3.	Dizajn istraživanja.....	70
9.4.	Instrumenti korišćeni u istraživanju	70
9.5.	Tok terenskog istraživanja	72
9.6.	Opis uzorka	73
9.7.	Utisci istraživača.....	75
9.8.	Doprinos istraživanja	77
10.	Rezultati istraživanja.....	78
10.1.1.	<i>Demografske karakteristike ispitanika</i>	<i>78</i>
10.1.2.	<i>Samoprocena znanja profesionalaca o dečjem radu.....</i>	<i>81</i>
10.1.3.	<i>Faktori koji doprinose znanju za prevenciju i intervenisanje u oblasti ZDR.....</i>	<i>86</i>
10.1.4.	<i>Okolnosti na radnom mestu koje mogu da dovedu do sprečenosti da se adekvatno prepozna i interveniše u oblasti ZDR</i>	<i>87</i>
10.1.5.	<i>Treninzi i obuke</i>	<i>88</i>
10.1.6.	<i>Stavovi o deci u migracijama i dečjem radu</i>	<i>89</i>
10.1.7.	<i>Analiza varijanse</i>	<i>93</i>
10.1.8.	<i>Znanja o dečjem radu.....</i>	<i>95</i>
10.2.	Prikaz rezultata iz fokus grupa i intervju sa decom i profesionalcima	102
10.2.	Zastupljenost kodova	102
10.3.	Učestalost dečjeg rada.....	104
10.3.1.	<i>Razlozi za uključivanje u rad.....</i>	<i>104</i>
10.4.	Roditeljska očekivanja	105
10.5.	Kulturni obrasci vezani za rad dece	107
10.6.	Karakteristike dečjeg rada.....	108
10.6.1.	<i>Proces nalaženja posla.....</i>	<i>108</i>
10.6.2.	<i>Poslovi na kojima deca rade</i>	<i>109</i>
10.7.	Uslovi rada	112
10.7.1.	<i>Radno vreme, plate i odnos sa poslodavcima</i>	<i>112</i>
10.8.	Faktori rizika za uključivanje u rad.....	113
10.9.	Faktori zaštite	116
10.10.	Agensnost.....	117
10.11.	Intervencije sistema zaštite.....	118
10.11.1.	<i>Preporuke ispitanika za unapređenje intervencija sistema.....</i>	<i>120</i>
10.11.2.	<i>Indikatori za prepoznavanje dece koja su uključena u zloupotrebu dečjeg rada.....</i>	<i>121</i>
10.12.	Saveti za decu od dece	122
11.	Diskusija rezultata istraživanja	123
11.1.	Učestalost dečjeg rada.....	123
11.2.	Karakteristike dečjeg rada.....	124
11.3.	Uslovi rada nepraćene i razdvojene dece	127
11.4.	Roditeljska očekivanja od nepraćene i razdvojene dece: „Deca na zadatku“	128
11.5.	Kulturni obrasci: „Deca koja su prerano odrasla“	130
11.6.	Rezilijentnost nepraćene i razdvojene dece	131

11.7.	Intervencije sistema.....	136
11.8.	Rezultati istraživanja i hipotetički okvir	138
11.9.	Ograničenja studije	140
12.	Zaključci i preporuke istraživanja	141
12.1.	Preporuke istraživanja.....	145
	Literatura.....	147
	Prilozi	167
	Biografija autora	209
	Izjava o autorstvu.....	211
	Izjava o istovetnosti štampane i elektronske verzije doktorskog rada	212
	Izjava o korišćenju	213

Spisak tabela i grafikona

Tabele

Tabela 1. Opasne delatnosti za decu

Tabela 2. Prikaz push i pull faktora koji utiču na migracije

Tabela 3. Primer pretrage skraćenica u bazi podataka Web of Science

Tabela 4. Primer pretrage koncepata u Thesarus bazi podataka PsychInfo

Tabela 5. Glavne karakteristike identifikovanih 36 studija u sistematskom pregledu literature

Tabela 6. Sedam univerzalnih tenzija

Tabela 7. Samoprocena znanja o zakonodavnom okviru, indikatorima, koracima intervenisanja i razlikovanja ZDR od trgovine ljudima

Tabela 8. Faktori koji doprinose znanju za prevenciju i intervenisanje u oblasti ZDR

Tabela 9. Okolnosti na radnom mestu koje mogu da utiču na nedovoljno prepoznavanje ZDR

Tabela 10. Procena važnosti oblasti u kojima su potrebne dodatne obuke o ZDR

Tabela 11. Stavovi o dečijem radu dece u migracijama

Tabela 12. Analiza varijanse za stav "Rad dece u migracijama trebalo bi da se tretira blaže u odnosu na rad domicilne dece jer mi ne poznajemo dovoljno njihovu kulturu i iskustva koja su već imala sa radom."

Tabela 13. Analiza varijanse za stav "Deca u migracijama u Srbiji ostaju kratko vreme, a kako bi skupili novac da nastave put u redu je da im se dozvoli da rade poslove kod registrovanih poslodavaca u Srbiji."

Tabela 14. Poznavanje potrebne dokumentacije za zasnivanje radnog odnosa sa detetom kod profesionalaca

Tabela 15. Primeri zloupotrebe dečijeg rada

Tabela 16. Primer prepoznavanja razlike između ZDR i trgovine decom

Grafikoni

Grafikon 1: Globalni napredak u borbi protiv ZDR 2000-2020

Grafikon 2: Broj dece uključene u ZDR, 2020.godine

Grafikon 3: Sektori u kojima rade deca, 2020. godina

Grafikon 4. Broj prisilno raseljenih osoba u poslednjih 30 godina

Grafikon 5. PRISMA dijagram sistematskog pregleda literature

Grafikon 6. Ponuda dečjeg rada

Grafikon 7: Potražnja dečjeg rada

Grafikon 8: Broj ispitanika prema tipu institucije zaposlenja ispitanika

Grafikon 9. Najviši završen stepen obrazovanja prema tipu institucije

Grafikon 10. Prikaz samoprocene znanja vezano za zakonodavni okvir u odnosu na mesto zaposlenja

- Grafikon 11. Prikaz samoprocene znanja vezano za indikatore prepoznavanja ZDR
- Grafikon 12. Prikaz samoprocene znanja vezane za korake intervencije u situacijama ZDR
- Grafikon 13. Prikaz samoprocene znanja o razlikovanju ZDR i trgovine ljudima
- Grafikon 14. Tip institucije i odgovor na pitanje: *Kojim zakonom je regulisan dečji rad u Srbiji?*
- Grafikon 15. Najviši stepen obrazovanja i odgovor na pitanje: *Kojim zakonom je regulisan dečji rad u Srbiji?*
- Grafikon 16. Broj edukacija i tačan odgovor na pitanje: *Kojim zakonom je regulisan dečji rad u Srbiji?*
- Grafikon 17. Tip institucije i odgovor na pitanje: *Od koliko godina deca prema srpskom zakonodavstvu mogu da rade?*
- Grafikon 18. Model rezilijentnosti kod nepraćene i razdvojene decu uključenu u dečji rad

Mape

Mapa 1: Vizuelni prikaz kodova

Lista akronima

ZDR – Zloupotreba dečjeg rada

MOR – Međunarodna organizacija rada

CSR - Centar za socijalni rad

MINRZS - Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja

MUP – Ministarstvo unutrašnjih poslova

KIRS - Komesarijat za izbeglice i migracije Republike Srbije

OCD – Organizacije civilnog društva

KPD – Konvencija o pravima deteta

SPSS – Statistical Package for the Social Sciences

NVO – Nevladine organizacije

1. Uvod

1.1. Formulacija problema

Zloupotreba dečjeg rada (u daljem tekstu ZDR) predstavlja jednu od ključih oblasti gde se grubo krše prava deteta definisana međunarodnim dokumentima i domaćim zakonima. Procenjuje se da je 160 miliona dece u svetu bilo izloženo ZDR, od čega je 79 miliona dece bilo izloženo opasnom dečjem radu (ILO & UNICEF, 2021). U kontekstu migracija, naročito iregularnih i prisilnih, rizik da deca budu izložena ZDR je veliki, imajući u vidu da migriranje samo po sebi sadrži sve elemente koji su inače definisani kao rizici da deca budu izložena ovoj vrsti zloupotrebe: siromaštvo, neredovno pohađanje škole i ograničen pristup obrazovanju, nezaposlenost roditelja itd. Istovremeno, nedostatak dokumentacije, diskriminacija, izolacija i ograničen pristup sistemima zaštite dodatno pojačavaju rizike da deca u migracijama budu izložena dečjem radu. Migracije kao rizik za izloženost dece ZDR pominju se 2010. godine na Globalnoj konferenciji o dečjem radu kada je donet dokument pod nazivom „Mapa puta za eliminaciju najgorih oblika dečjeg rada“ u kojem se navodi da „vlade treba da uzmu u obzir vulnerabilnost dece na, naročito, najgore oblike dečjeg rada u kontekstu migracionih kretanja“ (The Hague Global Child Labour Conference, 2010). Ovo postaje značajno u periodu masovnih migracionih kretanja, koja su za zemlje Evrope postala naročito aktuelna od 2015. godine. Najskorije procene ukazuju na to da je 2022. godine globalno bilo 184 miliona migranata, odnosno skoro 3% svetske populacije. Od toga, 37 miliona su izbeglice (World Bank, 2023), od čega deca čine gotovo polovinu ukupnog broja, tj. 17,5 miliona (UNICEF, 2023).

Posebno rizičnu grupu čine nepraćena i razdvojena deca za koju se procenjuje da je tokom 2022. godine njih 39180 podnelo zahteve za azil u zemljama EU (Eurostat, 2023). Ove brojeve, međutim, treba uzeti sa rezervom, jer veliki broj dece bez pratnje nije podneo zahtev za azil ni u jednoj zemlji, što ih stavlja u još veći rizik od različitih vidova eksploatacije, uključujući i dečji rad, s obzirom na to da nisu vidljivi sistemima zaštite. Zaštita nepraćene i razdvojene dece od izloženosti ZDR nije pokrivena posebnim zakonskim odredbama i na njih se primenjuju zakonske odredbe koje su u ovoj oblasti propisane za domicilnu decu.

Centralni dokument u ovoj oblasti je Konvencija UN o pravima deteta usvojena 1989. godine koja postavlja okvir za zaštitu fundamentalnih prava deteta. Konvencija o pravima deteta propisuje set univerzalno prihvaćenih pravila koje države potpisnice treba da poštuju u zaštiti dece mlađe od 18 godina. U članu 32 stav 1, Konvencija posebno propisuje obaveze koje se tiču zaštite dece u oblasti radnog angažovanja: „Strane ugovornice priznaju pravo deteta da bude zaštićeno od ekonomskog iskorišćavanja i od obavljanja bilo kog posla koji bi mogao da bude opasan ili bi ometao školovanje deteta ili bi bio štetan po zdravlje deteta ili za fizički, mentalni, duhovni, moralni ili društveni razvoj deteta“ (UN, 1989). U stavu 2 istog člana propisuju se: „Strane ugovornice će preduzeti pravne, administrativne, društvene i obrazovne mere da bi se obezbedila primena ovog prava. U tom cilju i u skladu sa važećim odredbama međunarodnih instrumenata, strane ugovornice će posebno: (a) obezbediti minimalnu starosnu granicu ili granice za zapošljavanje; (b) obezbediti odgovarajuće regulisanje vremena i uslova zapošljavanja; i (c) obezbediti odgovarajuće kazne ili druge sankcije da bi se osigurala efikasna primena ovog člana“ (UN, 1989).

Međunarodna organizacija rada (MOR) je donela dve Konvencije koje se odnose na dečji rad, i obe su ratifikovane i implementirane u zakonodavstvo Republike Srbije:

- Konvencija MOR br. 138 o minimalnim godinama starosti za zasnivanje radnog odnosa iz 1973. godine koja poziva na uspostavljanje minimalnog uzrasta za rad koji nije niži od uzrasta obaveznog školovanja. U mnogim zemljama ovaj uzrast je do 15 godina starosti odnosno 14 godina za zemlje u razvoju, u zavisnosti od lokalnih propisa o dužini obaveznog obrazovanja (MOR, 2009). Definiše se i opasni rad za decu, naglašavajući da: „Minimalne godine starosti za zasnivanje bilo koje vrste radnog odnosa ili rada koji po svom karakteru ili okolnostima u kojima se obavlja može ugroziti zdravlje, sigurnost ili moral mladih, ne treba da bude ispod 18 godina“ (MOR, 2009).
- Konvencija MOR br. 182 o najgorim oblicima dečjeg rada, doneta 1999. godine koja se odnosi na posebne vrste poslova koje deca ne smeju da rade (MOR, 2009). Ova Konvencija bliže određuje najgore oblike dečjeg rada i opasan rad kao jedan od tipova najgoreg oblika dečjeg rada.

Nacionalna zakonodavstva država potpisnica ovih međunarodnih konvencija preciznije definišu aspekte zaštite dece u oblasti rada, najčešće u pogledu definisanja minimalnih godina za radno angažovanje i određivanjem sektora za koje se smatra da su opasni za rad dece kao i druge karakteristike rada – dužine radnog vremena i rada noću. Stoga je teško generisati osnovnu definiciju ZDR i porediti statističke podatke, iako se nacionalne države ohrabruju da u ovim aspektima imaju što sličnije odrednice. Ovo utiče i na sisteme podrške koji su organizovani u različitim državama što otežava poređenje, identifikaciju i primenu dobrih praksi.

Za decu koja migriraju sama, problem različitog definisanja ZDR ima direktne implikacije na njihov tretman i mogućnosti zaštite prava. S obzirom na to da se često, u kratkom vremenskom periodu, deca kreću iz jedne zemlje u drugu, događa se da njihovo uključivanje u rad može biti dozvoljeno u jednoj zemlji dok u sledećoj zemlji isto radno angažovanje može biti zabranjeno. Razlog zbog kojeg deca u jednoj zemlji mogu da rade, dok u drugoj ne, ne mora da bude isključivo posledica razlika u nacionalnim zakonskim odredbama, već i postupanja institucija u zemljama kroz koje deca prolaze. Ovo se može odnositi i na neformalne politike postupanja, gde se zvaničnici, profesionalci i drugi pomagači vode time da se deca u zemljama tranzita ne zadržavaju dugi vremenski period, pa da usled toga nisu u mogućnosti da organizuju dugoročnu zaštitu.

Karakteristike migratornih kretanja mogu biti faktor zbog kojeg su deca koja putuju sama često uključena u ZDR. One podrazumevaju: nepoznavanje lokalnog jezika, nedostatak mreže podrške, nepoznavanje lokalnih pravnih normi, nejednak pristup obrazovanju i zdravstvenoj zaštiti uz njihovu povećanu vulnerabilnost samim time što su deca (Braam, 2019). Važno je pomenuti i pravni status dece - od njihovog legalnog statusa može zavisiti i vidljivost ove dece za sisteme zaštite. Dodatni izazov predstavlja i nedostatak dokumenata iz zemlje porekla, usled čega deca ne mogu da koriste neka prava – naročito pravo na obrazovanje koje je prepoznato kao jedan od najznačajnijih faktora zaštite dece od uključenosti u dečji rad (David i sar., 2019; ILO, 2018; UNICEF & Save the Children, 2015; Habib i sar., 2019). Ovo je uočljivo u zemljama tranzita, gde deca izbegavaju da se registruju iz straha da će, kada budu stigla u zemlju željene destinacije, biti vraćena nazad u zemlju gde su bila prvi put registrovana, a u skladu sa Dablinskom regulativom (European Commission, 2008).

Značajan aspekt za decu koja migriraju sama jeste i okolnost da nemaju neposrednu podršku članova porodice tokom putovanja, usled čega se oslanjaju na ljude koje upoznaju na putu, krijumčare, lokalne posrednike i poslodavce, za podršku kako prilikom prelaska granice tako i za sticanje novca kako bi nastavili put dalje (UNICEF & Save the Children, 2015). S obzirom na to da se deca često plaše da prijave kršenje svojih prava zbog rizika da završe u zatvoru ili da budu deportovana ovo daje prostor ljudima koje deca upoznaju na putu da ih eksploatišu za rad uz relativno niske troškove i rizike (David i sar., 2019).

U Srbiji ne postoje istraživanja koja su se bavila učešćem nepraćene i razdvojene dece na tržištu rada – legalnom ili ilegalnom. S obzirom na to da je i Srbija, kao i zemlje kroz koje nepraćena i razdvojena deca prolaze na putu od zemlje porekla do Srbije, zemlja tranzita, može se pretpostaviti da su iskustva koja deca imaju na tržištu rada u Srbiji slična kao u zemljama tranzita do Srbije. Isto se može reći i za iskustva profesionalaca uključenih u njihovu zaštitu. U ovom smislu važno je istražiti vezu između rada dece u zemljama tranzita do Srbije sa radom u Srbiji kako bi preporuke bile primenljive i na druge zemlje tranzita kroz koje deca prolaze na putu do Srbije. Ovo istraživanje će ponuditi preporuke zasnovane na perspektivi dece u migracijama što daje novu dimenziju dosadašnjem naučnom znanju u ovoj oblasti.

Problem istraživanja je nedostatak adekvatnih empirijskih dokaza i znanja o pojavnim oblicima dečjeg rada kojima su izložena nepraćena i razdvojena deca u kontekstu migracija na njihovom putu od zemlje porekla do Republike Srbije i u Srbiji. Nepoznato je koji su, i na koji način deluju, faktori rizika i zaštite koji utiču na uključivanje ove dece u rad. Napokon, nepoznato je delovanje mehanizma sistema zaštite ove dece u Republici Srbiji. Istraživanjem će biti obuhvaćeni faktori rizika koji su definisani u literaturi, a ispitivanjem nepraćene i razdvojene dece će se istraživati postojanje dodatnih faktora rizika koji nisu prepoznati u dosadašnjim istraživanjima. Ovi faktori biće ispitivani i iz perspektive dečje agensnosti, a ne samo iz perspektive zaštite koja dominira u dostupnoj literaturi.

1.2. Predmet istraživanja

Predmet istraživanja su karakteristike dečjeg rada kod nepraćene i razdvojene dece na putu od zemlje porekla do Republike Srbije i u Srbiji u periodu od 2015. godine do 2023. godine. Ovaj rad nastoji da odgovori na sledeće opšte pitanje: Kakva su iskustva nepraćene i razdvojene dece na tržištu rada i sa sistemima socijalne zaštite (institucionalnim, nevladinim i neformalnim) na njihovom putu od zemlje porekla do Republike Srbije i u Srbiji? Ovo opšte pitanje operacionalizuje se kroz sledeća posebna pitanja:

- a) U koje radne aktivnosti i na koji način su nepraćena i razdvojena deca najčešće uključena u rad na njihovom putu do Srbije i u Srbiji?
- b) Koji su faktori rizika koji dovode do uključivanja nepraćene i razdvojene dece u dečji rad na njihovom putu do Srbije i u Srbiji?
- c) Koji faktori zaštite se mogu identifikovati kao oni koji štite nepraćenu i razdvojenu decu od uključenosti i negativnih posledica dečjeg rada?
- d) Na koji način nepraćena i razdvojena deca donose odluku o načinima uključivanja u tržište rada?
- e) Kakva su iskustva ove dece sa sistemima socijalne zaštite od ZDR na putu do Srbije i u Srbiji?

- f) U kojoj meri su akteri na terenu koji su uključeni u zaštitu dece u Republici Srbiji informisani o iskustvima dece na tržištu rada i pravima i postojećim procedurama za zaštitu dece iz ove oblasti?
- g) Na koji način akteri na terenu u Srbiji organizuju sistem zaštite nepraćene i razdvojene dece koja imaju iskustvo rada na putu do Srbije i u Srbiji?

Ključni pojmovi i termini koji se javljaju u ovom radu su: dečji rad, zloupotreba dečjeg rada, nepraćena i razdvojena deca, perspektiva prava dece, rezilijentnost, agensnost, deca u migracijama i deca u pokretu.

1.3. Određivanje osnovnih pojmova

Dečji rad označava učešće dece u ekonomskim aktivnostima (Žegarac, 2021). U ovom radu, pojam dečji rad koristiće se kao opšti pojam za označavanje različitih vrsta rada dece – dozvoljenih i nedozvoljenih.

Zloupotreba dečjeg rada odnosi se na situacije kada je dete angažovano u radnim aktivnostima koje nisu prilagođene njegovom uzrastu, a poslovi na kojima radi su „mentalno, fizički, socijalno ili moralno štetni i opasni i koji ometaju obrazovni proces deteta“ (Žegarac, 2021:6).

Dečji rad se operacionalizuje kroz različite oblike rada i to:

Laki rad – koji je propisan Konvencijom MOR br 138 o minimalnim godinama starosti za zasnivanje radnog odnosa kao rad koji: a) nije štetan po detetovo zdravlje i razvoj, i b) nije takav da ometa detetovo pohađanje škole, učešće u praktičnoj nastavi ili programima za obuku odobrenim od nadležnih vlasti, ili kapacitet dece da imaju korist od dobijene obuke (MOR, 2009). Ovo je rad koji je primeren psiho-fizičkim sposobnostima dece na uzrastu između 13-14 godina, dok je u zemljama u razvoju ovo rad za decu između 12-13 godina (Žegarac, 2021).

Dostojanstveni rad – koji podrazumeva radno angažovanje dece koja nakon navršениh 15 godina učestvuju u produktivnom i sigurnom radu gde im je osigurano poštovanje radnih prava, obezbeđen odgovarajući prihod, socijalno osiguranje i omogućen socijalni dijalog, sloboda sindikalnog organizovanja, kolektivnog pregovaranja i učešća (ILO, 2006). U onim zemljama čije obrazovne i privredne prilike nisu dovoljno razvijene, moguće je minimalne godine za zasnivanje radnog odnosa za decu precizirati na 14 godina (ILO, 2009).

Najgori oblici dečjeg rada - propisani Konvencijom MOR br. 182 i podrazumevaju:

- a) sve oblike ropstva ili običaja sličnih ropstvu, kao što su prodaja i krijumčarenje dece, dužničko ropstvo i kmetstvo i prinudni ili obavezni rad, uključujući prinudno ili obavezno regrutovanje dece za učešće u oružanim sukobima;
- b) korišćenje, nabavljanje ili nuđenje deteta radi prostitucije, proizvodnje pornografije ili za pornografske predstave;
- c) korišćenje, nabavljanje ili nuđenje deteta za nedozvoljene aktivnosti, naročito za proizvodnju i krijumčarenje droge, onako kako su definisane relevantnim međunarodnim ugovorima; i

- d) rad koji je, po svojoj prirodi ili okolnostima u kojima se obavlja, verovatno štetan po zdravlje, bezbednost ili moral dece. Ovo se odnosi na **opasni dečji rad** koji podrazumeva rad u opasnim ili štetnim uslovima koji mogu rezultirati da dete bude ubijeno, povređeno ili da mu bude ugroženo zdravlje kao posledica loših bezbednosnih i zdravstvenih standarda i poslovnih aranžmana (MOR, 2009). U ovom smislu, ZDR je sve ono što ne uključuje laki i dostojanstven rad dece.

Termin **nepraćena deca** koristiće se na način definisan Opštim komentarom 6 Komiteta Ujedinjenih nacija (UN) za prava deteta o Postupanju sa decom bez pratnje i razdvojenom decom van zemlje porekla, a tiče se dece mlađe od 18 godina koja su odvojena od oba roditelja i koja nisu pod staranjem nekog drugog srodnika ili druge odrasle osobe koja je na osnovu zakona ili običaja odgovorna za dete. **Razdvojena deca** su deca mlađa od 18 godina odvojena od oba roditelja ili od svojih prethodnih pravnih staratelja ili staratelja po običaju, ali ne nužno i odvojena od svojih rođaka. Stoga ova deca mogu biti i deca koja imaju pratnju od strane drugog odraslog člana porodice (UNICEF, 2020).

Pristup zasnovan na pravima dece sadrži legalističku komponentu – čiji je osnov Konvencija o pravima deteta (KPD); teorijsku komponentu - koja proizilazi iz studija detinjstva; i praktičnu komponentu - nivo intervencija u praksi (Žegarac i sar., 2021). Ovaj pristup se zasniva na paradigmi da prava dece imaju primat nad ostalim okolnostima u kojima se dete nalazi, što se odnosi i na vanredne situacije i legalni status koji su važni kada govorimo o nepraćenoj i razdvojenoj deci. U skladu sa ovim, kao osnov za intervenciju uzima se dete koje je u KPD definiše kao „svako ljudsko biće koje nije navršilo osamnaest godina života, ukoliko se, po zakonu koji se primenjuje na dete, punoletstvo ne stiče ranije” (čl. 1, KPD). Četiri stuba Konvencije o pravima deteta: pravo na život, opstanak i razvoj, pravo na nediskriminaciju, princip participacije i najboljeg interesa deteta, predstavljaju osnov za evaluaciju koliko su politike i prakse centrirane ka detetu, inkluzivne, pravične i participativne za decu (Byrne, 2018). Ovakav pristup omogućava deci da budu pre svega deca, što pred države stavlja zahtev za dodatnim garancijama ostvarivanja njihovih prava.

Rezilijentnost je dinamičan proces u kojem pojedinci pokazuju pozitivno prilagođavanje uprkos iskustvu izuzetno negativnih životnih okolnosti ili trauma. Ovaj pojam ne predstavlja osobinu ličnosti ili karakteristiku pojedinca, već je rezilijentnost višedimenzionalni konstrukt koji obuhvata izloženost nepovoljnim okolnostima i ispoljavanje pozitivnih oblika prilagođavanja (Luthar i sar., 2000). Definicija rezilijentnosti ukazuje na dva koncepta koja će biti važna u istraživanju iskustava dečjeg rada kod dece bez pratnje i razdvojene dece – faktora rizika i protektivnih faktora.

Agensnost podrazumeva sposobnost ispoljavanja sopstvene volje i delovanja u svetu, postavljanjem sopstvenih ciljeva i samostalnim delovanjem. Agensnost (eng. *agency*) uključuje aspekte nezavisnosti i autonomije u donošenju odluka (Boem i sar., 2011; Orgocka, 2012; Hinjuszans & Baker, 2012).

Deca u migracijama su deca koja su promenila svoje mesto prebivališta kako bi se nastanila u nekoj drugoj zemlji. Ova deca mogu da imaju pravo nastanjenja u toj zemlji u skladu sa međunarodnim i nacionalnim zakonima, a mogu biti i bez prava na ulazak ili nastanjenje u konkretnoj zemlji u skladu sa međunarodnom i nacionalnom pravnom regulativom (International Data Alliance for Children on the Move, 2023).

Deca u pokretu su deca koja, posredno ili neposredno, migriraju, bilo interno ili međunarodno. Ovaj termin uključuje decu u migracijama, decu izbeglice i tražioce azila, interno raseljenu decu, decu koja su posredno pogođena migracijama poput dece koja su ostala u zemlji porekla dok su roditelji migrirali, kao i decu bez državljanstva i decu žrtve među granične trgovine ljudima (International Data Alliance for Children on the Move, 2023).

2. Istorija dečjeg rada

Tokom istorije, deca su doprinosila ekonomiji društva, kao i budžetu porodice kroz rad na različitim poslovima. U preindustrijskoj eri, deca su uglavnom radila u domaćinstvima i poljoprivredi, a poznato je da je rad dece još u tom periodu u okviru rada u porodičnim domaćinstvima imao karakteristike eksploatacije. Ovaj rad je podrazumevao duge radne sate u domaćinstvima i na imanjima, i često nije bio prilagođen psiho-fizičkim karakteristikama dece (Bass, 2004). Period industrijalizacije u Evropi i SAD bio je period u kojem je rad dece u potpunosti legalizovan i očekivan. Ubrzani razvoj tehnologija zahtevao je radnu snagu, te se od dece očekivalo, kako od strane porodice tako i od strane društva, da na vrlo ranom uzrastu krenu da rade i doprinose društvu i domaćinstvu (Cunningham & Viazzo, 1996). Dominantan stav u literaturi jeste da je proces industrijalizacije doveo do eksploatacije rada dece gde su uslovi rada, prema današnjima standardima, bili slični ropstvu (Hutchins & Harrison, 2013).

Tokom procesa industrijalizacije, naročito u samim počecima, rad dece je bio veoma prisutan i podržavan u zemljama Evrope, Azije i SAD-u. Učešće dece je bilo različito od jedne industrije do druge, zavisno od percipirane koristi koju ona mogu imati za određeni posao kao i od „ponude“ dece (Cunningham & Viazzo, 1996). Neke industrije su se oslanjale na rad dece u ogromnoj meri; industrije poput čipkarstva (izrada tekstila od čipke), tekstilna industrija i fabrike za eksploataciju uglja zapošljavale su decu već od 9 godina starosti. Najmlađa deca u radu su bila pod zaštitom države – deca bez roditelja, smeštena u institucijama, koja su, pored dece iz radničkih porodica, uključivana u rad na vrlo ranom uzrastu, čak i mlađem od 9 godina (Cunningham, 1990).

Cunningham (2000:409) navodi da je dečji rad u doba industrijalizacije prošao kroz niz propozicija:

- Tokom 1830-ih i kasnije, deca su imala esencijalnu ulogu u ključnim industrijama u zemljama sa razvijenom privredom, pre svega u tekstilnoj industriji i rudarstvu uglja.
- Do kraja devetnaestog veka, deca najvećim delom više nisu učestvovala u ovim ključnim industrijama; bila su usmerena na posebno i marginalizovano tržište rada dece.
- Uprkos ovoj promeni, porodične ekonomije radničke klase krajem devetnaestog i početkom dvadesetog veka i dalje su mnogo zavisile od dečjih zarada; deca su više doprinosila zaradama nego žene, a norma muškarca kao hranitelja porodice je dominirala.
- Učešće udatih žena na tržištu rada u kasnim godinama devetnaestog i ranim godinama dvadesetog veka variralo je od zemlje do zemlje, ali su žene konzistentno počele da doprinose finansijama domaćinstva više u odnosu na decu tek u drugoj polovini 20og veka. Ovo je kao posledicu imalo da je doprinos dece finansijama domaćinstva postao značajno manje važan.

Evropske zemlje u kojima je rad dece tokom procesa industrijalizacije bio najizraženiji su Belgija i Engleska (Cunningham & Viazzo, 1996). U Belgiji su deca radila u gotovo svim oblastima ekonomije tokom devetnaestog veka. Najčešće su radila u poljoprivredi kao konjušari ili stočari ili na poljima gde su brali poljoprivredne proizvode (Sholliers, 1995). Na uzrastu od 6 ili 7 godina, imala su važnu ulogu i u seoskim i zanatskim industrijama poput izrade kanapa i korpi, obrade metala i tkanja. Smatra se da su najteži uslovi rada bili u rudnicima uglja u belgijskom regionu Valonija, gde je 1846. godine zabeleženo da je radilo više od 10 000 dece uzrasta između 10 i 12 godina (Sholliers, 1995). Radno vreme je bilo kao i za odrasle – 10 do 16 sati dnevno, dok su uslovi rada imali izuzetno nepovoljne posledice po zdravlje i blagostanje dece.

U Engleskoj, tokom industrijalizacije, dominira narativ da je industrijalizacija prilika da deca nađu posao i doprinose društvu (Cunningham & Viazzo, 1996). Deca su radila u mnogim industrijama; broj je varirao od industrije do industrije, kao i između regiona i gradova. Deca su radila već od 10-te godine, a radni dan im je trajao koliko i odraslima. Zapošljavala su se u tekstilnoj industriji, gde su radila zajedno sa odraslima, dok su postojale delatnosti gde su deca faktički pokrivala čitav posao i gde odrasli nisu ni bili zapošljavani. To se odnosi na tzv. *blind alley labour* – poslove koji su bili rezervisani isključivo za decu do perioda adolescencije, poput dostavljača novina, rada u rudnicima ili kao šegrtu u zanatima (Greenwood, 1912). Ono što je karakteristično za *blind alley labour* je to da je mogao da se odvija na bilo kom radnom mestu i u bilo kojoj industriji, ali ta deca nisu imala šansu za dugoročno zaposlenje ili napredovanje, već bi sa tog radnog mesta bili izbačeni tokom adolescencije (Kirby, 2003).

U SAD se eksploatacija dečjeg rada tokom industrijalizacije dešavala i u 20. veku. Deca su radila u rudnicima, tekstilnoj i industriji pamuka na uzrastu već od 8 godina (Lindenmeyer, 2006). U 19. veku rad dece je reflektovao socio-ekonomsku stratifikaciju stanovništva: ako su deca živela u radničkim porodicama bilo je očekivano da će raditi (Whittaker, 2004). Neka su radila u uličnoj trgovini: na dostavljanju novina, čišćenju cipela na ulici ili obavljanju različitih poslova po gradu sa radnim vremenom koje nije bilo definisano. Deca su bila radno angažovana i u različitim industrijskim granama uz odrasle (roditelje ili staratelje), u rudnicima i fabrikama tekstila i stakla. Jedan od najozloglašnijih poslova u rudnicima bio je *breaker boys* – ručno čišćenje nečistoća sa uglja u rudnicima koje su, zbog svoje konstitucije (malih šaka i prstiju) isključivo obavljala deca (Whittaker, 2004).

Kako bi se razumela istorija dečjeg rada u afričkim zemljama, neophodno je razumeti koncept trostrukog nasleđa koji karakteriše savremena afrička društva. Prema ovom razumevanju, afričke zemlje se dele na tri religijske grupe: oni koji prate religije autohtone za Afriku; oni koji prate Islam, i oni koji prate Hrišćanstvo kao rezultat kolonijalizma (Bass, 2004). Ovi faktori oblikuju set vrednosti koji se odnosi na to šta je važno za decu, u pogledu kulturnih obrazaca, važnosti obrazovanja, vrednosti i prakse koje se smatraju poželjnim za decu.

U zemljama gde dominiraju religije autohtone za Afriku, deca su uglavnom bila uključena u rad u domaćinstvu i poljoprivredi. Rad dece se posmatra kao usvajanje odgovornosti i znanja za svakodnevni život, i kao oblik socijalne reprodukcije i korisnog treninga za decu (Bass, 2004). U zemljama u kojima dominira islamska religija, prosjačenje dece je prisutno kao usluga u zamenu za obrazovanje po Kuranu. Deca koja prose su dečaci od 7 do 13 godina, koji svoje vreme dele između prošnje i učenja Kurana, a prošnja se smatra načinom da se deci usadi osećaj poniznosti i discipline (Bass, 2004). Veliki broj afričkih

zemalja su bivše evropske kolonije, te su hrišćanstvo i tzv. „evropske vrednosti“ imale uticaj na afrička društva, uključujući i način na koji se posmatrao i operacionalizovao dečji rad. S obzirom na to da je Afrika smatrana kontinentom bogatim prirodnim resursima, evropske zemlje su sa kolonizacijom donele industrijalizaciju, kapitalizam, urbanizaciju i „zapadne kulturne ideje“ (Bass, 2004). Dominantne industrije su bile poljoprivreda i tekstilna industrija, gde su afrički narodi radili u proizvodnji dobara za izvoz u zemlje kolonizatore. Važnu radnu snagu, naročito na plantažama kaka i pamuka, u rudarstvu i komercijalnoj poljoprivredi, činila su deca koju su kolonijalne vlasti neretko odvajale od roditelja zbog rada (Bhaltora, 2003).

Dečji rad i ZDR imaju dugu istoriju, gde se od dece očekuje da rade kako bi doprinosili društvu. Istorijski posmatrano uobičajeno radno vreme dece je bilo dugo, a poslovi na kojima su radili bili su ugrožavajući za njihovo zdravlje. Uslovi su postali drugačiji sa promenom društveno ekonomskih okolnosti – sa tehnološkim napretkom i promenama u uslovima u kojima se rad izvodio, umanjivala se potreba za radom dece. Sa druge strane, države su počele da donose i nove zakone za zaštitu dece od ZDR nakon umnožavanja posledica koje je ovaj rad imao po decu: povrede, smrt i kratak životni vek.

3. Razvoj sistema zaštite dece od zloupotrebe dečjeg rada

Tokom industrijalizacije je masovna radna eksploatacija dece bila legalizovana i podržavana od strane vlada, društva i porodica. Krajem 19. veka, a u nekim delovima sveta početkom 20. veka, društvenim i zakonskim reformama je povećavan prag godina za radno angažovanje dece. U literaturi se navodi nekoliko razloga zbog kojih je došlo do smanjenja zloupotrebe dece za rad (Nardinelli, 1990; Cunningham & Viazzo, 1996, Cunningham, 2000; Boyden, 2004):

- Povećanje plata. Veće plate koje su zarađivali muški odrasli članovi domaćinstva jedno je od najjednostavnijih objašnjenja smanjenja potrebe za radom dece. Situacija u kojoj su odrasli mogli da zarade dovoljno novca da prehrane porodicu dovela je do nove porodične strategije – racionalne odluke da svoju decu obrazuju kako bi u budućnosti ona mogla da se zaposle na bolje plaćenim poslovima i na taj način povećaju sveukupno blagostanje porodice.
- Tehnološki razvoj. Što je tehnologija postajala sofisticiranija i što se više razvijala, sve je bila manja potreba za dečjim radom.
- Zakoni o sprečavanju ZDR. Tokom 19. veka države su nastojale da donose zakone kako bi sprečile rad dece u ugrožavajućim uslovima koji su postali očigledni tokom industrijalizacije. Neki od ovih prvih zakona, poput Zakona o fabrikama iz 1833. godine u Velikoj Britaniji, imali su trenutne posledice na obim i uslove dečjeg rada. Zakoni su u početku bili usmereni na podizanje godina uzrasta za ulazak na tržište rada i time imali direktne efekte na formalnu ekonomiju, dok je dečji rad u neformalnim okolnostima i dalje ostajao neregulisan (Cunningham & Viazzo, 1996). Sa druge strane, možda podjednako efektivno, bilo je i donošenje zakona o obaveznom obrazovanju, koji su nastojali da se podignu godine obaveznog obrazovanja; npr. u Velikoj Britaniji su godine za obavezno obrazovanje povećane sa 10 godina 1880. godine na 14 godina 1914. godine. Ova dva sistemska rešenja uticala su na dodatno smanjenje broja dece koja su uključena u rad.

Prvi zakoni protiv ZDR i iskustva iz prošlosti, informisali su mnoge međunarodne dokumente i nacionalne zakone. Konvencija UN o pravima deteta usvojena 1989. godine je

postavila okvir za zaštitu fundamentalnih prava deteta pa tako i pravo na zaštitu od ZDR. Ovaj dokument je u međuvremenu razvijan kroz usvajanje tri opciona protokola: Fakultativni protokol uz Konvenciju o pravima deteta o učešću dece u oružanim sukobima (2000), Fakultativni protokol uz Konvenciju o pravima deteta o prodaji dece, dečijoj prostituciji i dečijoj pornografiji (2000) i Treći opcioni protokol o komunikacijskim procedurama uz Konvenciju o pravima deteta (2014). Za zaštitu dece u migracijama, važno je pomenuti i opšti komentar broj 6 iz 2005. godine o Postupanju sa decom bez pratnje i razdvojenom decom van zemlje porekla (2005).

Konvencija MOR br. 138 o minimalnim godinama starosti za zasnivanje radnog odnosa iz 1973. godine, poziva na uspostavljanje minimalnog uzrasta za rad koji nije niži od uzrasta obaveznog školovanja. U mnogim zemljama ovaj uzrast je do 15 godina starosti odnosno 14 za zemlje u razvoju (MOR, 2009). Ovaj dokument definiše i da laki rad može biti dozvoljen za decu uzrasta od 14 do 15 godina odnosno 12 do 14 u zemljama u razvoju. Laki rad je ovde definisan kao onaj koji:

- nije štetan po njihovo zdravlje i razvoj,
- nije takav da ometa njihovo pohađanje škole, njihovo učešće u praktičnoj nastavi ili programima za obuku odobrenim od nadležnih vlasti, ili njihov kapacitet da imaju korist od dobijene obuke.

Članom 3, Konvencija MOR 138 propisuje da „nacionalni zakoni odnosno propisi ili nadležni organ, posle konsultacija sa zainteresovanim organizacijama poslodavaca i radnika, ako takve organizacije postoje, mogu da dozvole zapošljavanje odnosno rad licima počevši od 16 godina, uz uslov da su zdravlje, sigurnost i moral tih osoba potpuno zaštićeni i da su završili odgovarajuću školu odnosno da su stručno osposobljeni u odgovarajućoj grani delatnosti“. U istom članu, propisuje da „minimalne godine starosti za zasnivanje bilo koje vrste radnog odnosa ili rada koji po svom karakteru ili okolnostima u kojima se obavlja može ugroziti zdravlje, sigurnost ili moral mladih ne treba da bude ispod 18 godina“ (Ukaz o proglašenju zakona o ratifikaciji Konvencije MOR br.138 o minimalnim godinama starosti za zasnivanje radnog odnosa, član 3, stav.1 i 3).

Konvencija MOR br. 182 o najgorim oblicima dečjeg rada doneta 1999. Godine, odnosi se na posebne vrste poslova koje deca ne bi smela da rade (MOR, 2009). Ovaj dokument u članu 3 definiše najgore oblike dečjeg rada kao (MOR, 2009):

- sve oblike ropstva ili običaja sličnih ropstvu, kao što su prodaja i krijumčarenje dece, dužničko ropstvo i kmetstvo i prinudni ili obavezni rad, uključujući prinudno ili obavezno regrutovanje dece za učešće u oružanim sukobima;
- korišćenje, nabavljanje ili nuđenje deteta radi prostitucije, proizvodnje pornografije ili za pornografske predstave;
- korišćenje, nabavljanje ili nuđenje deteta za nedozvoljene aktivnosti, naročito za proizvodnju i krijumčarenje droge, onako kako su definisane relevantnim međunarodnim ugovorima;
- rad koji je, po svojoj prirodi ili okolnostima u kojima se obavlja, verovatno štetan po zdravlje, bezbednost ili moral dece. Ovo je **opasan dečji rad** koji podrazumeva rad u opasnim ili štetnim uslovima koji mogu rezultirati da dete bude ubijeno, povređeno ili bolešću kao posledicu loših bezbednosnih i zdravstvenih standarda i poslovnih aranžmana. Tačna lista opasnih aktivnosti

treba da bude utvrđena od strane svake države nakon konsultacija sa poslodavcima i radnicima, a u utvrđivanju liste pažnju treba posvetiti radu koji izlaže decu fizičkoj, psihološkoj ili seksualnoj zloupotrebi i radu pod zemljom, vodom ili na opasnim visinama ili zatvorenom prostoru (MOR, 2009).

Preporuka MOR 190 (1999) dalje objašnjava neke od oblika dečjeg rada iz Konvencije 182. Članom 3 ova Preporuka naglašava da „prilikom utvrđivanja vrsta poslova iz člana 3(d) Konvencije i utvrđivanja gde oni postoje, treba uzeti u obzir, između ostalog:

- rad koji decu izlaže fizičkom, psihičkom ili seksualnom zlostavljanju;
- rad pod zemljom, vodom, na opasnim visinama ili u zatvorenim prostorima;
- rad sa opasnim mašinama, opremom i alatima, ili koji uključuje ručno rukovanje ili transport teških tereta;
- rad u nezdravom okruženju koje može, na primer, da izloži decu opasnim supstancama, agensima ili procesima, ili temperaturama, nivoima buke ili vibracijama koje štete njihovom zdravlju;
- rad pod posebno teškim uslovima kao što je rad sa dugim radnim vremenom ili noću ili rad gde je dete neopravdano zatvoreno u prostorijama poslodavca.

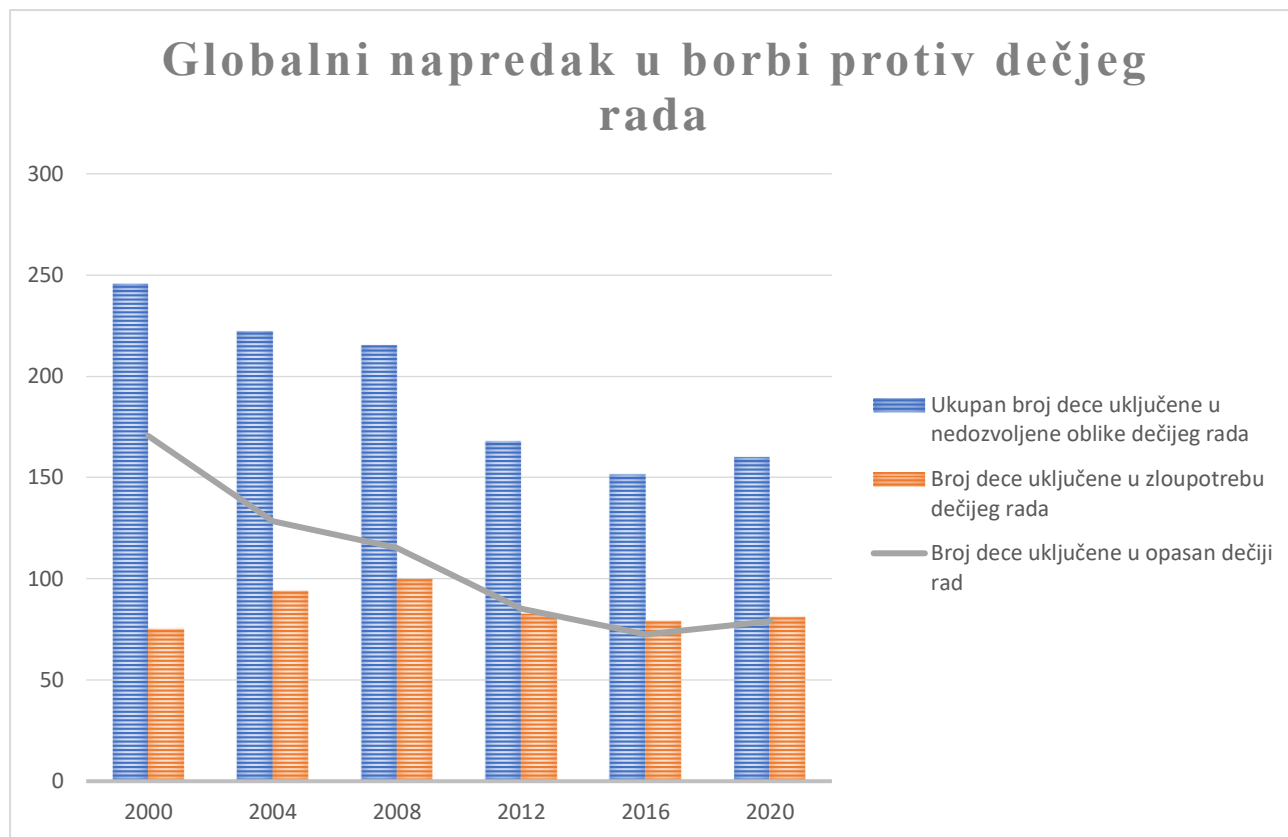
Članom 4 propisano je: „za vrste poslova iz člana 3(d) Konvencije i stava 3 gore, nacionalni zakoni ili propisi ili nadležni organ mogli bi, nakon konsultacija sa zainteresovanim organizacijama radnika i poslodavaca, da dozvole zapošljavanje ili rad deci od navršениh 16 godina pod uslovom da su zdravlje, bezbednost i moral te dece u potpunosti zaštićeni i da su deca dobila odgovarajuću specifičnu instrukciju ili prošla stručnu obuku u relevantnoj grani delatnosti.” (Preporuka MOR 190, čl. 3 i 4). Prikazane međunarodne konvencije predstavljaju okvir za domaća zakonodavstva u regulisanju pitanja dečjeg rada. One polaze od stanovišta da se deca moraju posmatrati prvo kao deca bez obzira na druge karakteristike: pol, uzrast, nacionalna pripadnost, etnicitet ili legalni status.

4. Dečji rad – karakteristike i faktori uticaja na pojavu ZDR

Dečji rad podrazumeva ekonomske aktivnosti dece u proizvodnji dobara i usluga, a koji u zavisnosti od vrste rada i okolnosti može biti dozvoljen ili nedozvoljen u skladu sa međunarodnim i domaćim zakonodavstvom. Dakle, nije svaki rad dece nedozvoljen ili štetan po decu; neki oblici rada dece su dozvoljeni i čak poželjni, jer mogu da pozitivno utiču na razvoj deteta, a da ne utiču negativno na blagostanje dece i njihov proces obrazovanja (Jaferey & Lahiri, 2001). Eliminacija ZDR je u mandatu međunarodnih organizacija i lokalnih država koje preduzimaju značajne akcije kako bi se ovaj problem rešio. Neke od aktivnosti uključivale su i donošenje važnih međunarodnih konvencija kojima se regulišu godine za stupanje u radni odnos, kao i vrste poslova i okolnosti u kojima deca ne bi trebalo da rade. Uprkos svim ovim aktivnostima, ZDR i dalje je vrlo zastupljena u mnogim delovima sveta. Procene MOR (2021) ukazuju na to da je, prvi put posle 20 godina, napredak u borbi protiv ZDR zaustavljen (ILO & UNICEF, 2021). Grafikon 1 prikazuje globalni napredak od 2000 – 2020. godine u svetu.

Grafikon 1

Globalni napredak u borbi protiv ZDR 2000-2020.

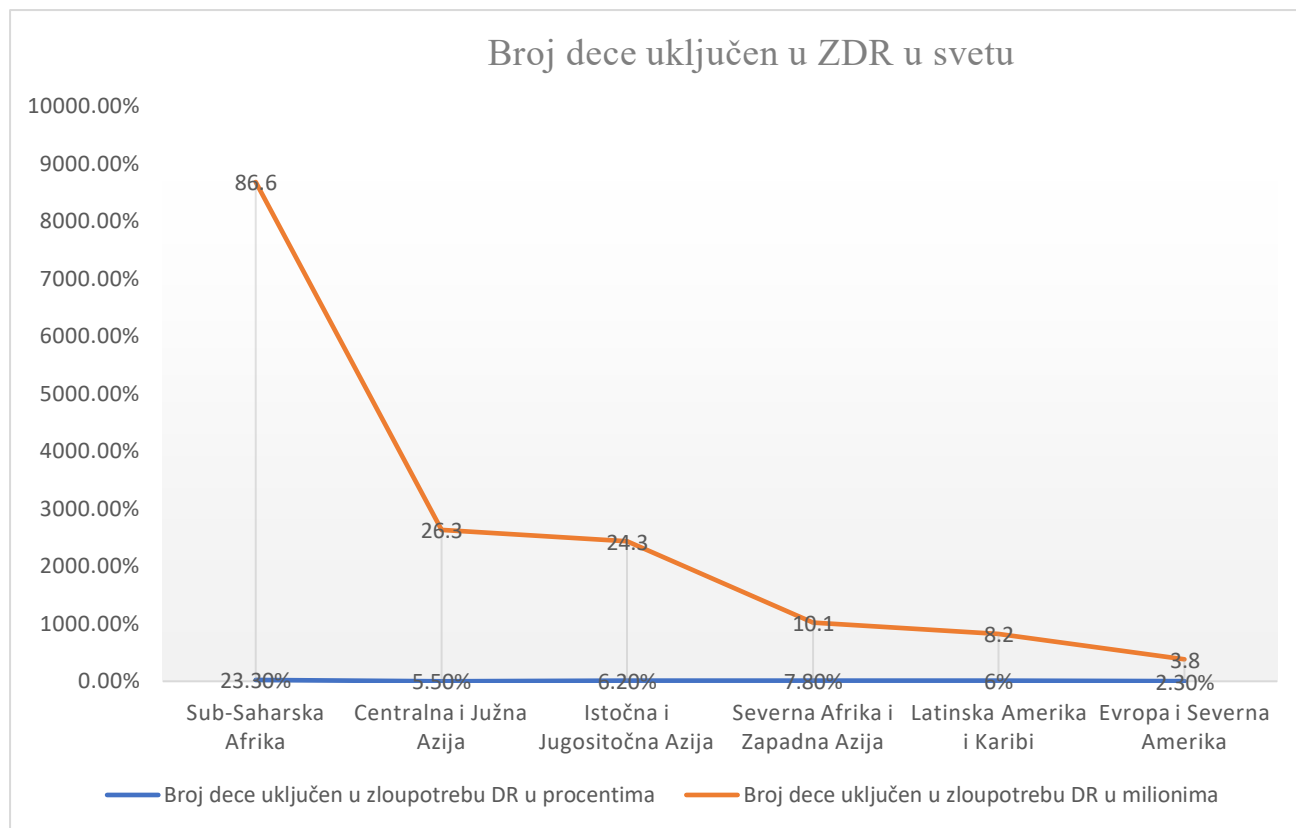
Napomena: Vrednosti prikazuju broj dece uključene u različite oblike dečjeg rada u milionima dece.

Izvor: ILO & UNICEF. (2021). *Child Labour Global Estimates 2020: Trends and the Road Forward*. New York: ILO and UNICEF, str. 12.

Grafikon pokazuje da je broj dece uključen u ZDR opadao sve do 2016. godine. U periodu od 2016. godine do 2020. godine vidi se povećanje broja dece koja su uključena u opasni dečiji rad, sa 72,5 miliona na 79 miliona. Većina dece radi u zemljama u razvoju, gde procenat dece koja rade ide i do 30% (Cigno, 2005). Regionalno posmatrano, Sub-Saharska Afrika je oblast u kojoj je najviša prevalenca ZDR.

Grafikon 2

Broj dece uključene u ZDR, 2020.godine

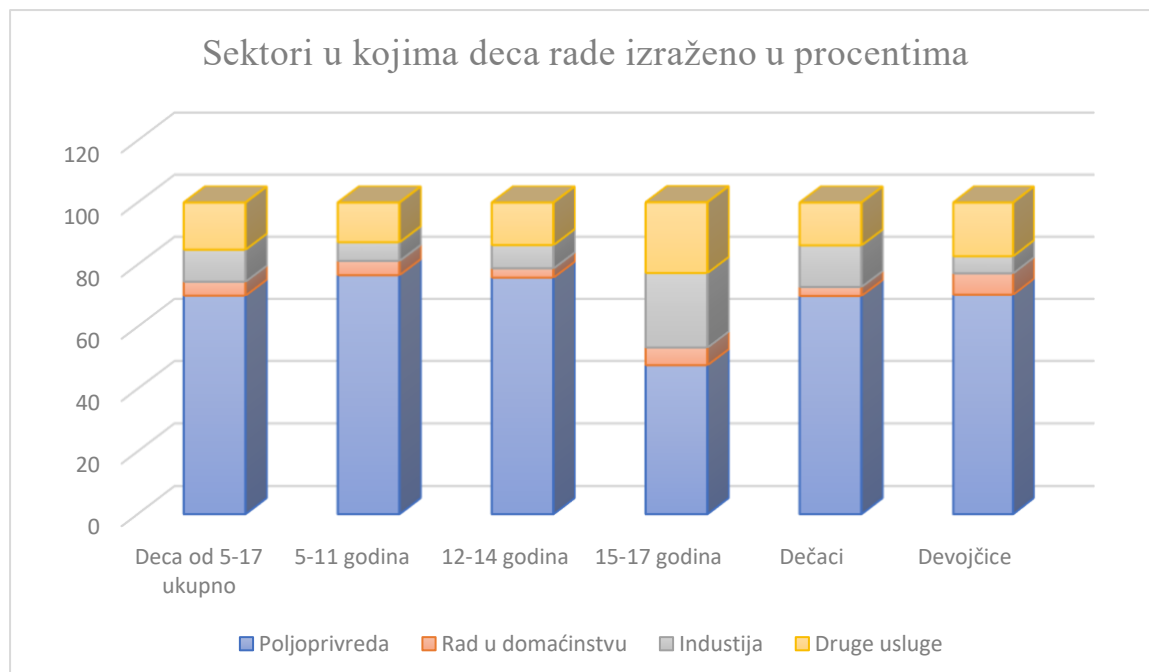

Izvor: ILO & UNICEF. (2021). *Child Labour Global Estimates 2020: Trends and the Road Forward*. New York: ILO and UNICEF, str. 13.

ZDR se u svetu aktuelno najčešće dešava u poljoprivredi, na farmama, komercijalnim plantažama, poljoprivredno industrijskim kompleksima, šumarstvu i ribolovu. Takođe, ZDR se često javlja u oblasti usluga, najčešće u radu u domaćinstvu, transportu i popravci motornih vozila. U industrijskom sektoru, ZDR je najčešća u sektorima građevinarstva, rudarstva i proizvodnji. Zloupotrebi, naročito opasnom radu, češće su izloženi dečaci, dok su devojčice u većoj meri žrtve ZDR u domaćinstvu (ILO & UNICEF, 2021).

Grafikon 3

Sektori u kojima rade deca, 2020. godina

Izvor: ILO & UNICEF. (2021). *Child Labour Global Estimates 2020: Trends and the Road Forward*. New York: ILO and UNICEF, str. 16.

Prikazani podaci ukazuju da je ZDR i dalje veoma rasprostranjen, te da mnogi napori koji se ulažu u eliminisanje i umanjenje ove pojave nailaze na brojne izazove. Kada govorimo o ZDR važno je imati u vidu tri karakteristike koje mogu da ukazuju na zloupotrebu:

- Godine života kada deca smeju da rade. Pošto su MOR Konvenciju br. 138 o minimalnim godinama života za zasnivanje radnog odnosa potpisale sve članice UN, minimalne godine života za zasnivanje radnog odnosa su u rangu između 14-16 godina u svetu, uz izuzetak lakog rada koji može biti dozvoljen i na nižem uzrastu, ukoliko ne ugrožava obrazovanje i blagostanje dece.
- Dužina radnog vremena. Većina zemalja koje su ratifikovale najvažnije međunarodne konvencije imaju propisanu regulativu vezano za radno vreme dece onda kada imaju dovoljno godina da mogu da rade. To radno vreme je uglavnom manje od 40 sati nedeljno, te dnevne smene ne smeju biti duže od 8 sati.
- Uslovi u kojima deca rade. Uslovi su vezani za sektore u kojima se zapošljavaju deca, tj. na vrstu posla koji obavljaju. Uslovi na radnom mestu se operacionalizuju kroz okolnosti u kojima deca rade, poput vremenskih prilika, položaja tela koje deca zauzimaju prilikom posla, da li deca dolaze u kontakt sa opasnim supstancama, da li rade na opasnim mašinama, da li su ispunjeni zakonski uslovi za zaposlenje (potpisan ugovor sa poslodavcem) itd.

Ova tri aspekta nisu međusobno isključiva, već se združeno razmatraju prilikom procene da li je dete žrtva ZDR.

4.1. Faktori koji utiču na pojavu ZDR

Uključivanje dece u rad uslovljeno je kompleksnom interakcijom ličnih, ekonomskih, porodičnih i kulturoloških faktora (Jafarey & Lahini, 2001; Sim, 2009; Radovanović, 2012). Literatura navodi da je rad dece primarno posledica odluke članova domaćinstva koja je vezana za individualne karakteristike dece i roditelja/staratelja, dinamiku moći u domaćinstvu i društvene i norme zajednice (Sim, 2009).

4.1.1. Individualni faktori

Individualni faktori koji utiču na odluku da se dete uključi na rad tiču se prvenstveno uzrasta, pola i reda rođenja deteta. Istraživanja pokazuju da što je dete starije, veća je verovatnoća da će raditi. Kada je u pitanju pol deteta, nisu ustanovljene značajne razlike u pogledu učestalosti uključivanja devojčica i dečaka na rad, ali one postoje u pogledu poslova koje će obavljati. Devojčice će najčešće biti uključene u neformalni rad u domaćinstvu (briga o drugim siblizima, rad na imanju ukoliko ga porodica poseduje i kućni poslovi). Dečaci će češće biti izloženi opasnom poslu, u radu na opasnim mašinama i na opasnim mestima (građevina, rudnici). U pogledu reda rođenja deteta, istraživanja pokazuju da će najstarija deca češće raditi dok će mlađa češće biti uključena u obrazovni sistem (ILO & UNICEF, 2021).

4.1.2. Porodični faktori

Od porodičnih faktora, kao najznačajniji se izdvaja to da li je odrasli muškarac u porodici zaposlen ili ne. Kada je odrasli muškarac nezaposlen ili onemogućen da radi zbog bolesti ili povrede, veća je verovatnoća da će dete raditi. Ova verovatnoća se povećava ako porodica živi u zemlji gde su kulturne rodne norme takve da onemogućavaju ženama da se formalno zaposle (Sim, 2009). Takođe, struktura porodice može da bude jedan od faktora dečjeg rada. Tamo gde porodice imaju 5 ili više dece, u kombinaciji sa siromaštvom, velika je verovatnoća da će najstarije dete naći posao kako bi pomoglo roditeljima kroz doprinos domaćinstvu. Šansa da najstarije dete u takvoj porodičnoj strukturi počne da privređuje povećava se ukoliko je dete muškog pola, dok se dodatno povećavaju šanse da devojčice napuste školovanje i posvete se radu u domaćinstvu (Kambhampati & Rajan, 2008).

4.1.3. Siromaštvo i pristup obrazovanju

U pogledu ekonomskih faktora koji utiču na pojavu dečjeg rada, najznačajniji faktor je siromaštvo. Siromaštvo je istovremeno i uzrok ali i posledica dečjeg rada, s obzirom na to da deca koja krenu da rade na vrlo ranom uzrastu vrlo često prekidaju obrazovanje, a samim tim i priliku da u budućnosti rade poslove koji su stručni i više plaćeni.

Siromaštvo se javlja kao jedan od glavnih uzroka ZDR u gotovo svim istraživanjima (Basu & Van, 1998; Jafarey & Lahiri, 2001; Galli, 2001; Sim, 2009; Fors, 2012; Edmonds & Thevenon, 2019). Domaćinstva koja se suočavaju sa hroničnom ekonomskom i životnom nesigurnošću i ona koja imaju izazove da zadovolje osnovne potrebe zbog neregularnog zaposlenja, niskih plata, visokih životnih troškova i dugova, češće će donositi odluku da porodični budžet dopune radom dece. Kada nedostaje adekvatan sistem socijalne zaštite ovih porodica, dečji rad postaje jedna od strategija koju siromašne porodice koriste kako bi povećale svoje prihode.

Neki autori (Basu & Van, 1998; Basu, 2000; Bhaltora, 2007), siromaštvo u oblasti dečjeg rada analiziraju kao egzistencijalno i kao siromaštvo prilika. Egzistencijalno siromaštvo odnosi se na nemogućnost porodice da zadovolji osnovne egzistencijalne potrebe, dok siromaštvo prilika pogađa domaćinstva koja nisu siromašna zbog niskih prihoda, već zbog male koristi od investiranja u obrazovanje što se prenosi na niske zarade odraslih. Analiza dečjeg rada kao pojave vezane za egzistencijalno siromaštvo zasniva se na modelu autora Basu i Van (1998) koji počiva na dve fundamentalne pretpostavke: aksiomu luksuza i aksiomu zamene. Aksiom luksuza podrazumeva da će domaćinstvo uključiti dete na tržište rada jedino ako prihodi odraslih budu toliko niski da porodica ne može da zadovolji svoje osnovne potrebe bez prihoda kojim će doprinositi deca. Aksiom zamene ukazuje da je, sa stanovišta poslodavca, rad dece zamenljiv radom odraslih, te onda kada prestane potreba za radom dece taj isti posao može preuzeti odrasla osoba (Fan, 2011). U modelu egzistencijalnog siromaštva, svako domaćinstvo se sastoji od najmanje jedne odrasle osobe i dece. Ako je plata odraslih dovoljno visoka, onda su potrebe domaćinstva zadovoljene i nema potrebe za radom dece. Međutim, ako plata odraslih to nije, onda i dete mora da radi. Rezultat takvih okolnosti su dve vrste ravnoteža: jedna u kojoj su plate odraslih dovoljne pa samo odrasli rade, i druga gde su plate niske i deca moraju da se uključe na tržište rada pored odraslih. Onda kada se okolnosti promene, pa više nije neophodno da deca rade, na istim tim poslovima sada će se zaposliti odrasli. Model aksioma luksuza i aksioma zamene ukazuje i na povezanost dečjeg rada i broja dece u domaćinstvu. Potrebe domaćinstva se povećavaju kako se povećava broj dece u domaćinstvu pa plata odraslih takođe mora biti veća da bi se potrebe domaćinstva zadovoljile. Kako se povećava broj dece u domaćinstvu, ravnoteža u kojoj rad dece nije neophodan se narušava, što ukazuje da fertilitet takođe utiče na pojavu dečjeg rada (Fors, 2012).

Ovaj model je kritikovan iz nekoliko aspekata. Prvo, on počiva na pretpostavci da deca rade na formalnom tržištu rada, što u mnogim situacijama nije slučaj. Devojčice su često uključene u neformalni rad u domaćinstvu, te njihov doprinos nije merljiv zaradom, dok su dečaci uglavnom uključeni u neformalni rad. Kritika ovog modela ukazuje i na tzv. *paradoks bogatstva*, kovanice koju su prvi put iskoristili Bhaltora & Heady (2003) kako bi objasnili situaciju u kojoj deca čije porodice imaju velika poljoprivredna imanja češće rade u odnosu na decu iz porodica koje nemaju takva imanja. Koncept paradoksa bogatstva aktuelan je i u Srbiji, gde je najnovije istraživanje o dečjem radu pokazalo da je najveći broj dece izložen opasnom radu upravo na poljoprivrednim imanjima svojih roditelja (MOR & RZS, 2023).

Teorijska analiza koristi od ulaganja u obrazovanje u odnosu na učestalost dečjeg rada zasnovana je na modelu preklapajućih generacija (Emerson & Knabb, 2006). Prema ovom modelu, roditelji prvo donose odluku da li da uključe decu u dečji rad, imajući u vidu da deca na tržištu rada zarađuju deo novca za domaćinstvo, dok deca koja idu u školu akumuliraju ljudski kapital. Kasnije, ta deca, kao odrasli, imaju zaradu na osnovu prethodno akumuliranog ljudskog kapitala, te njihova odluka da li će im dete raditi ili ići u školu zavisi od nivoa potrošnje domaćinstva i procene povratka od ulaganja u ljudski kapital putem obrazovanja. Model pretpostavlja da su domaćinstva ili visokog ili niskog statusa; polazna tačka domaćinstvima visokog statusa je obrazovani odrasli, a domaćinstvima niskog statusa, neobrazovani odrasli. Emerson & Knabb (2006) navode da domaćinstva sa niskim prihodima imaju niži stepen vraćanja koristi od obrazovanja od domaćinstava sa visokim prihodima što je povezano sa kvalitetom obrazovanja u različitim zemljama i regionima, etničkom pripadnošću i klasom prihoda kojoj porodica pripada. Kada je kvalitet obrazovanja nizak, niski su i stepeni povratka ulaganja i koristi u budućnosti. Tržište rada takođe može

biti vrlo različito od zemlje do zemlje što dovodi do velikih varijacija od povrata koristi od obrazovanja. Implikacije modela odnose se na to da, ako su koristi od obrazovanja u budućnosti dovoljno niski, bez obzira na razloge, domaćinstva sa niskim prihodima će odlučiti da uključe decu na tržište rada. Ovo je zato što naknada koju mogu da zarade kao stručnjaci neće biti dovoljno visoka da se nadoknade gubici u prihodima ako deca ne rade. Dodatno, ako postoji prilika za socijalnu mobilnost, odnosno da domaćinstvo sa niskim prihodima postane domaćinstvo sa visokim prihodima, odluka o tome da li će slati dete u školu ili na tržište rada zavisice od verovatnoće: ako verovatnoća za socijalnom mobilnošću nije dovoljno visoka, onda će neka domaćinstva niskog statusa nastaviti da upućuju decu na rad, dok će neka izabrati da pošalju decu u školu.

Kompromis između posla i škole je važan deo jednačine kada se donosi odluka da li da deca rade. Borba protiv ZDR započeta je donošenjem zakona o ograničenjima štetnih efekata rada po decu, ali se pokazala kao najučinkovitija kada je kombinovana sa zakonima o obaveznom obrazovanju. U literaturi se obrazovanje navodi kao jedan od ključnih protektivnih faktora za rad dece. Ipak, domaćinstva koja su suočena sa problemom siromaštva često moraju da vagaju između različitih faktora kako bi donela odluku o tome da li da uključe dete u obrazovni sistem. Ti faktori se prvenstveno odnose na kvalitet obrazovanja, troškove i mogućnosti za buduće zaposlenje (Sim, 2009), što objašnjava model preklapajućih generacija. Istraživanja nedvosmisleno ukazuju da zemlje koje imaju visoke procenete dece uključene u rad istovremeno imaju i nisku uključenost u obrazovanje; podaci MOR pokazuju da 1/3 dece koja radi nije uključena ni u kakav oblik obrazovanja. Neka deca uprkos siromaštvu, pokušavaju da kombinuju obrazovanje sa poslom. Podaci ukazuju da 2/3 dece kombinuje posao sa školom (ILO, 2018). Istraživanja u Srbiji naglašavaju da u nedovoljno razvijenim delovima zemlje mali broj dece pohađa školu usled neodgovarajućeg kvaliteta obrazovanja, velike udaljenosti kuće od škole i radnog angažmana u domaćinstvu, usled čega i roditelji i deca gube interesovanje i motivaciju za školovanje (Cvejić i sar., 2010).

4.1.4. Trgovina decom

Trgovina decom se, slično siromaštvu, posmatra kao i uzrok i posledica ZDR. Trgovina decom, prema članu 3 Protokola o sprečavanju, suzbijanju i kažnjavanju trgovine ljudima, posebno ženama i decom (2000), a koji dopunjuje Konvenciju Ujedinjenih nacija o organizovanom kriminalu, predstavlja “regrutaciju, transport, transfer, čuvanje ili prijem deteta za svrhe eksploatacije čak i ako ne uključuje ni jedno od sredstava iz člana (a) ovog člana”, odnosno pretnju ili korišćenje sile ili drugih oblika prinude, otmice ili prevare, zavaravanja, zloupotrebe moći ili osetljive situacije, davanja ili primanja naknade ili koristi da bi se dobio pristanak lica koji ima kontrolu nad detetom, budući da se vrši u svrhu eksploatacije njihove radne snage. Eksploatacija, prema članu 3 ovog Protokola, kao minimum, navodi: eksploataciju prostitucije ili druge oblike seksualne eksploatacije, prinudni rad ili službu, ropstvo ili odnos sličan ropstvu, sluganjstvo ili uklanjanje organa (Radovanović, 2012:284). U praksi se ponekad javljaju teškoće u razlikovanju ZDR i trgovine ljudima, često zato što su pokazatelji ZDR povezani sa pokazateljima trgovine decom (Žegarac i sar., 2022). Ovo je naročito izraženo kod najgorih oblika dečjeg rada, gde deca čiji je rad zloupotrebljen postaju žrtve trgovine ljudima radi radne eksploatacije. Razlika između ove dve pojave je važna radi razumevanja okolnosti koje ugrožavaju decu i planiranja intervencija. ZDR je širi pojam od trgovine decom radi radne eksploatacije. Samo jedan deo dece čiji je rad zloupotrebljen postaju žrtve trgovine (što obuhvata i komercijalnu, seksualnu eksploataciju, uključivanje u prosjačenje, vršenje krivičnih dela i sl.), u situacijama kada

osoba preuzme kontrolu nad aktivnostima deteta, i po pravilu ga izmesti iz poznatog okruženja u kome može da dobije podršku, te iskorišćava rad deteta radi sticanja sopstvene koristi, a na račun života, zdravlja, razvoja i ukupne dobrobiti deteta (Žegarac, 2021:11).

4.1.5. Oružani sukobi

Deca koja žive u zonama oružanih sukoba su primorana na različite vrste dečjeg rada, plaćenog i neplaćenog, samoorganizovanog i formalnog, u širokom spektru oblasti kao što su poljoprivreda, ulična prodaja, pranje automobila, stolarija i prosjačenje (ILO i sar., 2019). Deca su takođe primorana na aktivnosti koje su specifične za situacije oružanog sukoba. U Siriji i Iraku deca krijumčare robu preko granica ili između zona borbenih dejstava, sakupljaju otpad od nafte, sakupljaju delove tela za sahrane, obavljaju kućne poslove, uključujući donošenje vode ili skupljanje hrane sa polja i deponija (ILO i sar., 2019).

Neretko, deca su regrutovana za učešće u oružanim grupama. Rekrutovanje i korišćenje dece u oružanim sukobima je, prema Konvenciji br. 182 MOR klasifikovano kao jedan od najgorih oblika dečjeg rada (čl. 3). U Izveštaju generalnog sekretara o deci i oružanim sukobima (A/70/836–S/2016/360) objavljenom 20. aprila 2016. navodi se da je regrutovanje i korišćenje dece od strane oružanih grupa u porastu, što utiče i na lokalno i izbegličko stanovništvo. Ujedinjene nacije su verifikovale regrutovanje i korišćenje dece od strane oružanih grupa u raznim zemljama i na različitim stranama sukoba (UN, 2016). Najveći broj verifikovanih slučajeva regrutovanja zabeležen je u Jemenu (762) i Somaliji (903), dok je najveći broj slučajeva vezanih za detenciju dece na osnovu umešanosti u oružanu grupu pronađen u Somaliji i Iraku (UN, 2016).

Većina dece koja su regrutovana za učešće u oružanim sukobima su dečaci, dok prema istom izveštaju, postoji tendencija da se regrutuju i devojčice i deca mlađa od 15 godina. U Siriji, 56% verifikovanih slučajeva regrutovanja se odnosilo na decu mlađu od 15 godina, što je značajno povećanje u poređenju sa 2014. godine kada je ovaj procent bio 20%. Devojčice se regrutuju kako bi bile podvrgnute prinudnom kućnom i drugim oblicima prinudnog rada. U izveštaju se navodi da su faktori koji doprinose regrutovanju dece relativno visoke i redovne plate u oružanim grupama, verski i ideološki uticaj i propaganda, a nekad i pritisak i prinuda od strane zajednice (UN, 2016). Zapošljavanje, međutim, nije uvek dobrovoljno i postoji trend rasta u prinudnom ili lažnom vrbovanju. Deca se ne regrutuju uvek direktno kao vojnici, već se koriste u različite svrhe kao što su izviđači, stražari ili pešadija. Ova deca su često isključena iz procesa obrazovanja na duži vremenski period, neretko su bila u zatvoru zbog učešća u oružanim grupama (ILO i sar., 2019).

4.1.6. Stavovi prema dečjem radu

U literaturi, stavovi prema dečjem radu su analizirani sa aspekta društvenih stavova i normi zajednice, roditeljskih stavova i, u manjoj meri, stavova dece prema sopstvenom radu.

Društveni stavovi i stavovi zajednice u kojoj porodica živi imaju veliki uticaj na uključivanje dece u rad, naročito u onim zajednicama gde su članovi u značajnoj meri upućeni jedni na druge, gde je visok nivo kohezije i organizacije zajednice (Sim, 2009). U zajednicama gde je norma da deca idu u školu, gde istaknute osobe u zajednici (tzv. *community leaders*) zagovaraju važnost obrazovanja, roditelji će češće biti zadovoljni kvalitetom obrazovanja, te će deca u većoj meri biti uključena u obrazovanje nego što će raditi. U zajednicama u kojima je pravilo da deca rade, veća je verovatnoća da i deca i

roditelji neće videti vrednost obrazovanja, te će se opredeljivati da deca rade i doprinose prihodima porodice (Goswami & Jaim, 2006; Sim, 2009). Norme zajednice o dečjem radu se ogledaju u stanovištu da je rad dece i pomaganje roditeljima sastavni deo socijalizacije dece (Abdullah i sar., 2022). Uključivanje dece u rad na farmama i poljoprivrednim imanjima sa roditeljima podiže standard života porodice, a rad u ribolovu i porodičnim farmama pamuka posmatran je kao važan način da se deci obezbedi sigurna budućnost i održi porodični biznis (Lowe, 2017). U brojnim zajednicama, istorijski i aktuelno, rašireno je stanovište da je uključivanje dece u rad jedan od najboljih načina da se ona pripreme da postanu odgovorne odrasle osobe, koje će biti spremne za buduće radne i druge životne izazove (Verner & Blunch, 2000). Pored društvenih normi koje opravdavaju dečji rad radi obezbeđivanja bolje i sigurnije budućnosti same dece, smatra se da rad pojačava kreativnost dece i njihovu zainteresovanost za posao. Društvena norma da je rad dece normativan, očekivan i poželjan deo detinjstva počiva na stavu da se deca time pripremaju da budu produktivni članovi zajednice. U zajednicama u kojim je ova norma izraženija, i što se dete na ranijem uzrastu posmatra kao radno sposobno, javlja se i veća šansa da će biti uključena u rad, i u ZDR (Akilova, 2017).

Način na koji društvo percipira rodne uloge je još jedan važan okvir u kojem se određuje vrsta i priroda posla dece. U brojnim kulturama, muškarci se i dalje usmeravaju na ulogu hranioca porodice, dok se devojčice vaspitavaju za ulogu brige i nege (Adonteng-Kissi, 2021). Stavovi roditelja imaju značajan uticaj na to da li će deca biti uključena u rad ili ne. Na ove stavove utiču društvene norme o radu (Abdullah i sar., 2022), pored stavova prema važnosti obrazovanja, što je direktno povezano sa stepenom obrazovanja roditelja (Edmonds, 2007). Što je stepen obrazovanja roditelja viši, značaj koji roditelji pridaju obrazovanja nasuprot dečjem radu biće veći, te je veća i verovatnoća da će deca biti uključena u obrazovanje pre nego u rad. Istovremeno, što su roditelji ranije bili uključeni u rad tokom detinjstva, to takođe utiče na njihove stavove o uključivanju dece u rad. Ukoliko su roditelji kao deca bila uključena u rad češće će imati stav da i njihova deca treba da budu radno angažovana i doprinose prihodima porodice (Adelouwa & Kehide, 2020).

Mali broj dostupnih istraživanja razmatra kako deca percipiraju svoj rad. Edmonds (2007) smatra da je razlog za to činjenica da u porodičnoj konstelaciji roditelji imaju više moći od dece te i više uticaja na to kakva će biti odluka o uključivanju dece u rad. Akilova studija u Tadžikistanu ukazala je da deca normalizuju posao od ranog detinjstva kao deo uobičajenog odrastanja (Akilova, 2017). Deca posao razumeju kao deo treninga unutar porodice i kao svoju porodičnu odgovornost, naročito u okolnostima kada se porodica bori sa multiplikovanim izazovima u funkcionisanju. Stoga, deca posao u porodičnom domaćinstvu ili u pratnji člana porodice na vrlo ranom uzrastu i ne smatraju klasičnim poslom (Abdullah i sar., 2021). Način na koji deca posmatraju svoj rad zavisice od opštih društvenih normi i od stavova roditelja prema radu. Deca koja su od ranih nogu uključivana u rad, pre će rad posmatrati kao svoju obavezu i ono što se od njih uobičajeno očekuje.

Stavovi društva, roditelja i same dece o radu blisko su povezani sa širim konceptom detinjstva i načinom na koji se konceptualizacija detinjstva i razumevanje šta je dete odražava na dečji rad, što predstavlja jednu od teorijskih komponenti pristupa zasnovanog na pravima deteta. Pristup zasnovan na pravima deteta deo je teorijskog koncepta ovog istraživanja i prikazan je u poglavlju 8.2.

4.2. Zakonodavni okvir dečjeg rada u Srbiji

Republika Srbija je ratifikovala tri najvažnija međunarodna dokumenta u oblasti zaštite dece od ZDR: Konvenciju MOR br. 138 o minimalnim godinama starosti za zasnivanje radnog odnosa, Konvenciju MOR br. 182 o najgorim oblicima dečjeg rada kao i Konvenciju o pravima deteta koja obezbeđuje okvir za način primene konvencija u pojedinačnim oblastima zaštite dece. Ratifikacijom ovih dokumenata Srbija se obavezala na implementaciju njihovih odredbi u domaće zakonodavstvo i donela niz zakona i podzakonskih akata koje regulišu ovu oblast. U Srbiji primarnu odgovornost za zaštitu dece od ZDR ima Inspekcija rada uz saradnju i koordinaciju sa drugim relevantnim sistemima, naročito sistemom socijalne zaštite.

Zakon o radu Republike Srbije uređuje nekoliko oblasti koje su vezane za prevenciju ZDR. Zakon u članu 24. definiše da se radni odnos može zasnovati sa licem koje ima najmanje 15 godina života, dok se u članu 25 navodi da se radni odnos sa licem mlađim od 18 godina može zasnovati samo uz pismenu saglasnost roditelja/staratelja i uz zdravstvenu potvrdu nadležne zdravstvene ustanove, dok taj rad ne sme da ugrožava zdravlje, moral i obrazovanje deteta (Zakon o radu, čl. 24 i 25). Nadalje, članovi 84. i 85. regulišu rad lica od 15-18 i od 18-21 godine. Zaposleni mlađi od 18 godina života ne može da radi na poslovima na kojima se obavlja naročito težak fizički rad kao što je rad pod zemljom, pod vodom ili na velikoj visini. Nije dozvoljeno da lica ispod 18 godina starosti budu izložena štetnom zračenju ili sredstvima koja su otrovna, kancerogena ili koja prouzrokuju nasledna oboljenja, kao i rizik po zdravlje zbog hladnoće, toplote, buke ili vibracije. Lica od 18-21 godine mogu raditi na ovim poslovima uz nalaz nadležne zdravstvene ustanove da takav rad nije štetan po njegovo zdravlje (Zakon o radu, čl. 84 i 85). Članovi 87 i 88 utvrđuju da je maksimalno dozvoljeno radno vreme za zaposlene ispod 18 godina 35 sati nedeljno, a ne više od 8 sati dnevno. Prekovremeni rad kao i preraspodela radnog vremena su zabranjeni. Noćni rad je takođe zabranjen osim u situacijama poslova u oblasti kulture, sporta, umetnosti i reklamne delatnosti kada je neophodno nastaviti rad koji je prekinut usled više sile pod uslovom da taj rad traje određeno vreme, a poslodavac nema na raspolaganju dovoljan broj punoletnih zaposlenih (Zakon o radu, čl. 87 i 88).

Pored zakona o radu, Porodični zakon i Zakon o socijalnoj zaštiti sadrže odredbe vezane za zaštitu dece od ZDR. Porodični zakon uređuje pravo deteta na zaštitu od svih vrsta nasilja, zlostavljanja i eksploatacije. Zakon navodi i situacije koje su vezane za ZDR od strane roditelja, poput izrabljivanja deteta prisiljavanjem na preterani rad; primoravanje na rad koji ugrožava moral, zdravlje i obrazovanje deteta, podsticanja na vršenje krivičnih dela i navikavanje deteta na odavanje rđavim aktivnostima (Porodični zakon, 2005). Zakon o socijalnoj zaštiti (2011) posredno uređuje ovu oblast u delovima koji se odnose na materijalna davanja i u članovima Zakona koji definišu posebno ugrožene grupe dece kao korisnike socijalne zaštite.

Srbija je usvojila i niz podzakonskih akata protokola i instrukcija kako bi dodatno uredila ovu oblast. Među njima najznačajnija je Uredba o utvrđivanju opasnog rada za decu doneta 2018. godine, a koja identifikuje opasne ekonomske delatnosti i definiše fizičke i hemijske rizike za decu (nepoželjni klimatološki ili mikroklimatološki faktori, veliki fizički ili psihološki napor, visok nivo nejonizirajuće radijacije, buka iznad 85 Db [A]; vibracije i duvanski dim) kao i opasne situacije (rad pod zemljom, prekovremeni rad, radovi na putu, rad van mesta stanovanja ako su deca mlađa od 15 godina, skućeno radno mesto, rad na visini, rad sa opasnom mašinerijom, alatima i oštrim predmetima, i poslovi pri čijem je obavljanju

telo u neudobnom položaju tokom dužeg vremenskog (na primer, stajanje, klečanje i čučanje) (Uredba o utvrđivanju opasnog rada za decu, 2017). U Tabeli 1 su predstavljene opasne delatnosti za decu definisane u Uredbi o utvrđivanju opasnog rada za decu.

Tabela 1

Opasne delatnosti za decu.

	<i>Sektor</i>	<i>Oblast</i>	<i>Grana</i>	<i>Grupa</i>	<i>Naziv delatnosti</i>
3.1	B				Rudarstvo
3.2	D				Snabdevanje električnom energijom, gasom, parom i klimatizacija
3.3	A	1	6	1	Uslužne delatnosti u gajenju useva i zasada
3.4	A	1	6	2	Pomoćne delatnosti u uzgoju životinja
3.5	A	1	7		Lov, traperstvo i odgovarajuće uslužne delatnosti
3.6	A	2	2		Seča drveća
3.7	A	2	4		Uslužne delatnosti u vezi sa šumarstvom
3.8	A	3	1		Ribolov
3.9	E	37			Uklanjanje otpadnih voda
3.10	E	38	1	2	Sakupljanje opasnog otpada
3.11	E	38	2		Tretman i odlaganje otpada
3.12	E	38	3		Ponovna upotreba materijala
3.13	E	39			Sanacija, rekultivacija i druge usluge u oblasti upravljanja otpadom
3.14	N	80			Zaštitne i istražne delatnosti
3.15	Q	86			Zdravstvene delatnosti
3.16	R	92			Kockanje i kladenje
3.17	S	96		3	Pogrebne i srodne delatnosti
3.18	S	96		4	Delatnost nege i održavanja tela
3.19	S	96		9	Ostale nepomenute lične i uslužne delatnosti

Izvor: Uredba o utvrđivanju opasnog rada za decu (2017). *Službeni glasnik RS, br. 53/2017.*

Pravilnik o preventivnim merama za bezbedan i zdrav rad mladih (2016, čl. 1) propisuje zahteve koje je poslodavac dužan da ispuni kako bi smanjio rizike od nastanka oštećenja zdravlja mladih na radu, naročito u vezi sa njihovim duhovnim i telesnim razvojem.. Zahtevi se odnose na obavezu poslodavca da uradi procenu rizika za nastanak povreda i oštećenja zdravlja mladih pre nego što mlada osoba krene da radi, kao i da o toj proceni rizika obavesti pisanim putem zaposlenu mladu osobu i njihovog roditelja/zakonskog staratelja (čl. 3 i 4).

Ovaj Pravilnik navodi štetnosti, procese i vrste rada o kojima poslodavac treba da vodi računa prilikom procene rizika. Štetnosti su podeljene na (2016, prilog 1):

- Fizičke štetnosti: jonizujuće zračenje i rad u povišenom atmosferskom pritisku (npr. u sudovima pod pritiskom, ronjenje);
- Biološke štetnosti;
- Hemijske štetnosti koje podrazumevaju supstance i smeše koje ispunjavaju kriterijume za klasifikaciju u skladu sa propisom kojim se uređuje klasifikacija, pakovanje, obeležavanje i oglašavanje hemikalije i određenog proizvoda u skladu sa Globalno harmonizovanim sistemom za klasifikaciju i obeležavanje UN, poput zapaljivog gasa, samoreaktivnih supstanci i kancerogenih jedinjenja za različite organe;
- Supstance i smeše utvrđene Pravilnikom o preventivnim merama za bezbedan i zdrav rad pri izlaganju karcinogenima ili mutagenima;
- Olovo i njegova jedinjenja, ako te štetnosti ljudski organizam ne može apsorbovati;
- Azbest.

Pravilnik propisuje sledeće procese i vrste rada (2016, prilog 2):

- Procesi na radu iz Pravilnika o preventivnim merama za bezbedan i zdrav rad pri izlaganju karcinogenima ili mutagenima;
- Proizvodnja i rukovanje uređajima, pirotehničkim sredstvima ili drugim predmetima koji sadrže eksplozive;
- Rad sa divljim ili otrovnim životinjama;
- Industrijsko klanje životinja;
- Rad koji uključuje rukovanje opremom za proizvodnju, skladištenje ili primenu sabijenih, tečnih ili rastvorenih gasova;
- Rad sa buradima, cisternama, rezervoarima ili bocama koji sadrže hemijske materije navedene u delu hemijskih štetnosti;
- Rad koji uključuje rizik od rušenja;
- Rad koji uključuje opasnost od visokog električnog napona i
- Rad čiji tempo određuju mašine i koji uključuje plaćanje po učinku.

Važno je pomenuti i dva dokumenta koji bliže uređuju aktivnosti i sistem zaštite dece od ZDR u sistemu socijalne zaštite i inspekciji rada: Stručno - metodološko uputstvo za stručne radnike u socijalnoj zaštiti i Kontrolna lista za Inspekcijски nadzor u oblasti dečjeg rada. Stručno-metodološko uputstvo za stručne radnike u socijalnoj zaštiti definiše listu indikatora – fizičke i lične, bihevioralne i porodične kao pomoćno sredstvo stručnim radnicima u sistemu socijalne zaštite prilikom identifikacije i intervencije u oblasti ZDR (Žegarac, 2021). Kontrolna lista za inspekciju rada razvijena je kao dodatno sredstvo za prepoznavanje ZDR

koje bi inspektori rada primenjivali prilikom inspekcijskog nadzora (MINRZS, 2020). Kontrolna lista sadrži nekoliko kategorija: podatke o poslodavcu, podatke o zaposlenima mlađim od 15 godina i od 15-18 godina u radnom odnosu i van radnog odnosa kao i čeklistu o uslovima na kojima mladi rade (potrebna dokumenta za zasnivanje radnog odnosa sa maloletnim licem, radno vreme maloletnih lica, odmori i odsustva, zarade i naknade i preventivne mere za bezbednost i zdravlje na radu.

4.2.1. Sistem zaštite dece od zloupotrebe dečjeg rada u Srbiji

Dečji rad u Srbiji je nedovoljno istražena i prepoznata pojava. Istraživanja ukazuju da je siromaštvo dece u Srbiji daleko iznad proseka EU – podaci iz 2020. godine navode da je stopa rizika od siromaštva za decu u Srbiji 24,2%, što je znatno više od evropske prosečne stope od 19,4% (MOR & RZS, 2023). Siromaštvo je znatno izraženije u domaćinstavima sa troje ili više dece, gde je 37,2% porodica u riziku od siromaštva (Republički zavod za statistiku, 2021). Kako je siromaštvo jedan od glavnih uzročnika dečjeg rada, pretpostavlja se da je ZDR zastupljena u Srbiji uprkos razvijenoj zakonskoj regulativi. Nedavno istraživanje Republičkog zavoda za statistiku pokazalo je da je 82 000 dece, odnosno 9,5% dece uzrasta 5-17 godina izloženo ZDR. Stopa ZDR iznosi 6,7% za decu uzrasta od 5 do 11 godina, dok je za decu uzrasta od 12-14 godina taj procenat 15,1% (MOR & RZS, 2023). Istraživanje je dokumentovalo da je stopa ZDR veća kod dečaka i češća u ruralnim nego urbanim naseljima. Najčešće se ZDR u Srbiji dešava u sektoru poljoprivrede i najprisutnija je u Šumadiji i Zapadnoj Srbiji gde je ¼ dece u ovim regionima izložena ZDR (MOR & RZS, 2023).

ZDR javlja u konstelaciji obrazovanja (redovnost pohađanja škole, školski uspeh), socijalnih (društvene vrednosti, porodice sa problemima u funkcionisanju) i ekonomskih faktora (siromaštvo, potreba za radnom snagom, ekonomska kriza itd.), sistem zaštite usmeren je na socijalnu zaštitu, obrazovanje i tržište rada uz saradnju sa policijom, pravosuđem i zdravstvom (MOR, 2018). Sistem obrazovanja je prva tačka prevencije, gde se u saradnji sa drugim sistemima prepoznaje i interveniše na situacije ZDR. Jedan od efikasnih načina prevencije ZDR je zakonska regulativa o obaveznom obrazovanju, a u Srbiji je to regulisano na način da je osmogodišnje osnovno obrazovanje obavezno. Upis dece u obrazovni sistem otvara prostor za praćenje redovnosti pohađanja nastave, kao indikatora za prepoznavanje ZDR. Istraživanje Republičkog zavoda za statistiku (2023) o ZDR pokazalo je da je stopa pohađanja škole 99,3% za decu uzrasta od 7-14 i 95,4% za decu uzrasta od 15-17 (srednjoškolsko obrazovanje). Međutim, istraživanja ukazuju da je obuhvat dece iz siromašnih slojeva, naročito romske dece iz podstandardnih naselja, značajno niži u odnosu na opštu populaciju i iznosi 85%, a kod srednjoškolskog obrazovanja 28% (Republički zavod za statistiku & UNICEF, 2020). Pored obuhvata, važno je pratiti i osipanje učenika iz obrazovanja, gde su istraživanja utvrdila da na osipanje utiče odlazak porodica sa decom na sezonski rad i/ili odlazak porodice u inostranstvo, kao i dečji brakovi (Baronijan i sar., 2012; Centar za obrazovne politike, 2016). Stoga je važno da postoji uspostavljeni sistem ranog upozorenja i aktivne saradnje obrazovanja sa drugim sistemima uključenim u zaštitu dece od ZDR. Aktuelni podaci ukazuju da sistem obrazovanja nije prijavio nijedan slučaj ZDR Centrima za socijalni rad (Republički Zavod za socijalnu zaštitu, 2023).

Sistem socijalne zaštite se oslanja na rad Centara za socijalni rad (CSR) u prevenciji, prepoznavanju i intervenciji u slučajevima ZDR. Za rad CSR u ovoj oblasti je karakteristična niska stopa izveštavanja o ovim slučajevima; izveštaj Zavoda za socijalnu zaštitu koji prikuplja ove podatke na godišnjem nivou, pokazuje da je u 2022. godini evidentirano 16 novo-identifikovane dece koje su žrtve ZDR – 10 dečaka i 6 devojčica (Zavod za socijalnu

zaštitu, 2023). Jedan od razloga za nisko prepoznavanje ove pojave je način evidentiranja podataka u samim CSR. Veliki broj dece koja su žrtve ZDR se nalaze na evidenciji CSR po nekom drugom osnovu, kao članovi porodica koje su korisnici novčanih socijalnih davanja, deca iz porodica sa višestrukim izazovima u funkcionisanju, deca u sukobu sa zakonom itd. (Žegarac, 2021). Ovim se previđa da deca mogu imati ozbiljne posledice od zloupotrebe rada, i propuštaju relevantne intervencije.

U situacijama koje se tiču ZDR sistem socijalne zaštite potencijalno obezbeđuje niz usluga i servisa za zaštitu i podršku i deteta i porodice. Intervencije sistema socijalne zaštite u tom smislu mogu biti trojake (Žegarac, 2021:25):

- a. Preventivne: aktivnosti koje su usmerene na edukaciju kako poslodavaca tako i roditelja/zakonskih staratelja, intervencije za uključivanje u obrazovni sistem kao i intervencije za sprečavanje osipanja dece iz obrazovnog sistema, aktivnosti zagovaranja i zastupanja kao i pravljenja mreža podrške u zajednici. Ove aktivnosti se vrlo retko sprovode usled preopterećenosti stručnih radnika, loše koordinacije među sistemima i nedostatka usluga u zajednici.
- b. Podsticajne ili razvojne: savetodavne usluge za decu i roditelje, uključivanje u dnevne centre i druge usluge u zajednici, upućivanje na druge sisteme: zdravstveni, obrazovni, pravosudni. Jedna od najčešćih usluga u ovoj vrsti intervencija jesu i novčana socijalna davanja – konkretna pomoć porodicama u novcu/prihodima.
- c. Zaštitne: gde se deci kroz vođenje slučaja i individualni pristup obezbeđuje starateljska zaštita, smeštaj u hraniteljsku porodicu ili ustanovu socijalne zaštite, iniciranje i sprovođenje postupaka u oblasti krivično-pravne i porodične zaštite, intenzivne usluge porodicama kod kojih postoji rizik od izdvajanja dece.

Važan segment u zaštiti dece od ZDR je Inspekcija rada koja na osnovu propisa vrši nadzor nad tržištem rada, identifikuje rad dece i sprečava ZDR na osnovu niza zakona (Zakon o radu, Zakon o sprečavanju zlostavljanja na radu, Zakon o bezbednosti i zdravlju na radu) i podzakonskih akata (Uredba o utvrđivanju opasnog rada za decu i Pravilnikom o preventivnim merama za bezbedan i zdrav rad mladih). Inspekcija rada može prijaviti CSR slučajeve ZDR, pored toga što preduzima mere protiv poslodavaca kod kojih su utvrdili da postoji zloupotreba rada dece.

U intervenciji Inspekcije rada i koordinaciji sa sistemom socijalne zaštite utvrđeno je nekoliko izazova: prvenstveno, slučajevi se ne upućuju CSR, na šta ukazuje podatak da od 2018. do 2020. godine nijedna prijava o ZDR u ove ustanove nije stigla iz Inspekcije rada (Žegarac, 2021). Takođe, Inspekcija rada nema nadležnost u poljoprivrednim domaćinstvima koja nisu registrovana u Agenciji za privredne registre Republike Srbije. Istraživanje Republičkog zavoda za statistiku pokazalo je da je 60% dece uzrasta od 5-14 godina i 66% dece uzrasta 15-17 godina uključeno u nedozvoljeni dečji rad upravo u sektoru poljoprivrede (MOR & RZS, 2023). Nedostatak koordinacije između sistema u zaštiti dece od ZDR vidljiv je naročito kod dece koja žive i rade na ulici – deca koja su uključena u prošnju, sakupljanju sekundarnih sirovina, prodaji cveća i maramica, pevanju itd. Ove poslove obavljaju uglavnom deca iz najsiromašnijih porodica, često pripadnici romske nacionalne manjine gde rad dece predstavlja dodatnu strategiju preživljavanja porodice (MOR, 2023). Imajući u vidu da Inspekcija rada nema nadležnost ni u ovim situacijama, kao i da su aktivnosti Ministarstva unutrašnjih poslova (policije i komunalne milicije) u identifikaciji ove dece koja žive i rade

na ulici sporadične, te da sistem socijalne zaštite nema *outreach*¹ komponentu u svom radu, ova grupa dece u Srbiji i dalje ostaje nezaštićena od ZDR.

5. Teorijska objašnjenja migracija

Za ekonomski i socijalni napredak zemalja u razvoju migracije su prilika i važan deo procesa razvoja. Istovremeno, migracije predstavljaju jedan od ključnih izazova savremenih društava, zahtevaju prilagođavanja u zemljama koje se tradicionalno smatraju zemljama destinacije i u zemljama iz kojih migranti dolaze (International Food Policy Research Institute, 2021). Migracije se najopštije mogu definisati kao „kretanje ljudi iz njihovog mesta prebivališta, bilo međunarodnih granica ili unutar države“ (IOM, 2019:137). Jedno od objašnjenja migracija polazi od podele na dobrovoljne i prisilne migracije, gde se dobrovoljnim migracijama smatra migriranje radi boljih uslova života – najčešće zbog posla – a dobrovoljni migranti su slobodni da se nastane u kojoj zemlji žele (Bakewell, 2021). Sa druge strane, prisilne migracije definišu se kao kretanje osoba koje su prisiljene da pobegnu ili napuste svoje domove ili mesta prebivališta kako bi izbegli posledice oružanih konflikata, nasilja i progona, kršenja ljudskih prava ili prirodnih katastrofa (IOM, 2019:55). Ova podela je kritikovana pošto nastojanja da se povuče jasna granica između dobrovoljnih i prisilnih migranata često imaju arbitrarne i nedosledne ishode (Bakewell, 2021). Način na koji se ova linija povlači je veoma važan, jer u stvarnom životu konkretne osobe može da označi razliku da li će joj biti dozvoljeno da ostane u zemlji u koju je dospela ili će biti vraćena u zemlju porekla.

Dodatni argument za kritiku ove podele migracija postavlja pitanje: Kada tačno migracije postaju prisilne? Šta je sa ljudima koji napuštaju zemlje porekla zbog izuzetno loše ekonomske i životne situacije i beže u razvijenije zemlje u potrazi za boljom budućnošću? U kontekstu savremenih migracija ova se grupa često naziva „ekonomskim migrantima“ uprkos prinudi da napuste zemlju zbog loše ekonomske situacije. Na kraju, iregularne migracije su definisane kao „Kretanje lica koje se odvija van zakona, propisa ili međunarodnih sporazuma koji regulišu ulazak ili izlazak iz države porekla, tranzita ili odredišta“ (ILO, 2019:116).

Teorije koje objašnjavaju migracije nude razumevanje različitih okolnosti i osoba koje migriraju. Teoretičari migracija ponudili su brojna objašnjenja dobrovoljnih, prisilnih i iregularnih migracija.

U teorijama **dobrovoljnih migracija** dominiraju sledeća objašnjenja:

- Individualističke teorije o migracijama koje migracije objašnjavaju kroz zajedničko delovanje tri faktora: kapital, zemljište i rad. Zastupaju stanovište da će se migracije uvek odvijati iz zemalja gde su kapital i zemljište oskudni u one zemlje gde su ovi resursi dostupni (Kurekova, 2011; Poleti, 2013).

¹ Outreach socijalni rad, često nazivan terenski socijalni rad ili „ulični“ socijalni rad je metod rada kojim se dosežu korisnici van institucionalnih okvira i oni do kojih je teško doći u okviru redovnog rada unutar institucije. Ovim metodom se nastoji da se unapredi dostupnost i korišćenje usluga kroz direktne intervencije i interakciju sa ciljnom grupom. Više na: https://socijalnoukljucivanje.gov.rs/wp-content/uploads/2021/05/Prirucnik_o_outreach_radu-organizovanje_sprovodjenje_i_razvoj_outreach_programa.pdf

- Strukturalne teorije koje posmatraju migracije kao mehanizam mobilisanja jeftine radne snage u kontekstu globalističke i političke nejednakosti u moći, što je rezultat kolonijalizma i imperijalizma (Žegarac i sar., 2021:30).
- Feminističke teorije koje naglašavaju ulogu žena u migratornim tokovima (Morokvasic, 2021).
- Teorije o socijalnim mrežama koje ukazuju da je process migracija set interpersonalnih veza koje povezuju migrante i nemigrante u zemljama porekla i destinacija, koje postaju resurs za snalaženje novih migranata u zemljama destinacija (Žegarac i sar., 2021:31).
- Teorije o migrantskim institucijama naglašavaju značaj institucija koje svoj rad ne ograničavaju na okvire granica jedne države već svoj rad sprovode bez obzira na granice. Ovde se ukazuje pre svega na posredničke agencije putem kojih poslodavci u ekonomski razvijenim zemljama dolaze do zaposlenih u manje razvijenim zemljama (Žegarac i sar., 2021:32).
- Teorije transnacionalizma kombinuju polazišta teorija o socijalnim mrežama i teorija o migrantskim institucijama. Ukazuju na veze koje migranti održavaju sa zemljom porekla sa fokusom na ekonomske, socijalne i političke veze (Baldassar i sar., 2007; Žegarac i sar., 2021).

Objašnjenja **prisilnih migracija** oslanjaju se na sledeće pristupe:

- Akutno i anticipatorno izbeglištvo koje se fokusira na razloge raseljavanja izbeglica u države destinacije, ali i okolnosti koje su prethodile i pratile sam proces raseljavanja. Autor Egon Kunc (1981) akutno izbeglištvo definiše kao beg motivisan stizanjem u bezbednost u susednu ili neku drugu državu u kojoj je moguće dobiti azil. Anticipatorno izbeglištvo je kada se zemlja porekla napušta pre nastupanja situacije koja će zahtevati beg i pripremljen dolazak u zemlju destinacije.
- Pristup proizvođenja izbeglica analizira procese koji proizvode izbeglice poput nasilja i ratova ili načina isključivanja onih koji nemaju određenu etničku pripadnost koja se smatra poželjnom (Žegarac i sar., 2021:33).
- Perspektiva ekonomije govori o činjenici da globalizacija proizvodi sve veće ekonomske nejednakosti u svetu kroz konflikte i zloupotrebu ljudskih prava čime se zamagljuje slika o jasnoj razlici između dobrovoljnih i prisilnih migracija (Song & Bing, 2016; Sharpe, 2018; Žegarac i sar., 2021:33).
- Pristup alternative nezadovoljavajućoj državi ukazuje da je emigracija reakcija građana na progon, nasilje i nesigurnost, te u tom smislu za izbeglice postoji makar marginalan prostor izbora gde će emigrirati. Ovaj pristup takođe ukazuje na značaj koji imaju države porekla u oblikovanje izbegličkih tokova kroz otvaranje/zatvaranje svojih granica (Žegarac, i sar., 2021:33).

Objašnjenja **iregularnih migracija** zasnovana su na dva široka teorijska okvira koji dodatno imaju pristupe u okviru njih. To su teorijski okvir o neefektivnosti države i teorijski okvir koji migracije objašnjava kao posledicu izbora država (Žegarac i sar., 2021).

Teorijski okvir neefektivnosti države obuhvata nekoliko argumenata. Prvi govori o tome da su iregularne migracije *posledica ograničenja u samim državama* u pogledu politika, ograničenih kapaciteta država da predvide migracije, administrativnih propusta kao i nenameravanih efekata politika. Drugi se tiče *ograničavajućih spoljašnjih faktora*, pre svega globalizacije, koji utiču na kapacitete država da adekvatno odgovore na izazove migracija. Treći argument je *migrantska industrija* koji objašnjava neefektivnost države kao rezultat

aktivnosti koje sprovode akteri unutar njenih granica i koji zarađuju od organizovanja iregularnih prelazaka i dolazaka u zemlje destinacije - članovi migrantskih zajednica, krijumčari koji naplaćuju put migrantima, mali preduzetnici itd. (Žegarac i sar., 2021:34).

Teorijski okvir koji iregularne migracije pojašnjava kao posledicu izbora država zasnovan je na premisi da države imaju kapacitete da upravljaju iregularnim migracijama, ali da to ne čine već je eksplicitno ili implicitno dozvoljavaju. U ovom teorijskom okviru pristup *suverenosti države* navodi da je kontrola migracija deo suverenosti države te se stalno mora potvrđivati i reafirmisati (Agamben, 2009; Žegarac i sar., 2021:35).

Koristan teorijski okvir u objašnjenju migracija jeste i model faktora guranja i privlačenja (eng. *push and pull*). Faktori guranja ili podsticanja se definišu kao negativni faktori koji uvlače osobe u migracije, i odnose se prvenstveno na okolnosti u zemljama porekla zbog kojih se ljudi odlučuju na migriranje. Faktori privlačenja su pozitivni faktori u zemljama destinacije koje podstiču ljude da migriraju u određene zemlje. Ovi faktori se posmatrtaju kao ekonomski i socijalni. Ekonomski faktori se odnose na siromaštvo, ekonomsku nesigurnost i niske zarade u zemlji porekla. Socijalni faktori obuhvataju kulturne norme koje podstiču migriranje, diskriminatorne politike i prakse, ugrožen doživljaj bezbednosti, itd. (Žegarac i sar., 2021). Premda često kritikovan zbog pojednostavljivanja kompleksnih razloga migriranja, ovaj okvir je i dalje značajan za objašnjenje migracija. U tabeli 2 su prikazani najčešći faktori guranja i privlačenja koji utiču na migracije.

Tabela 2*Prikaz push i pull faktora koji utiču na migracije*

SOCIJALNI, EKONOMSKI I DRUGI FAKTORI "GURANJA" ("PUSH") KOJI UTIČU NA MIGRACIJE		
Socijalni push faktori	Ekonomski push faktori	Drugi push faktori
<ul style="list-style-type: none"> - Kultura migracija - Nisko osećanje pripadnosti - Teške porodične okolnosti - Kulturološka i porodična očekivanja - Diskriminativne socijalne politike - Visoke stope kriminala - Nasilje - Briga za bezbednost 	<ul style="list-style-type: none"> - Visoka stopa nezaposlenosti - Ekonomska nestabilnost - Niski prihodi/plata - Loši uslovi rada - Niska diversifikacija prihoda domaćinstava - Izvoz radne snage kao strategija ekonomskog razvoja - Nedostatak pristupa kapitalu i kreditima - Nedostatak mogućnosti za obrazovanje 	<ul style="list-style-type: none"> - Politička nestabilnost - Progon - Rat - Promene u političkim strukturama - Faktori životne sredine: vremenske katastrofe, suša, krčenje šuma, opustošenje, porast nivoa mora, klimatske promene
SOCIJALNI, EKONOMSKI DRUGI FAKTORI "PRIVLAČENJA" ("PULL") KOJI UTIČU NA MIGRACIJE		
Socijalni pull faktori	Ekonomski pull faktori	Drugi pull faktori
<ul style="list-style-type: none"> - Porodica i prijatelji - Spajanje porodice - Etno-kulturna i jezičke zajednice - Socijalne mreže - Lične veze i odnosi - Zajednica koja pruža dobrodošlicu - Kvalitet života 	<ul style="list-style-type: none"> - Jaka ekonomija - Mogućnosti za zapošljavanje - Veće plate - Mogućnosti za samozapošljavanje - Ekonomski rast - Stabilnost tržišta - Ekonomska stabilnost - Pristup pogodnostima - Programi socijalne zaštite - Napredne mogućnosti za obrazovanje 	<ul style="list-style-type: none"> - Stalni boravak i državljanstvo - Politike i prakse imigracije - Jednostavnost i brzina dobijanja viza za međunarodne studente - Pristupačne javne usluge - Dostupnost usluga za imigrante - Životna sredina

Izvor: Žegarac i sar., 2021. *Zaštita dece u migracijama: pristup zasnovan na pravima*. Beograd: Fakultet političkih nauka, str.90-91 adaptirano prema Drolet, 2017.

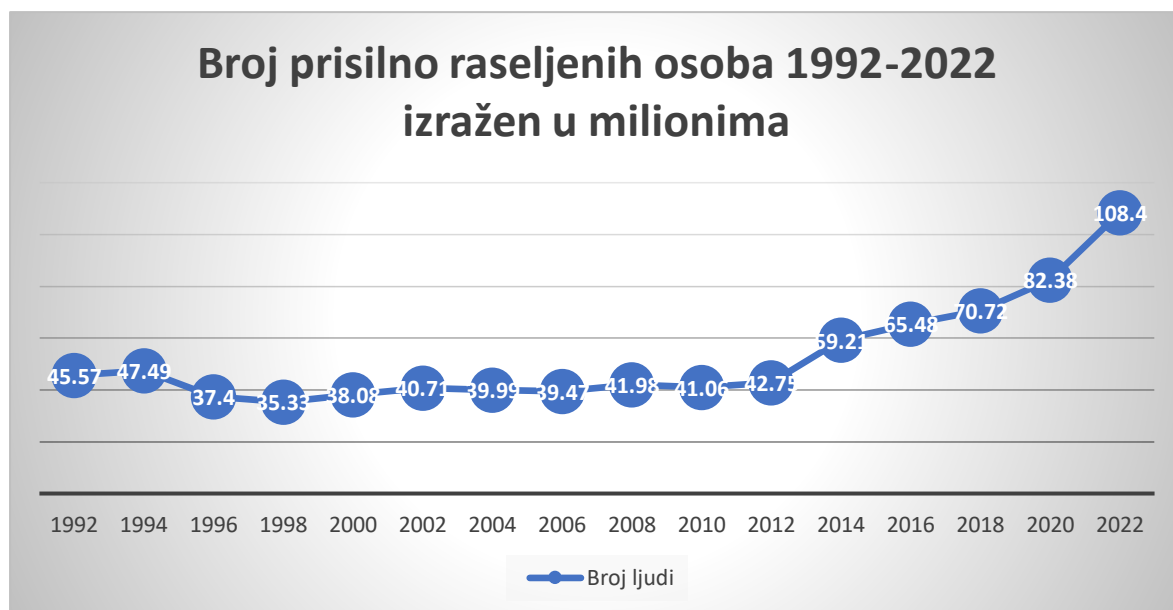
6. Savremeni trendovi migracija u Evropi

U 21.veku migracije ljudi su među najintenzivnijim procesima koji dovode do značajnih promena u društvima iz kojih migranti emigriraju kao i u onim u koje imigriraju. Evropa je u poslednjih nekoliko decenija mesto masovnih priliva izbeglica koji je doveo do redefinisanja pojmova granica i nacionalnog identiteta. Zemlje članice Evropske unije pokušavale su da regulišu masovni priliv izbeglica i tražioca azila kroz seriju anti-imigracionih i politika usmerenih na sekuritizaciju. Evropa se suočila sa velikim prlivom prisilnih migranata usled činjenice da je okružena zemljama u kojima se dešavaju oružani konflikti. Najznačajniji konflikti koji su doveli do masovnih priliva prisilnih migranata započeti su Arapskim

prolećem 2010. godine koje je počelo u Tunisu i do 2013. godine proizvelo veliki broj izbeglica. Protesti i građanski ratovi započeti arapskim prolećem proširili su se i na Siriju odakle je krenuo masovni priliv izbeglica ka Evropi. Broj prisilno raseljenih lica rastao je iz godine u godinu, da bi 2015. godine, dostigao svoj vrhunac na ovom kontinentu. Dodatno, ratni sukob između Rusije i Ukrajine doveo je ponovo do masovnih kretanja stanovništva u potrazi sa sigurnošću. Procenjuje se da je više od 4,2 miliona izbeglica iz Ukrajine nastanjeno širom Evrope od početka sukoba u februaru 2022. godine (Eurostat, 2024). U svetu je u 2023. godini bilo 110 miliona raseljenih lica, dok je broj izbeglica iznosio 36 miliona (UNHCR, 2024).

Grafikon 4

Broj prisilno raseljenih osoba u poslednjih 30 godina

Izvor: UNHCR (2022). Figures at a glance. Dostupno na: <https://www.unhcr.org/about-unhcr/who-we-are/figures-glance>

Najveći broj izbeglica u 2022. godini dolazi iz tri zemlje i to: Sirije (6,5 miliona), Ukrajine (5,7 miliona) i Avganistana (5,7 miliona). „Izbeglička kriza“ u Evropi u 2015. godini dočeka je solidarnošću od strane evropskih zemalja, prvenstveno Nemačke koja je omogućila legalan dolazak 800.000 izbeglica koje su u tom trenutku bile zarobljene na ulasku u Evropsku uniju (De Wenden, 2017). Tokom 2015. godine migranti su prolazili zapadnobalkanskom rutom (koja je u to vreme obuhvatala rutu: Grčka-Makedonija-Srbija-Hrvatska/Mađarska) ka zemljama Evropske Unije, organizovanim prevozom i zadržavanja su duž rute bila kratkoročna. U martu 2016. godine Evropska unija je sklopila dogovor sa Turskom u cilju smanjenja dolazaka migranata na teritoriju Evropske unije čime je zaustavljen organizovan prelazak. Ovaj dogovor je prouzrokovao duže zadržavanje ljudi u zemljama duž zapadnobalkanske rute, uključujući i u Srbiji sa nekoliko dana na nekoliko nedelja, Kako je vreme prolazilo dužina boravka je produžavana i na više meseci do godinu dana što je zahtevalo prilagođavanje sistema zaštite (Marković, 2019).

Priliv izbeglica u Evropu pokrenuo je aktiviranje i nacionalnih i supra-nacionalnih mehanizama. Evropska unija za regulisanje pitanja azila u članicama koristi Zajednički

evropski sistem azila (Common European Asylum System, CEAS) – set EU zakona koji regulišu uslove pod kojim zemlje članice omogućavaju pravo na azil sa ciljem uspostavljanja minimalnih standarda za azilni proces (Czymara, 2021). Ovaj sistem, koji je usvojio Evropski parlament 2013. godine, uključuje dopunjenu verziju Dablinske regulative, Direktive azilne procedure i Direktive za smeštaj tražilaca azila. Dablinska regulativa uređuje načine dobijanja azila u zemljama EU. Njen osnovni postulat je da je prva zemlja EU u koju tražilac azila uđe dužna da registruje i obradi njegov zahtev za azil (Heizmann & Ziller, 2020), a dopuna ove procedure iz 2013. godine unapredila je neke od odredbi kao što su: pravo na lični intervju, pravo na dobijanje informacija i pravo na žalbu na rešenje o prebacivanju u drugu zemlju. Zemlje članice Evropske unije su se obavezale da procene rizik od nečovečnog ili drugog ponižavajućeg ponašanja pre prebacivanja tražioca azila u drugu zemlju (APC, 2015). Fokus EU država i institucija, kroz politike koje se primenjuju, dominantno je na zaštiti državnih granica i implementaciji niza pravnih mehanizama i međunarodnih dogovora koji za cilj imaju sprečavanje ulazaka izbeglica u zemlje članice. Kako bi se ova dinamika razumela, važan je politički koncept „Tvrđava Evropa“ (Marino & Dawes, 2016:2) koji operacionalizuje opredeljenost zemalja EU u pogledu migracione politike počevši od 2015. godine. Koncept podrazumeva primenu specifičnih legalnih procedura koje sprečavaju ili otežavaju pristup i regulisanje pravnog statusa izbeglica i migranata; fizičkih barijera za ulazak poput fizičkih zidova na granicama, „pomorskih zidova“ na vodenim površinama, odnosno pomorskih operacija koje patroliraju Mediteranom, kao i „virtuelnih zidova“ odnosno sistema granične kontrole koji nastoje da spreče ulazak ljudi u pokretu u zemlju ili da putuju unutar Evrope kroz kontrolu kretanja stanovništva (Žegarac i sar., 2022).

6.1. Sistemi zaštite dece u migracijama

U kontekstu politika i praksi EU koje su usmerene na zaštitu granica i onemogućavanje legalnog prelaska, migrira i veliki broj dece. Samo u 2015. godini oko pola miliona izbeglica i drugih migranata prešlo je teritorije zemalja duž tzv. zapadnobalkanske rute mešovite migracije (Petrović, 2016:21), od čega 1/3 čine deca (BCHR i sar., 2017). Deca koja od 2015. godine migriraju, u velikom broju prolaze zapadnobalkanskom rutom mešovite migracije,² a razlozi za migriranje uključuju nasilje, progon, porodične probleme i ekonomsku nesigurnost (Jovanović & Besedić, 2020). Prema izveštaju UNHCR-a, u 2020. godini u svetu su u ukupnom broju migranata, deca činila 42% dok je u Evropi ovaj procenat nešto manji, 38%. Među ovom decom, značajan je broj nepraćene i razdvojene dece koja se smatraju ranjivijom od dece koja putuju sa pratnjom, pa stoga zahtevaju drugačije pristupe zaštite.

Nepraćena i razdvojena deca su posebno osetljiva grupa migranata koja su u dodatnom riziku da budu izložena nasilju, krijumčarenju, trgovini i različitim oblicima eksploatacije (Marković, 2019). Smatra se da su nepraćena i razdvojena deca u takvom položaju jer su deca, putuju bez roditelja/staratelja koji im mogu pružiti podršku ili pomoć i jer se nalaze van svojih zemalja gde su u različitim procesima za legalizovanje svog statusa (Mitchell, 2003). Raznovrsni naponi zemalja na rutama kojima putuju deca da ograniče kretanje i zaštite granice nisu zaustavili migracije naprotiv, kretanje dece je pomereno u sferu ilegalnog što ih stavlja u još veći rizik od nasilja i eksploatacije. Okolnosti koje podstiču migracije preko Balkana ka zemljama zapadne Evrope obuhvataju prenatrpanost centara za azil, nedostatak legalnih puteva ili neefikasnost azilnih procedura u zemljama kroz koje deca putuju pre Balkana (Žegarac i sar., 2022).

² Mapa koja prikazuje puteve migriranja dece zapadnobalkanskom rutom nalazi se u prilogu 9.

U periodu do 2016. godine broj dece koja putuju iz Avganistana, Sirije, Iraka, Pakistana, Irana i zemalja Severne Afrike je rastao, do potpisivanja dogovora između Evropske Unije i Turske (De Marcilly & Garde, 2016). Ovaj dogovor doveo je do pooštavanja uslova za prelazak granica koji je važio i za decu, primenjivan je bez uzimanja u obzir individualnih karakteristika ili posebnih osetljivosti određenih grupacija u migrantskoj populaciji. Iako je broj dece koja su pristizala smanjen, nakon dogovora je značajn broj i dalje prolazio Balkanskom rutom, oslanjajući se prvenstveno na krijumčare. Prema podacima UNHCR-a, 2019. godine, u zemljama koje su deo Balkanske rute (Grčka, Bugarska, Srbija, Rumunija, Severna Makedonija, Albanija i Bosna i Hercegovina) registrovano je oko 80 000 novopridošlih migranata i tražioca azila, što je povećanje za oko 30% u odnosu na prethodnu godinu. Deca čine oko 1/3 novih dolazaka, tako da je broj dece koja i danas dolaze i prolaze kroz zemlje Balkanske rute značajan.

Nepraćena deca koja putuju do zemalja Zapadne Evrope izložena su brojnim situacijama koje ugrožavaju njihovo zdravlje i dobrobit, uskraćuju im detinjstvo i ugrožavaju budućnost. Primorana su da se oslanjaju na krijumčare u prelaženju granica, te oni kontrolišu kretanje dece, pauze za toalet, jelo ili odmor, prevozna sredstva i vreme za telefonske razgovore (Jovanović & Besedić, 2020). Okolnosti u kojima se ova deca kreću stavljaju ih u rizik od različitih vrsta nasilja. Nepraćena i razdvojena deca dolaze iz zemalja u kojima su često bila izložena, posredno ili neposredno, različitim oblicima nasilja. U zemljama porekla, deca su neretko bila izložena torturi, seksualnom nasilju, zlostavljanju, rodno zasnovanom nasilju (uključujući i rane brakove) i regrutovanju za učešće u oružanim sukobima (Jud i sar., 2020). Istraživanje PIN (2017) je ukazalo da je oko 80% izbeglica i tražioca azila u Srbiji preživelo šest ili više traumatskih iskustava pre nego što su krenuli na put.

Kada krenu na put, deca doživljavaju nasilje na gotovo svakom koraku i od strane različitih aktera. Brojna istraživanja (BCHR i sar., 2017; Save the Children i sar., 2017; Panico & Prest, 2019), pokazala su da put dece karakterišu tzv. pushback-ovi odnosno ilegalna nasilna vraćanja prilikom pokušaja prelaska granica, nasilje od strane graničnih policajaca, krijumčara ili drugih migranata, onemogućavanje pristupa međunarodnoj zaštiti, zatvaranje dece u tzv. detencijske centre, problemi sa mentalnim zdravljem, nedostatak usluga, prenaseljeni i neadekvatni smeštajni kapaciteti itd. Proces prelaska granice često uključuje dugotrajno čekanje blizu granice, gde deca često hodaju danima od mesta do mesta i često u ovim situacijama nemaju dovoljno hrane i vode (Žegarac i sar., 2022). Usled loših vremenskih uslova i prelaženja granica po teško prohodnim terenima preko planina, pustinja, šuma ili vodenih površina, bez dovoljno hrane i vode, deca se često povređuju, razvijaju različite zdravstvene probleme ili im život bude u neposrednoj opasnosti (od metaka granične policije, smrzavanja tokom hodanja preko planina ili davljenja prilikom prelaska vodenih površina). Deca, a naročito nepraćena i razdvojena, su u velikom riziku od seksualnog nasilja, prvenstveno od strane krijumčara; istraživanja su utvrdila da deci krijumčari često nude novac, povlašćen status i zaštitu za seksualne usluge (Žegarac i sar., 2022). Budući da nepraćena i razdvojena deca putuju sama, ona nekada iz potrebe da imaju bilo kakvu zaštitu pristaju na ovakvu vrstu "aranžmana".

Deci na putu se sistematski oduzima prilika da budu prepoznata i identifikovana kao deca kako bi dobila odgovarajuću zaštitu. Uz višestruka traumatska iskustva, ove okolnosti posledično dovode do toga da se deca retko obraćaju za pomoć i zaštitu odraslima koji su odgovorni da im tu zaštitu obezbede (Žegarac i sar., 2022). Pošto se uglavnom oslanjaju na

sopstvene kapacitete u prevazilaženju poteškoća ili na podršku od strane sunarodnika, nepraćena i razdvojena deca u velikoj meri normalizuju nasilje kako bi mogla da prežive.

6.2. Zaštita nepraćene i razdvojene dece u migracijama u Srbiji

Srbija je usled svog geostrateškog položaja, zemlja na zapadnobalkanskoj ruti koja je od 2015. godine bila jedna od zemalja kroz koju je veliki broj ljudi u migracijama prolazio na putu ka zemljama zapadne Evrope. Tokom 2015. godine u Srbiji je zabeležen veliki priliv izbeglica i migranata iz ratom zahvaćenih područja na Bliskom istoku, i to iz Sirije, Iraka i Avganistana. Registrovan je i veliki broj ljudi iz drugih zemalja poput Irana, Pakistana, Bangladeša, Maroka, koji su se priključili izbegličkom talasu. Do zatvaranja zapadnobalkanske rute sa sporazumom između EU i Turske, u martu 2016. godine, izbeglice i migranti su se u Srbiji zadržavali kratko – od nekoliko sati do nekoliko dana. “Zatvaranjem” zapadnobalkanske rute izbeglička i migraciona kriza je evoluirala u dugotrajnu situaciju koja je zahtevala prilagođavanje postojećeg sistema i uvođenje novih usluga kako bi se odgovorilo na potrebe ovih ljudi.

Kao i u drugim zemljama, u Srbiji od ukupne populacije migranata i izbeglica su veliki udeo imala deca; na godišnjem nivou, ona u proseku čine oko 40% ukupnog broja lica koja su zatražila azil, od toga je oko 6% nepraćene i razdvojene dece (Ćopić & Ćopić, 2019). Srbija je preuzela korake kako bi odgovorila na mnogobrojne izazove, pošto se prvi put suočila sa toliko brojem nepraćene dece kojoj je potrebna zaštita države. Pitanje bezbednosti i urgentnog zbrinjavanja nepraćene i razdvojene dece postavljeno je visoko na listi prioriteta; Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja (MINRZS) je 2015. godine donelo Instrukciju o postupanju CSR i ustanova socijalne zaštite za smeštaj korisnika u obezbeđivanju zaštite i smeštaja dece bez pratnje. Praćenjem promena koje su se dešavale na terenu, u narednim godinama doneto je još nekoliko važnih dokumenata, uključujući i Standardne operativne procedure za zaštitu dece u migracijama i dve Instrukcije o postupanju CSR i ustanova za smeštaj (Marković, 2019).

Legalizovanje statusa nepraćene i razdvojene dece moguće je kroz pravo na azil, što je uređeno Zakonom o azilu i privremenoj zaštiti (2018) koji propisuje da „postupci po zahtevu za azil maloletnog lica bez pratnje, kao i drugi postupci koji se odnose na prava maloletnog lica bez pratnje imaju prioritet u odnosu na druge postupke.“ (Zakon o azilu i privremenoj zaštiti, čl. 12). Svako nepraćeno i razdvojeno dete ima pravo da po ulasku u zemlju izrazi nameru da traži azil u bilo kojoj policijskoj upravi pred službenikom Odeljenja za strance u Ministarstvu unutrašnjih poslova (MUP). Po izražavanju namere da traži azil, detetu se izdaje Potvrda o izraženoj nameri da traži azil, čime se upućuje na smeštaj u zvanični centar za azil ili prihvatni centar. Dete ima pravo da zvanično podnese zahtev za azil u roku od 15 dana od prve registracije (čl. 36), a zahtev za azil kao i sve ostale procedure obavezno se sprovode uz prisustvo staratelja deteta.

U praksi, većina dece ne podnese zahtev za azil, već nastave put. Dok su u Srbiji, nepraćenoj deci se toleriše boravak iako nisu podneli zahtev za azil, a kao identifikacioni dokument koji im služi za ostvarivanje prava iz oblasti zdravstvene zaštite i obrazovanja, koristi se Potvrda o izraženoj nameri da traže azil. Ova deca u Srbiji imaju pravo i na zdravstvenu zaštitu i na obrazovanje, bez obzira na to da li su u proceduri azila ili ne, što se smatra dobrom praksom usklađenom sa principima Konvencije o pravima deteta (Pavlović i sar., 2021).

Jedan od izazova u obezbeđivanju zaštite nepraćenoj i razdvojenoj deci jeste nepostojanje adekvatne procedure za procenu godina dece u Srbiji. Trenutno se procena godina dece sprovodi na osnovu intervju sa detetom, a kao validna se uzima njegova izjava o maloletstvu/punoletstvu. Ovo na terenu dovodi do situacija da deca nekad govore da su punoletna iako je očigledno da nisu kako bi mogli da što pre nastave put dalje ili da ostanu u grupi sa kojom putuju. Sa druge strane, punoletni se često izjašnjavaju kao maloletni, pa se smeštaju zajedno sa decom, čime vrlo često ugrožavaju bezbednost dece, deca se sučavaju sa rizikom od različitih vrsta nasilja, pre svega seksualnog (Marković, 2019).

U sistem zaštite migranata i izbeglica u Srbiji učestvuje značajan broj zainteresovanih strana i aktera čije su uloge i odgovornosti zasnovane na nacionalnom zakonodavstvu. Najvažniji nacionalni zakoni na kojima se zasniva zaštita migranata i izbeglica, su Zakon o socijalnoj zaštiti, Porodični zakon, Zakon o azilu i privremenoj zaštiti i Zakon o strancima. Prevladavajući deo socijalne zaštite nepraćene i razdvojene dece, međutim, obavlja se putem projektnih aktivnosti MINRZS, gde se zapošljavaju terenski radnici i tzv. profesionalni staratelji. Najznačajnija ustanova u obezbeđivanju zaštite nepraćenoj i razdvojenoj deci je CSR koji kao organ starateljstva procenjuje rizike i ranjivosti korisnika, obezbeđuje starateljsku zaštitu, upućuje korisnike na smeštaj u ustanovu socijalne zaštite ili hraniteljsku porodicu u skladu sa Zakonom o socijalnoj zaštiti i Porodičnim zakonom. Terenski radnici, koji su angažovani kao outreach radnici CSR u centrima za azil i drugim mestima okupljanja migranata, zaduženi su za identifikaciju i koordinaciju podrške deci do dolaska stručnog radnika CSR, pošto nemaju pravo vršenja javnih ovlašćenja (Budimir, 2020).

Starateljstvo je značajna mera porodično-pravne zaštite za nepraćenu i razdvojenu decu. U Srbiji starateljstvo postoji kao deo zvaničnog sistema socijalne i porodičnopravne zaštite i delegirano je CSR za svu decu, uključujući decu migrante i izbeglice. U skladu sa Porodičnim zakonom, CSR koji vrši javna ovlašćenja organa starateljstva, ima obavezu da postavi staratelja svakom detetu migrantu na teritoriji Srbije kome je potrebna ova vrsta zaštite. Porodični zakon u članu 132 propisuje da se deci stranim državljanima postavlja privremeni staratelj sa sledećim dužnostima i odgovornostima: staranje o korisniku, zastupanje korisnika pred drugom institucijom i u zakonskim postupcima, sticanje sredstava za život korisnika i upravljanje imovinom korisnika. Pored toga, članom 126. ovog zakona propisano je ko se za staratelja može imenovati: a) lice koje ima lične kvalitete i sposobnosti neophodne za obavljanje poslova staratelja, a pristalo je da bude staratelj; b) bračni drug, srodnik ili hranitelj šticećenika, osim ako interes šticećenika ne nalaže drugačije. Članovima 130. i 131. propisano je da se direktor organa starateljstva može imenovati za kolektivnog staratelja ako je to u interesu korisnika, a da sam organ starateljstva može obavljati poslove staratelja kada je to u najboljem interesu korisnika (Porodični zakon, 2015). U Srbiji se starateljstvo nad nepraćenom i razdvojenom decom obezbeđuje kroz tzv. profesionalne staratelje, čija se "profesionalnost" ogleda u kratkoj obuci i naknadi za rad. Profesionalni staratelji su lica koja su angažovana preko projekta MINRZS za sprovođenje dužnosti privremenog staratelja ispred CSR, i zaduženi su za održavanje redovnih kontakata sa decom kojima su staratelji, učešće u proceni najboljeg interesa deteta i zastupanje dece.

Ovako organizovan sistem zaštite sa sobom nosi brojne izazove. Najznačajniji, čini se, jeste taj da se sistem socijalne zaštite oslanja na projektno finansiranje od strane donatora, prvenstveno od Evropske unije. Sistem socijalne zaštite je trenutno organizovan tako da je CSR uključen u regulisanje starateljske zaštite i koordinisanje radom terenskih radnika koji su zaposleni preko projekta i obezbeđuju najveći deo neposredne zaštite nepraćenoj i razdvojenoj deci. Ovo donosi veliki nivo nesigurnosti u sistem zaštite; zaposleni terenski

radnici su u stalnom riziku da ostanu bez posla, uz stres vezan za prirodu posla koji obavljaju (Budimir, 2020).³ Usled opterećenosti poslom i dugogodišnje zabrane zapošljavanja (Državna revizorska institucija, 2023), CSR nemaju kapaciteta (ni kadrovskih, ni tehničkih ni operativnih) da sprovedu sistem zaštite za nepraćenu i razdvojenu decu, pa je postojanje terenskih radnika i profesionalnih staratelja zaposlenih na projektu suštinski važno za obezbeđivanje osnovnog nivoa zaštite ovoj deci.

Važnu uslugu u sistemu socijalne zaštite imaju ustanove za smeštaj i to one koje u svom sastavu imaju opredeljenu radnu jedinicu za smeštaj dece stranaca. U sistemu socijalne zaštite u periodu od 2018. do 2023. godine, bile su aktivne tri takve ustanove: Zavodi za vaspitanje dece i omladine u Beogradu i Nišu, kao i RJ Dom Jovan Jovanović Zmaj⁴ u okviru Centra za zaštitu odojčadi dece i omladine. Dodatno, uslugu smeštaja pruža i NVO Jesuit Refugee Service u Beogradu. Ustanove u okviru sistema socijalne zaštite obezbeđuju siguran smeštaj nepraćenoj i razdvojenoj deci koja su na terenu identifikovana kao deca u posebnom riziku: deca koja su preživela nasilje, deca koja su identifikovana ili su u riziku da budu žrtve trgovine ljudima, deca niskog kalendarskog uzrasta itd. Ove ustanove obezbeđuju poseban vid zaštite za ovu decu za koju nije bezbedno da budu smeštena u kolektivne prihvatne ili centre za azil (Marković, 2019).

Pored CSR, značajnu ulogu ima i Komesarijat za izbeglice i migracije Republike Srbije (KIRS) koji je nadležan za obezbeđivanje smeštaja i zbrinjavanje migranata. U nadležnosti KIRS-a je pružanje usluga u skladu sa:

- Zakonom o izbeglicama (2010): registracija izbeglica; priznavanje i prestanak izbegličkog statusa; prijem izbeglica; pružanje pomoći izbeglicama i obezbeđivanje uravnotežene i pravovremene pomoći, obezbeđivanje smeštaja ili naseljavanja izbeglica u oblastima lokalne samouprave, preduzimanje mera za povratak izbeglih lica, zadovoljavanje stambenih potreba, vođenje evidencije iz njihove nadležnosti i uspostavljanje baza podataka, te međunarodna saradnja;
- Zakonom o azilu i privremenoj zaštiti (2018): obezbeđivanje materijalnih uslova za prihvatanje tražiocima azila; stambeno zbrinjavanje lica koja su dobila pravo na azil; obezbeđivanje programa integracije za lica koja su dobila pravo na azil; sprovođenje programa potpomognutog dobrovoljnog povratka, i
- Zakonom o upravljanju migracijama (2012): predlaganje Vladi različitih mera za upravljanje migracijama u Republici Srbiji.

Uprkos tome što postoje specijalizovane ustanove socijalne zaštite za smeštaj nepraćene i razdvojene dece, zbog ograničenih smeštajnih kapaciteta, većina ove dece je smeštena u prihvatne i azilne centre kojima rukovodi KIRS. Praksa ove institucije jeste da postoje posebni centri gde se smeštaju nepraćena i razdvojena deca. Ovo zbog nepostojanja adekvatne procene godina dece, često dovodi do toga da se u odvojenim jedinicama i centrima smeštaju i odrasla lica, što značajno ugrožava bezbednost dece (Marković, 2019).

³ U toku sprovođenja ovog istraživanja, u februaru 2023. godine iznenada je prekinuto finansiranje projekta što je dovelo do toga da 50 zaposlenih izgubi posao. Posao su izgubili i terenski radnici i profesionalni staratelji što je značilo da su deca „preko noći“ ostala bez staratelja, a CSR izgubio važan resurs u radu sa decom u migracijama.

⁴ RJ Dom Jovan Jovanović Zmaj, tj. smeštajna jedinica za nepraćenu i razdvojenu decu je zatvorena u februaru 2023. godine, zbog prestanka finansiranja.

MUP je odgovoran za registraciju preko Kancelarije za strance, sprovođenje postupka azila putem Kancelarije za azil, kao i zaštitu života i lične bezbednosti, prevenciju i otkrivanje krivičnih dela. U obavljanju poslova registracije i u postupku azila dece bez pratnje i razdvojene dece, obavezno je prisustvo staratelja ili predstavnika CSR-a. MUP saraduje sa CSR i u slučajevima krivičnih dela (rodno zasnovano nasilje, nasilje u intimnim partnerskim odnosima, nasilje u porodici itd.). Saradnja između CSR i MUP važna je i prilikom identifikacije dece i/ili drugih ranjivih grupa u pograničnom području i u neformalnim mestima okupljanja migranata.

Organizacije civilnog društva (OCD) u Srbiji implementiraju značajne aktivnosti u zaštiti ljudi u migracijama, a time i nepraćene i razdvojene dece. OCD su pokrenule brojne inicijative i projekte u oblasti zaštite izbeglica i migranata u Srbiji. Najčešće se javljaju kao pružaoci različitih oblika podrške posebno ranjivim grupama migranata i njihovim porodicama. Usluge koje OCD pružaju najčešće su: psihosocijalna podrška, identifikacija i upućivanje dece, aktivnosti zastupanja i podizanja svesti, podrška u zaštiti mentalnog zdravlja i pružanje pravne podrške. OCD u Srbiji su pokazale fleksibilnost u pružanju usluga onda kada je državnom sistemu trebalo vremena da se prilagodi, naročito nakon „zatvaranja“ zapadnobalkanske rute kada je bilo neophodno brzo prilagoditi pružanje usluga sa urgentnog zbrinjavanja na dugoročnu podršku ili tokom pandemije COVID 19 kada se moralo brzo preći na drugačije načine pružanja usluga (Pavlović i sar., 2021).

7. Intersekcija migracija i dečjeg rada: pregled literature

Pregled literature o postojećem naučnom znanju o dečjem radu u kontekstu migracija realizovan je u dva procesa. Prvi proces se odnosi na internet pretragu relevantnih izvora – naučnih članaka, knjiga, priručnika i publikacija međunarodnih organizacija. Drugi proces obuhvata sistematski pregled literature kroz analizu naučnih članaka iz pet naučnih baza podataka.

7.1. Metode pregleda literature

Internet pretraga publikacija ukazala je da su istraživanja koja se odnose na rad dece koja migriraju vezuje uglavnom za rad dece koja putuju sa roditeljima, dok su podaci o radu nepraćene i razdvojene dece oskudniji. Publikacije o deci bez pratnje koja migriraju internacionalno su znatno manje prisutne i uglavnom se koncentrišu na zaštitu od trgovine ljudima, modernog ropstva, radne eksploatacije i najgorih oblika dečjeg rada (Dowling i sar., 2007; UNICEF, 2017; David i sar., 2019). Istraživanja David i sar. (2019) ukazuju na mesta koja tokom puta predstavljaju rizik za migrante i karakteristike žrtava i prestupnika kao faktore rizika za uključivanje u najgore oblike dečjeg rada. Istaknuto je da su deca u visokom riziku od tzv. “modernog ropstva” usled nemogućnosti legalnog prelaska granica, što posebno pogađa nepraćenu i razdvojenu decu. Pošto ne postoje legalni putevi za prelazak granica, deca se oslanjaju na krijumčarske mreže, a kako bi putovanje platili često pronađu posao u nekoj od tranzitnih zemalja (REACH, 2017). U zemljama tranzita krijumčari koji ih vode preko granica, često deci pronalaze posao u zemljama tranzita, nekada tako što im nude mogućnost za besplatan prelazak granice, nakon čega ih u nekim slučajevima radno eksploatišu kako bi im deca vratila dug. Na ovu pojavu je ukazalo istraživanje u kome su intervjuisani dečaci koji su došli u Italiju i Španiju preko Libije (REACH, 2017).

Pošto deca u migracijama imaju izrazito ograničene mogućnosti da legalno i bezbedno prelaze granice, UNICEF (2017) je organizovao istraživanje o ranjivosti sa kojima se deca suočavaju na putu. Jedna od utvrđenih ranjivosti je i uključivanje u tržište rada, kao sredstvo za preživljavanje i obezbeđenje nastavka puta. Zabeleženo je da je jedan broj dece u Atini učestvovao u krađama i prostituciji; značajan broj dece je bio angažovan u regrutovanju novih žrtava seksualne eksploatacije dok su istovremeno i sama izložena ovom obliku zlostavljanja (UNICEF, 2017). Novije istraživanje (Žegarac i sar., 2022) o nasilju koje deca u pokretu preživljavaju na balkanskoj ruti, obezbedilo je dodatne uvide i o dečjem radu. Glavni nalazi ovog istraživanja ukazuju na to da je veliki broj dece, naročito nepraćene, bilo radno angažovano na putu, kao i da su uslovi u kojima su deca radila pretežno bili nehumani, neprikladni i zabranjeni međunarodnim konvencijama koje regulišu dečji rad. Internet pretraga je obezbedila ograničene informacije o pojavi dečjeg rada među decom bez pratnje u migracijama, naročito u tranzitu, te je sproveden sistematski pregled literature kako bi se identifikovali dodatni izvori.

Sistematski pregled literature je sproveden praćenjem PRISMA smernica (Moher i sar., 2015). Analiza je uključivala kvalitativna, kvantitativna i mešovita istraživanja na temu dečjeg rada u migracijama i izbeglištvu. Prilikom pretrage primenjena su tri osnovna kriterijuma: a) recenzirani naučni članci na temu dece koja putuju bez pratnje ili su razdvojena i rizici za ZDR nasuprot legalnog rada dece; b) vremenski okvir obuhvaćen pretragom bio je od 2011 do 2022. godine, pošto je predmetom i ciljem istraživanja obuhvaćen talas izbeglištva koji je započeo građanskim ratom u Siriji koji je počeo 2011. godine, a koji je najveći „pik“ dostigao 2015. godine; c) tekstovi koji su uključeni u analizu su članci na engleskom jeziku.

Pretraženo je pet elektronskih data baza i to: 1) Psychology and Behavioral Science Collection data base; 2) APA PsychInfo; 3) Thesarus data baza PsychInfo⁵; 4) Web of Science; 5) Scopus. Ključne reči koje su korišćene u ovoj pretrazi bile su informisane predmetom i ciljem istraživanja kao i definisanim hipotezama. Pretraga skraćenica je sprovedena u četiri baze, dok je u Thesarus bazi sprovedena pretraga koncepata. Nakon pretrage članaka u selektovanim bazama podataka i primene gorepomenutih kriterijuma, ukupno 27 članaka je identifikovano kao relevantno u skladu sa ciljem i predmetom istraživanja. Dodatni pregled spiska literature članaka koji su identifikovani pretragom bio je sproveden kako bi se identifikovali dodatni izvori (n=9). Ukupno je u analizu ušlo 36 članaka iz pet data baza.

Tabela 3

Primer pretrage skraćenica u bazi podataka Web of Science

Query: (((((((TS=("child lab*")) OR TS=("child work")) AND TS=("unaccompanie* child")) OR TS=("unaccompanie* minor")) OR TS=("separate* child")) AND TS=(refugee*)) OR TS=(asylum*) OR TS=(migra*))

⁵ Thesarus pretraga u okviru PsychInfo baze podataka obezbedjuje kontrolisanu i usko specifičnu pretragu zasnovanu na konceptima koji su definisani u humanističkim disciplinama. Lista koncepta je definisana od strane eksperata i pretragom se dobijaju uže specijalizovani članci u odnosu na osnovnu pretragu u PsychInfo data bazi.

Tabela 4

Primer pretrage koncepata u Thesarus bazi podataka PsychInfo

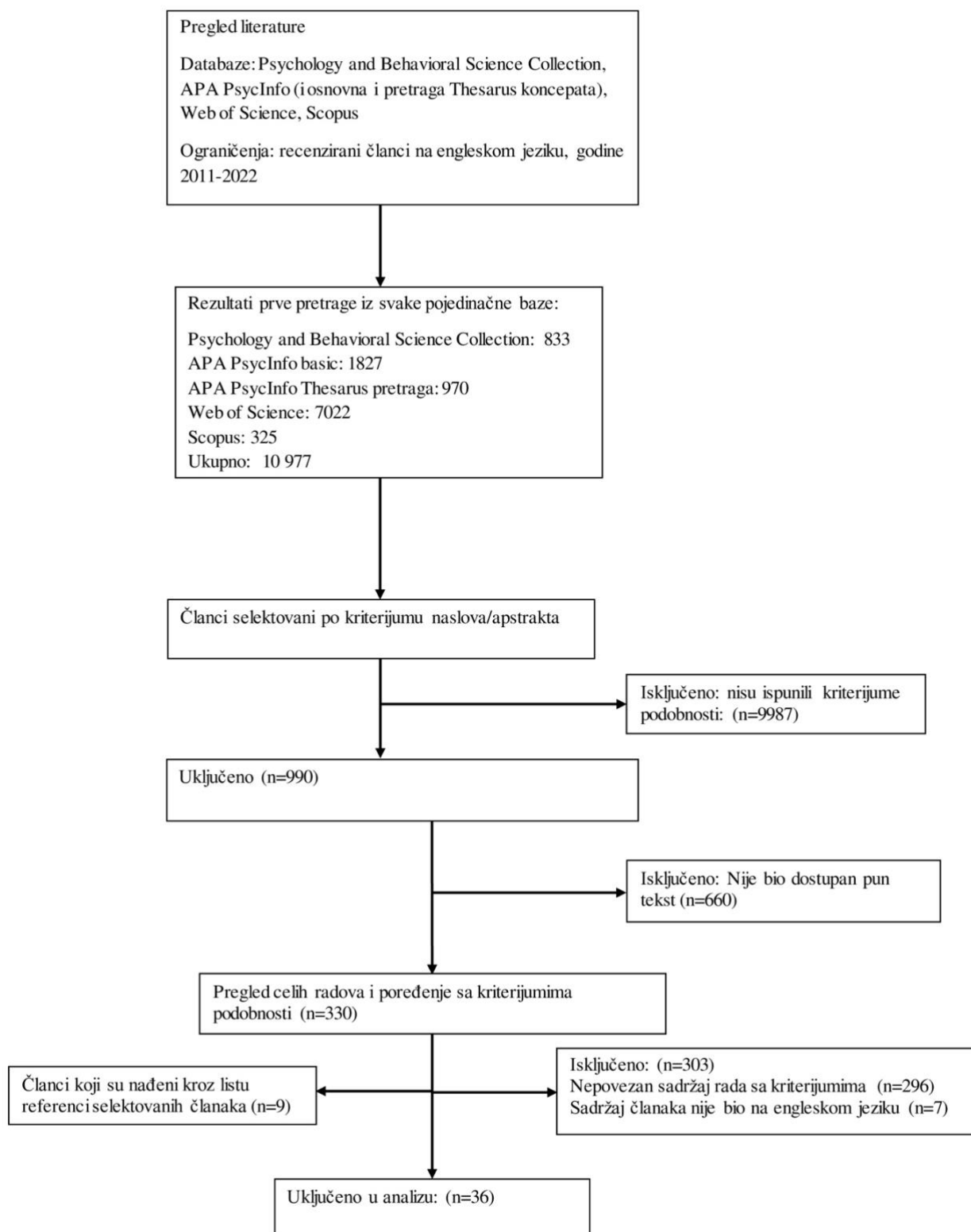
(((DE "Child Labor") OR (DE "Migrant Workers") AND (DE "Refugees")) OR (DE "Asylum Seeking")) OR (DE "Human Migration"))

Proces selekcije članaka podrazumevao je sortiranje prvobitnih nalaza po važnosti nakon čega su otklonjeni duplikati. Odluka o značaju članaka doneta je na osnovu tri postavljena kriterijuma, nakon čega je dodatna selekcija izvršena na osnovu naslova i/ili apstrakata. Članci koji nisu pripadali oblasti od interesovanja za studiju, isključeni su iz daljeg razmatranja. U narednom koraku, selekcija je urađena na osnovu dostupnosti sadržaja čitavog članka u bazama, te su isključeni iz analize članci čiji je kompletan tekst bio nedostupan. Sadržaj članaka čiji su tekstovi bili dostupni onlajn su dodatno analizirani, i oni čiji sadržaj nije bio vezan za temu istraživanja bili su isključeni. U ovom koraku se pojavio i određeni broj članaka čiji je apstrakt bio na engleskom jeziku, dok je sam tekst bio na drugom jeziku, te su i oni eliminisani iz dalje analize. Konačno, u preostalim radovima pregledan je spisak literature i reference, nakon čega je finalan broj radova uključen u analizu.

Prva pretraga dala je 10 977 rezultata (grafikon 5). Nakon analize apstrakata/naslova iz analize je isključeno 9987 rezultata, a u dalju analizu je uključeno 990 rezultata. Nakon provere dostupnosti kompletnih tekstova u online bazama, iz dalje analize je isključeno 660 naslova, jer kompletni tekstovi nisu bili dostupni. Od 330 preostalih radova, nakon analize tekstova isključeno je 303 rada i to: 296 jer sadržaj rada nije bio vezan za predmet i cilj ove studije i 7 jer kompletni radovi nisu bili na engleskom jeziku. Konačno, u 27 tekstova pregledani su spiskovi literature i reference, na osnovu čega je u analizu uključeno još 9 dodatnih radova. Na ovaj način je ukupno 36 članaka ušlo u finalnu analizu.

Grafikon 5

PRISMA dijagram sistematskog pregleda literature

7.2. Analiza podataka na osnovu sistematskog pregleda literature

Prilikom analize selektovanih članaka korišćene su sledeće varijable: autor(i) i datum publikacije, naslov, cilj rada, zemlja, tip studije, metod prikupljanja podataka, metod analize podataka i glavni nalazi i značaj/ograničenja identifikovanih studija. U tabeli 5 prikazani su rezultati sa podacima vezano za autor(e), godinu publikacije, tip studije, veličinu uzorka, metod analize podataka kao i koje oblasti su obrađene u tom članku vezano za dečji rad dece u migracijama. U prilogu 10 prikazani su, pored autora i godine izdanja, ciljevi rada, glavni nalazi i značaj/ograničenja identifikovanih studija.

Sumirani nalazi iz 36 članaka (videti Tabelu 5 i Prilog 10) pokazuju da je najveći broj istraživanja rađen u Aziji – 39%, zatim u Africi – 30,5%, u Evropi – 17%, a u Australiji, SAD-u i Južnoj Americi – 13,5%. Gledano po pojedinačnim zemljama, najveći broj studija dolazi iz Turske – 5, Gane – 3, Izraela – 3 i Ujedinjenog Kraljevstva i Perua – po 2 članka. Od ovog broja 15 studija je rađeno koršćenjem kvalitativne metode, 10 upotrebom kvantitativne metode, dok se 11 radova odnosilo na pregled literature, od čega su dva rada teorijska razmatranja. Ukupno četiri rada je koristilo mešoviti metod istraživanja.

Prilikom analize nalaza sistematskog pregleda, utvrđeno je da se članci uglavnom odnose na dečji rad u kontekstu internih i međunarodnih migracija. Istraživanja su rađena sa decom koja migriraju sama, a nekoliko istraživanja istraživalo je mentalno zdravlje dece čiji su roditelji migrirali radi posla, uglavnom interno. U pogledu karakteristika dečjeg rada, najveći broj članaka bavio se: faktorima rizika i zaštite, delatnostima u kojima deca rade i rizicima povezanim sa tim radnim mestima, kao i sa mehanizmima zaštite (internim i eksternim) koje deca koriste kako bi se zaštitila. Više radova razmatra faktore za uključivanje u rad poput godina, reda rođenja deteta, kao i pitanje roda. Nadalje, upadljiv deo debate u literaturi odnosi se na tenziju koja postoji između dva važna koncepta: agensnosti dece sa jedne i zaštite sa druge strane. Prisutne su i teme vezane za mentalno zdravlje dece koja rade, i probleme mentalnog zdravlja koji nastaju kao posledica uključenosti u rad (najčešće depresija i anksioznost) potom aspiracije, nade i želje dece koja rade za budućnost, što je povezano sa konceptom rezilijentnosti.

Tabela 5*Glavne karakteristike identifikovanih 36 studija u sistematskom pregledu literature*

Autor(i)/ Godina	Zemlja/Regija	Tip studije			Veličina uzorka			Metod analize podataka			Karakteristike dečjeg rada				
		Kval. studija	Kvant. studija	Pregled lit.	Mali uzorak	N/ P	Velika studija	Tematska analiza	N/ P	Deskriptivna/ statistička	Interna mig.	Med. mig.	Mentalno zdravlje/ rezilijentnost	Agensnost	Faktori rizika/ zaštite
Abebe, T., Bessel, S. (2011)	Afrika i Azija	+				+			+		+			+	
Andre, G., Godin, M. (2014)	Kongo			+	+			+			+			+	
Bahar, O. S. (2014)	Turska	+	+				+			+	+	+			+
Bahar, O. S. (2014)	Turska	+						+		+		+			+
Bahar, O. S. (2016)	Turska			+	+			+			+	+			+
Bermudez, L.G., Bahar, S.O., Dako-Gyeke, M., Boateng, A., Ibrahim, A. (2020)	Gana			+		+			+		+				+
Boersma, M. (2018)	AU			+		+		+			+				
Bourdillon, M., Carothers, R. (2019)	Zimbabve	+				+			+					+	+
Bozok, M., Bozok, N. (2019)	Turska			+	+			+				+			+
Braam, D. (2019)	UK		+	+		+			+			+			+
Celikaksoy, A., Wadensjo, E. (2019)	Švedska	+				+			+			+		+	+
Crivelo, G. (2011)	Peru			+			+	+			+		+		+
Dhokal, S., Niraula, S., Sharma, P.N., Sthapit, S., Bennet, E., Vaswani, A.,	Nepal		+		+					+	+		+		+

Pandey, R., Kumari, V., Lau, JF. J. (2019)															
Esveld, B.V. (2015)	Izrael			+	+			+				+			+
Goto, H. (2011)	Japan			+		+			+			+			
Grinberg, O. (2016)	Izrael			+				+				+			+
Habib, R.R., Ziadee, M., Younes, A.E., Harastani, H., Hamdar, L., Jawad, M., Asmar, K.E. (2018)	Liban		+					+			+		+		+
Heissler, A.K. (2013)	Bangladeš		+			+			+			+			+
Hilson, G. (2012)	Mali				+		+			+		+			+
Hoang, L.A., Yeoh, SA. B. (2014)	Vijetnam				+	+			+		+	+	+		+
Jariego, M.I. (2017)	Peru		+				+			+		+			
Kwankye S.O. (2012)	Gana			+		+				+		+			+
Lei, L., Liu, F., Hill, E. (2018)	Kina			+		+	+			+		+		+	
Letsie, N. C., Lul, B., Roe-Sepowitz, D. (2021)	SAD				+	+				+		+	+	+	+
Liebel, M., Invemizz, A. (2019)	Nemačka				+		+			+				+	
Lu, Y., Treiman, J.D. (2011)	Južna Afrika			+			+			+		+			+
Meyer, S.R., Yu, G., Rieder, E., Stark, L. (2020)	Uganda		+			+				+		+	+	+	+
Mulugeta, E.	Etiopija		+			+			+			+		+	+

Eriksen, S.H. (2020)															
Nardone, M., Correa-Velez, I. (2015)	AU	+			+			+				+	+		+
Okyere, S. (2013)	Gana	+			+			+			+			+	
Osaiyuwu, A., Burch, S., Sandu, A. (2021)	Nigerija			+	+			+					+	+	
Sturrock, S., Hodes, M. (2016)	UK			+				+					+		+
Thabet, A.A., Matar, S., Carpintero, A., Bankart, J., Vostanis, P. (2011)	Pojas Gaze	+			+					+			+		+
Udayar, S., Fedrigo, L., Durante, F., Clot-Siegrist, E., Masdonati, J. (2021)	Švajcarska	+		+				+				+	+		
Vervilet, M., Vanobbergen, B., Broekaert, E., Derluyn, I. (2015)	Belgija			+				+			+		+		+
Yilmaz, B.H., Dulgerler, S. (2011)	Turska	+			+			+			+				+

Napomena: N/P – Nije primenljivo, Kval – Kvalitativno, Kvant– Kvantitativno, Lit – Literatura, Mig – Migracija, Međ. - Međunarodna

7.3. Analiza rezultata sistematskog pregleda literature

7.3.1. Vrsta migracija – interna i međunarodna

U prikazima članaka zapaženo je da se dečji rad u migracijama istražuje u internim migracijama iz ruralnih u urbane delove zemlje ili iz siromašnih regija u bogatije regije zemlje i u okviru međunarodnih migracija. U uzorku članaka iz ove analize, dominiraju istraživanja internih migracija (55% članaka). Uprkos tome što je pretraga bila fokusirana na nepraćenu i razdvojenu decu, najveći broj članaka ne prikazuje eksplicitno da li se radi o nepraćenoj i razdvojenoj deci, odnosno o samostalnoj migraciji koju prati radno angažovanje dece. U slučajevima kada je eksplicitno navedeno da se radi o deci koja migriraju sama, radovi ne govore samo o prisilnoj migraciji koja je posledica ratnih dešavanja, već u većoj meri o migraciji dece radi nalaženja posla, koja je potaknuta siromaštvom (Crivello, 2011; Kwankye, 2012; Bahar, 2014; Bahar, 2014a; Mulugeta & Eriksen, 2020; Udayar i sar., 2021). Primetna je i geografska specifičnost u selektovanom uzorku; u člancima koji dolaze iz Afrike dominiraju istraživanja o internim migracijama uz manji broj istraživanja o samostalnoj migraciji dece radi zaposlenja u susedne države. Sa druge strane, u istraživanjima sa azijskog kontinenta dominiraju članci vezani za međunarodne migracije (bilo prisilne ili dobrovoljne), a nekoliko članaka se bavi decom koja su ostala nakon što su roditelji migrirali radi zaposlenja, te njihovim blagostanjem i odlukama da migriraju radi posla kako bi pomogli roditeljima. U Evropi su istraživanja o dečjem radu vezana prevashodno za međunarodne migracije, i to za decu i mlade koji su prisilno izbegli u ove zemlje, gde se istražuju mogućnosti adaptacije na tržištu rada.

7.3.2. Karakteristike dečjeg rada u kontekstu migracija

Većina analiziranih radova govori o faktorima rizika – onih koji vode ka uključivanju dece u dečji rad, ili onih kojima su deca izložena kada su već uključena u rad. Uz faktore rizika, neki radovi ukazuju i na faktore zaštite, i najčešće ih prepoznaju u obrazovanju i mrežama i odnosima koje deca grade kako bi se zaštitila na radu. Često se ističe i agensnost dece, koja se konceptualizuje u različitim praktičnim ponašanjima, počev od samostalnog donošenja odluke da migriraju, koje poslove će raditi te vrednosti i stavove povodom svog rada. Literatura se takođe bavi i sektorima u kojima deca najčešće rade, kao i mentalnim zdravljem dece koja su uključena u dečji rad. Navodi se rad dece u domaćinstvu (Bram, 2019), rad u poljoprivredi, na farmama (Esveld, 2015), u rudnicima (Hilson, 2012; Okyere, 2013; Andre & Godin, 2014) i rad na ulici (Yilmaz & Durgelrel, 2011; Grinberg, 2016; Mulugeta & Eriksen, 2020; Osaiyuwu i sar., 2021).

7.3.2.1. Faktori rizika

U pogledu faktora rizika za uključivanje u dečji rad, rizici su uglavnom podeljeni na *strukturalne, porodične i individualne* (Yilmaz & Durgelrel, 2011; Bahar, 2014; Bermudez i sar., 2020). U *strukturalne* faktore uključeni su siromaštvo, ekonomski razvoj zemlje, društvene norme vezane za razumevanje dečjeg rada, pripadnost siromašnom sloju društva, te visoka stopa nezaposlenosti u zemlji. Siromaštvo je određeno kao osnovni uzrok dečjeg rada u gotovo svim posmatranim radovima, što u kombinaciji sa ostalim faktorima rizika povećava rizik da će dete biti uključeno u rad. Ekonomski razvoj zemlje predstavlja faktor rizika za dečji rad jer

ekonomska kriza u zemlji neminovno dovodi do povećanja nezaposlenosti i jača neformalne vidove zapošljavanja (Bahar, 2014).

Društvene norme vezane za razumevanje dečjeg rada pojavile su se više puta kao značajan faktor rizika za uključivanje dece u rad. Koncept detinjstva razlikuje se od društva do društva i zavisi od društvenih normi i ekonomskog statusa. Studije su ukazale da postoje razlike u stepenu prihvatanja dečjeg rada zavisno od geografske regije, a dečji rad je izraženiji u zemljama u kojima kulturne norme podržavaju dečji rad (Goto, 2011; Braam, 2019; Osaiyuwu i sar., 2021). Društvene norme oslikavaju i rodnu dimenziju u pogledu poslova koji su tradicionalno opredeljeni za rad devojčica i za rad dečaka (Bermudez i sar., 2020).

U *porodične* faktore se uglavnom svrstavaju niski prihodi domaćinstva, nezaposlenost roditelja, veličina domaćinstva, obrazovanje roditelja, verovanja roditelja, ali i problemi u funkcionisanju porodice, poput nasilja među intimnim partnerima ili porodičnog nasilja, i zloupotreba supstanci, najčešće alkohola. Niski prihodi domaćinstva usko vezani za nezaposlenost roditelja su jedan od glavnih porodičnih faktora rizika za uključivanje u dečji rad. Dodatno, istraživanja pokazuju da zaposlenost majke ne znači nužno da deca neće raditi s obzirom na to da deca uključena u dečji rad uglavnom dolaze iz siromašnih porodica u kojima su majke, i ako rade, zaposlene na slabo plaćenim poslovima (Yilmaz & Durgelrel, 2011; Bahar, 2014; Bahar, 2014a; Bermudez i sar., 2020).

Veličina domaćinstva se u studijama pokazala kao značajan faktor rizika za uključenosti dece u rad. Što je domaćinstvo veće to je rizik da će deca, obično najstarija, biti uključena u rad, ali su isto tako i povećane šanse da će deca sama osećati obavezu da pomognu domaćinstvu (Bermudez i sar., 2020). Istraživanje rađeno sa decom ulice (Yilmaz & Durgelrel, 2011) pokazalo je da je 66,4% dece radilo kako bi doprinelo porodičnom budžetu, a 77% dece je imalo između 4 i 6 sibliinga.

Stepen obrazovanja roditelja je još jedan prediktor za uključenost u dečji rad. U većini istraživanja koja su ispitivala faktore rizika, utvrđeno je da niži obrazovni status roditelja pozitivno korelira sa radom dece. U pogledu obrazovnog statusa roditelja dece koja rade, majke uglavnom imaju niži stepen obrazovanja od očeva (Bahar, 2014a; Bahar, 2016; Bermudez i sar., 2020), a nizak obrazovni status očeva je posebno značajan faktor rizika (Yilmaz & Durgelrel, 2011).

Verovanja i stavovi roditelja o detinjstvu i dečjem radu, usko su povezana sa kulturnim normama o ovoj pojavi i oblikuju roditeljske odluke o tome da li će deca raditi ili ne. U nekim zemljama roditelji percipiraju rad dece kao višestruko koristan način sazrevanja deteta (Hilson, 2012; Bahar, 2014a; Bahar, 2016; Bermudez i sar., 2018). Pojedini autori (Kwankye, 2012) ukazuju da roditelji shvataju dečji rad kao investiciju, te donose odluku o migraciji dece radi posla kroz perspektivu dobiti koju će imati jer će deca slati novac porodici. Istraživanje ovog autora je istaklo da su deca čiji su roditelji dominantno uticali na odluku o migriranju radi zaposlenja, češće i doslednije slale novac svojim roditeljima u poređenju sa decom koja su pretežno samostalno donela odluku o migriranju.

Problemi u porodičnom funkcionisanju, među kojima su pominje nasilje u porodici među partnerima i prema deci, kao i zloupotreba alkohola, se javljaju kao jedan od razloga zbog kojih se deca uključuju u dečji rad. Ovi problemi, prema nekim istraživanjima, neretko vode i do prekida odnosa sa roditeljima, što je specifično za decu u uličnoj situaciji (Bermudez i sar., 2018).

U individualne faktore rizika za uključivanje u dečji rad ubrajaju se godine života, red rođenja i rod deteta. Većina istraživanja upućuje da su deca starijeg uzrasta u znatno većoj meri uključena u rad. U pogledu reda rođenja, pored brojnih nalaza koji ukazuju da se najstarije dete najčešće prvo uključuje u rad (Kwankze, 2012; Okyere, 2013), istraživanje Bahar (2016) rađeno sa kurdskim majkama o razumevanju rada njihove dece pokazalo je da majke, čak i kada postoji potreba za radom, starije dete radije upućuju na školovanje ukoliko ima dobar uspeh u školi. Većina autora je saglasna da je rod važna komponenta kada je u pitanju vrsta posla, te devojčice najčešće rade u domaćinstvu, dok su dečaci angažovani na poslovima van domaćinstva. Istraživanja su takođe saglasna da su obrazovne mogućnosti u većoj meri nedostupne devojčicama (Hilson, 2012; Bahar, 2014; Bermudez i sar., 2020; Mulugeta, 2020) Međutim, druga istraživanja (Okyere, 2013; Habib i sar., 2018) ukazuju da, kada se nađu u istim okolnostima (rudnik, rad u izbegličkom kampu), i dečaci i devojčice rade poslove koji se smatraju fizički zahtevnim – nošenje teškog materijala npr. Ovo ukazuje da rodni obrasci vezani za dečji rad postaju upitni kada se dečaci i devojčice nađu na istom radnom mestu ili rade u istim okolnostima.

Pored faktora rizika za uključenost u dečji rad, deo nalaza ukazuje na faktore rizika kojima su izložena deca uključena u rad. Ovi faktori obuhvataju ugrožavanje fizičkog zdravlja usled nesreća na radu (Habib i sar., 2018), dugo radno vreme i iscrpljenost (Sturrock & Hodes, 2016); i rad na visokim temperaturama (Esveld, 2015). Dodatno, značajan broj studija razmatra posledice rada na mentalno zdravlje dece (Thabet i sar., 2011; Meyer i sar., 2020; Udayar i sar., 2021). Studije koje se bave položajem mladih izbeglica na tržištu rada, a koji su migrirali u države destinacije kao maloletnici bez pratnje, navode nepoznavanje jezika, nepriznavanje i neprepoznavanje veština i znanja mladih, te traumatska iskustva na putu kao najznačajnije faktore rizika za slabu integraciju u tržište rada (Celikaksoy & Wadensjo, 2019; Udayar i sar., 2021).

7.3.2.2. Faktori zaštite

U razmatranju faktora zaštite od dečjeg rada, dominiraju dve teme: obrazovanje i mreže koje deca grade dok su uključena u rad. Obrazovanje se najčešće pominje kao zaštitni faktor koji omogućava deci da ostanu van dečjeg rada. Istraživanje Braam (2019) je pokazalo da deca koja idu u školu ređe migriraju radi zaposlenja. Odluka da li će dete ići u školu zavisi od brojnih faktora od kojih su troškovi obrazovanja izgleda najvažniji. Čak i onda kada je obrazovanje besplatno, roditelji mogu doneti odluku da deca ne idu u školu usled troškova školovanja: udžbenika, odeće, školskog pribora (Bermudez i sar., 2020). Istraživanja ukazuju da deca koja rade najčešće imaju nizak stepen obrazovanja, što se naročito odnosi na devojčice, koje uobičajeno imaju niži stepen obrazovanja od dečaka, u zemljama u kojima je raširen rad dece (Hilson, 2012). Druga istraživanja (Yilmaz & Dugelrel, 2011; Okyere, 2013; Mulugeta & Eriksen, 2020) o deci koja rade u različitim sektorima ukazala su da neka deca vrlo uspešno

kombinuju rad i obrazovanje. Deca uglavnom prepoznaju značaj obrazovanja, dok roditelji nastoje da odaberu da deca idu u školu umesto da rade, ukoliko su okolnosti takve da smatraju da imaju mogućnost izbora (Braam, 2019). Ipak, značajan deo istraživanja ukazuje da su deca prinuđena da napuste školovanje kako bi radila i pomogla svojim porodicama (Esveld, 2015; Sturrock & Hodes, 2016; Habib i sar., 2018). Uprkos tome što se na obrazovanje gleda kao na glavni zaštitni faktor u prevenciji dečjeg rada, i što brojni autori imaju stanovište da se obrazovanje i rad dece međusobno isključuju, Bahar (2016), za razliku od ostalih, ukazuje da je odnos dečjeg rada i obrazovanja dvosmeran – kako dečji rad utiče na obrazovanje, isto tako redovnost u pohađanju škole i visok uspeh mogu biti faktori koji utiču na odluku roditelja da dete ne bude uključeno u rad.

Nekoliko istraživanja razmatra socijalne mreže koje deca grade kao zaštitni faktor. Istraživanje rađeno sa dečacima iz Avganistana koja su se nastanila u Turskoj, diskutuje o solidarnim mrežama koje se uspostavljaju među dečacima kao rezultat odsustva zaštite porodice u Istanbulu. Na osnovu intervjua sa 24 dečaka iz Avganistana autori diskutuju o solidarnim mrežama koje su razvijene u tri prostorna konteksta: domaćinstvo, ulica i tržište rada (Bozok, Bozok, 2018). U studiji je naročito naglašen pravni status dečaka – budući da nemaju dokumente i legalan status u Turskoj, solidarne mreže koje razvijaju u ova tri konteksta su naročito značajne za opstanak. Prva dva konteksta odnose se na pomoć koju te mreže pružaju novopridošlim dečacima da budu zaštićeni – pronalaskom bezbednog smeštaja i pružanjem informacija o teritorijalnoj raspoređenosti različitih etničkih grupa koja je karakteristična za predgrađe u kojem je istraživanje rađeno. Tržište rada karakteriše različitosti u tome kako se dolazi do posla. Novopridošli dečaci koji ne govore turski jezik traže poslove i ispred džamije, što je mesto gde najčešće pronalaze poslove koji su rizični i na kojem neće biti plaćeni. U drugom slučaju, telefonsko tržište rada koje koriste oni koji govore turski jezik, obezbeđuje dolazak do poslova i poslodavaca preporukom drugih dečaka iz mreže, što osigurava bezbednije radno angažovanje. Istraživanje koje razmatra značaj mreža koje grade devojčice tokom migriranja u Bangladešu, (Heisler, 2013) gde se te mreže i odnosi posmatraju kao ključ migratornog procesa, odnose se na različite ljude sa kojima se devojčice sreću u migracijama. Devojčice su navodile da bi više volele da putuju sa bliskom osobom – rođakom, roditeljem, prijateljem, i posebno naglašavale da im je važno da osoba sa kojom kreću na put bude ženskog roda. Autor ukazuje na ulogu posrednika, i na važnost kontakata koje deca grade sa osobama koje su zadužene za nalaženje poslova kada stignu u Bangladeš. Osobe koje sreću na putu, i sa kojima grade odnose tokom puta i po dolasku pomažu devojčicama da se povežu sa određenom grupom/mrežom koja im zauzvrat pruža osećaj sigurnosti i bezbednosti.

7.3.2.3. *Agensnost i zaštita*

U analiziranim radovima agensnost je konceptualizovana pomoću nekoliko aspekata: donošenje odluka o migriranju i uključivanje na tržište rada (Andre & Godin, 2015); razmatranjem intersekcije agensnosti i vulnerabilnosti (Celikaksoy & Wadensjo, 2019); konstruisanjem agensnosti kao aktivnosti i kao neaktivnosti (Hoang & Yeoh, 2014); i obrazlaganjem intersekcije agensnosti i rezilijentnosti (Mulugeta & Eriksen, 2020). Ovi autori ukazuju na značaj uvažavanja agensnosti dece koja rade u kontekstu migracija. Savremena shvatanja detinjstva usmerena su na razumevanje detinjstva kao perioda bez rada – perioda koji deca trebaju provesti u igri i obrazovanju. Ovaj diskurs je oblikovao međunarodni pravni okvir

zaštite od dečjeg rada (Abebe & Bessel, 2011). Međutim, iskustva dece do kojih istraživači dolaze intenzivnim uključivanjem perspektiva dece u istraživanja, ukazuje da postoji tenzija između zagwarantovanih univerzalnih prava deteta i kulturnih normi i vrednosti porodice i aspiracija same dece za uključivanje u rad (Osaiyuwu i sar., 2021). Deca često izveštavaju da svoj rad razumeju kao dužnost prema porodici koja se suočava sa siromaštvom, navode želju da pomognu sebi i drugima, i ponosni su na svoj rad i sposobnost da se brinu o sebi i bliskim osobama. Okyere (2013) navodi da deca smatraju da rade jer im prava zagwarantovana međunarodnim konvencijama nisu dostižna na drugi način, te rade kako bi obezbedili sredstva za troškove obrazovanja.

Zapaža se da je u literaturi razvijenih zemalja fokus na pasivnost dece i na to da su deca primorana da migriraju zbog svoje naivnosti, siromaštva ili okolnosti u zemljama porekla, pa da su na putu vrlo često žrtve trgovine ljudima, radne eksploatacije i nasilja (Heisler, 2013). Proces migracija, dakako, nisu benigni i sa sobom nose niz rizika, dok neki oblici rada dece koji drastično ugrožavaju njihovo zdravlje i blagostanje zahtevaju jasnu zaštitnu akciju. Ipak, fokusiranje politika i praksi isključivo ili prevashodno na zaštitu od trgovine decom, može dovesti do urušavanja već postojećih faktora zaštite i kapaciteta dece da sama sebe zaštite. Odnos agensnosti i zaštite nije redundantan; deca ispoljavaju agensnost na brojne načine u procesima rada. Agensnost dejstvuje i kao rezultat ima rezilijentnost kada su lični naponi dece podržani neophodnim resursima i ojačani postojećim strukturama i sistemima (Moulgeta & Eriksen, 2020).

7.3.2.4. *Mentalno zdravlje*

Tema mentalnog zdravlja dece uključene u rad analizirana je u okviru dva fokusa: posledice koje dečiji rad ima po mentalno zdravlje i pozitivni aspekti rada koji mogu uticati na izgradnju rezilijentnosti. Neka istraživanja su pokazala da rad ima posledice po mentalno zdravlje dece, poput depresije (Sturrock & Hodes, 2016; Meyer i sar., 2020), kao i da su mentalni problemi dece koja rade vezani za socio ekonomske determinante i faktore vezane za dečiji rad (Thabet i sar., 2011). Istraživanja rađena o procesima integracije mladih izbeglica na tržište rada u Švedskoj (Celikaksoy, Wadensjo, 2019) i Švajcarskoj (Udayar i sar., 2021) ukazuju da prepreke za integraciju na tržište rada mogu biti objektivne i vidljive poput nepoznavanja jezika, i skrivene usled traumatskih iskustava u zemlji porekla i na putu koji utiču na mentalno zdravlje u sadašnjosti, i posledično na kapacitet za traženjem posla.

Mentalno zdravlje je posmatrano i kroz pozitivne aspekte koji mogu uticati na izgradnju rezilijentnosti, poput aspiracija, nada i želja koje deca uključena u dečiji rad imaju za svoju budućnost. Istraživanja (Crivello, 2011, Vervilet i sar., 2015, Mulugeta & Eriksen, 2020) ukazuju da deca koja su uključena u rad pozitivno vrednuju obrazovanje kao način da imaju bolje prilike u budućnosti. Deca imaju pozitivna očekivanja od budućnosti, i ulažu napore da usklade poslovne obaveze sa obrazovanjem, slobodnim vremenom i igrom.

7.4. **Rezime sistematskog pregleda literature**

Analizom je utvrđeno da je veliki broj istraživanja u oblasti dečjeg rada u kontekstu migracija fokusiran na interne migracije i samostalne migracije dece radi zaposlenja, usled

okolnosti koje ne podrazumevaju neophodno neposrednu životnu ugroženost: siromaštvo, želja i osećaj dužnosti da se pomogne porodici doprinosom porodičnom budžetu su važni pokretači za i ulazak u rad dece migranata. Jedan broj istraživanja se bavio decom koja migriraju sa porodicama, deo na decu koja putuju samostalno. Kod nepraćene i razdvojene dece koja su izbegla zbog neposredne životne ugroženosti, radovi obrađuju njihovu integraciju na tržište rada u zemljama destinacije. Analizom je identifikovan i određen broj istraživanja i studija koje su se fokusirale na agensnost i rezilijentnost dece koja su uključena u dečji rad, uprkos tome što je najveći broj radova bio fokusiran na perspektivu zaštite i načine da se dečji rad ukine i eliminiše. To ukazuje na potrebu da se odnos agensnosti dece i sistema zaštite dodatno istraži, kako bi se izgradio model koji će uvažavati dečiju agensnost i istovremeno podržavati njihovu agensnost i rezilijentnost kroz sisteme podrške.

Međunarodna migracija dece ka zemljama Evropske unije je ograničena i većina istraživanja o radu dece se sprovode u Africi i Aziji. Dodatno, rad nepraćene dece u tranzitu kroz države je nedovoljno istražen. Istraživanja vezana za kapacitete zaposlenih u sistemu socijalne zaštite da prepoznaju ZDR i koje rizike on nosi nisu bila identifikovana ovom analizom, te je neophodno dalje istražiti ovu oblast.

8. Teorijski okvir istraživanja

Teorijska objašnjenja dečjeg rada su razvijena uglavnom u kontekstu ekonomije i društvenih nauka. Ovo istraživanje bazirano je na 4 teorijska okvira – ekonomsko objašnjenje dečjeg rada kroz model ponude i potražnje; pristup zasnovan na pravima deteta, koncepti rezilijentnosti i agensnosti.

8.1. Model ponude i potražnje u objašnjenju dečjeg rada

Jedno od osnovnih objašnjenja dečjeg rada je klasični ekonomski model ponude i potražnje. „Ponuda“ ovde ukazuje na broj ili udeo dece koja su vulnerabilna na uključenost u zloupotrebu rada, dok se „potražnja“ odnosi na okolnosti koje proizilaze iz političkog, socijalnog i ekonomskog uređenja država, a koje mogu povećati ili smanjiti potražnju za dečjim radom (Fatima, 2018). Ponuda se, dakle, odnosi na proces donošenja odluka unutar domaćinstva da se deca uključe u rad, dok se potražnja odnosi na širi društveni kontekst koji proizvodi potrebu da deca rade.

Klasičan ekonomski model dečjeg rada polazi od stanovišta da je siromaštvo isključivi uzrok dečjeg rada. Model je zasnovan na uticajnom teorijskom okviru Basu i Van (1998), koji smatraju da je dečji rad direktna posledica siromaštva porodice. Model se temelji na dva aksioma – aksiomu luksuza i aksiomu zamene, što je prikazano u poglavlju 4. Aksiom luksuza odnosi se na način na koji porodice donose odluku da dete uključe u rad ili u obrazovanje i govori o tome da je siromaštvo porodice ključni faktor koji određuje na koji način će porodice doneti ovu odluku. Dakle, što su porodice siromašnije, veća je šansa da će deca biti uključena u dečji rad. Aksiom zamene govori o mogućnosti substitucije rada odraslih dečjim radom (što dovodi do povećanja nezaposlenosti odraslih) i obrnuto; kada su okolnosti adekvatne, dečji rad može biti zamenjen radom odraslih čime se smanjuje potreba za njim. Aksiom luksuza u ovom modelu

pojašnjava jednačinu ponude dečjeg rada, dok se aksiom zamene koristi kao jedan od objašnjenja u njegovoj potražnji.

Model koji su razvili Basu i Van široko je kritikovan u literaturi, prvenstveno jer ne postoje pouzdani dokazi da je siromaštvo jedini razlog zbog kojeg se ponuda za dečjim radom povećava (Barros i sar., 1994; Rogers & Svinerton, 2004; Bhaltora & Heady, 2003; Krauss, 2007). Brojni autori smatraju da postoji niz faktora koje porodice razmatraju kada donose odluku da li da uključe decu u rad, i da ti faktori nadilaze siromaštvo porodice.

8.1.1. Jednačina dečjeg rada: Ponuda

Ponuda dečjeg rada razmatra faktore koji utiču na to da se u domaćinstvu donese odluka da dete radi. Osnova odluke jeste način na koji dete treba da koristi svoje slobodno vreme – tako što će raditi ili se obrazovati – u cilju maksimiziranja postojećeg i budućeg blagostanja deteta. Dečji rad se razume kao aktivnost koja je usmerena na povećanje trenutnih prihoda, dok je obrazovanje investicija u generisanje budućeg (očekivano većeg) prihoda (Cigno & Rosati, 2005; Sim, 2009). Domaćinstva odluku donose kroz procenu troškova i koristi od načina na koji deca provode slobodno vreme, imajući u vidu dostupne resurse.

Niz faktora doprinosi odluci domaćinstva da deca rade umesto da se obrazuju. Neki od ovih faktora uključuju:

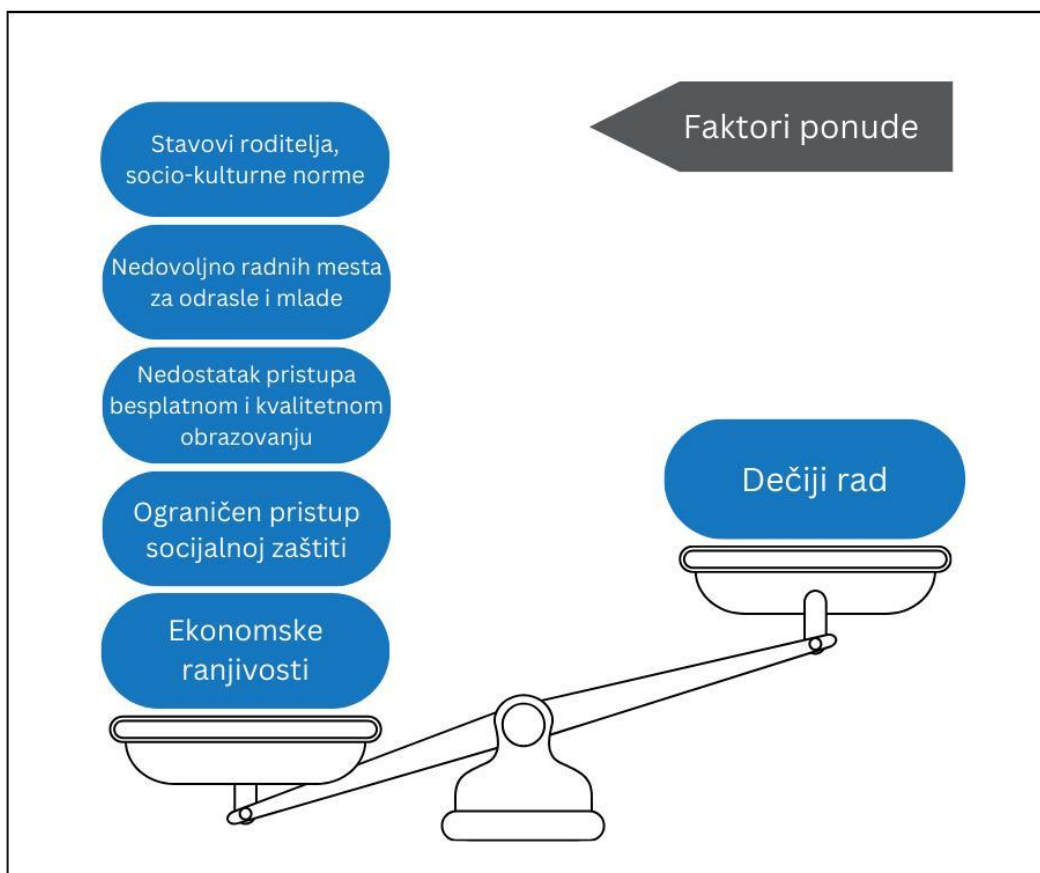
- Ekonomske ranjivosti, siromaštvo, iznenadni gubitak posla odrasle osobe u domaćinstvu (Basu & Van, 1998; Basu, 2000; Edmonds, 2007). Siromaštvo ograničava mogućnosti članova domaćinstva da odlože uključivanje dece u dečji rad, a u slučajevima iznenadnog gubitka prihoda, domaćinstva mogu biti primorana na ovu odluku.
- Ograničen pristup socijalnoj zaštiti, naročito materijalnim davanjima u slučaju ograničenih prihoda (Cigno & Rosati, 2005). Efekti siromaštva pogoršani su neadekvatnom socijalnom zaštitom i pomoći koja bi trebala da obezbeđuje određenu vrstu dodatnih i/ili stabilnih prihoda. U ovim situacijama domaćinstva se suočavaju sa izazovima u upravljanju posledicama siromaštva i nedostatka prihoda, što može da vodi neadekvatnim strategijama, kao što je uključivanje dece u rad.
- Niske očekivane koristi od obrazovanja u budućnosti (Cigno & Rosati, 2005; Fors, 2010; Krauss, 2017). Kada su očekivane koristi od obrazovanja u budućnosti niske, troškovi obrazovanja visoki ili nema obrazovnih ustanova u lokalnoj zajednici, obrazovanje može da bude sagledano kao manje privlačna alternativa za decu u odnosu na rad. Takođe, ukoliko je kvalitet obrazovanja nizak i neprilagođen potrebama tržišta rada, što otežava da se u budućnosti nađe bolje plaćen posao, neki roditelji se opredeljuju da dete radi umesto da ide u školu.
- Nedovoljno radnih mesta za odrasle i mlade koji mogu legalno da rade (ILO, 2018). Dostupna radna mesta za odrasle i mlade koji mogu legalno da rade, a da im rad bude i adekvatno plaćen, sigurnost radnog mesta i socijalna zaštita osiguravaju da domaćinstva ne moraju da pribegavaju dečjem radu kako bi zadovoljili osnovne potrebe ili kako bi se na adekvatan način izborili sa ekonomskom nesigurnošću.
- Stavovi roditelja prema obrazovanju, kulturne i socijalne norme (Goswami & Jaim, 2006; Sim, 2009; Lowe, 2017; Akilova, 2017, Krauss, 2017). Nedostatak znanja i svesnosti

roditelja o rizicima dečjeg rada i benefita od obrazovanja može uticati da se pre opredele za dečji rad nego za obrazovanje. U društvima gde se posmatra kao deo zdravog i uspešnog odrastanja i socijalizacije, rad postaje komplementaran obrazovanju, jer pomaže deci da steknu potrebne veštine koje nadopunjuju znanja stečena u procesu obrazovanja. Najčešće se smatra da deca kroz rad stiču radne navike (trud i disciplina), samopouzdanje, veću fizičku snagu i izdržljivost. Stavovi i norme o rodnim ulogama imaju važnu ulogu u odluci da li da deca rade ili idu u školu. U mnogim kulturama se dečaci vaspitavaju da budu hraniooci porodice, dok se devojčice usmeravaju na poslove brige o domaćinstvu i deci (Adonteng-Kissi, 2021).

Stoga, odluka da li će deca ići u školu ili biti uključena u rad zavisi od niza faktora koji nadilaze siromaštvo. Siromaštvo se smatra jednim od ključnih, ali ne i isključivim faktorom za opredeljivanje roditelja za školovanje ili rad dece. Pri tome, siromaštvo uz druge faktore može povećati rizik da se deca uključe u rad, a kao samostalan faktor ne znači uvek da će se deca nužno uključiti u rad, a ne u proces obrazovanja. U ovakvu jednačinu je potrebno dodati još nekoliko faktora: veoma mali broj istraživanja ekonomskog modela ponude i potražnje uključuje perspektivu dece o odluci da li će da rade ili da idu u školu. Ekonomski model podrazumeva da isključivo roditelji donose odluku o radu i obrazovanju dece, dok se perspektiva dece o toj odluci vrlo često zanemaruje. Mnoga istraživanja su pokazala da deca često žele da rade kako bi pomogla roditeljima ili doprinosila porodičnom budžetu, te da pozitivno vrednuju sopstveni rad, sposobnosti i zaradu. Analiza perspektive dece dodaje još jedan aspekt, a to je mogućnost kombinovanja rada i obrazovanja. Neka deca rade i istovremeno relativno redovno pohađaju školu, a sopstvene prihode koriste za pokrivanje troškova obrazovanja. U jednačini dečjeg rada potražnja balansira različite faktore unutar domaćinstva koji mogu da prevagnu ka dečjem radu ili ka obrazovanju.

Grafikon 6

Ponuda dečjeg rada

8.1.2. Jednačina dečjeg rada: Potražnja

Potražnja dečjeg rada je manje istražena nego ponuda. Na strani potražnje polazna tačka je takođe siromaštvo, i to u pogledu uslova na tržištu rada (Fatima, 2018). Najveći deo analiza potražnje dečjeg rada polaze od stanovišta da je odluka da li će dete biti uključeno u rad u krajnjoj instanci odluka domaćinstva, uz polaznu pretpostavku da su domaćinstva racionalne jedinice koje odluku donose sa ciljem da maksimiziraju blagostanje porodice (Parikh & Sadoulet, 2005). Potražnja dečjeg rada se zapravo odnosi na faktore u širem društvenom, političkom i naročito ekonomskom uređenju države, a koji „guraju“ domaćinstva da izaberu da deca rade umesto da idu u školu.

Studije o povezanosti dečjeg rada i siromaštva ukazuju da je uključivanje dece u tržište rada posledica kako siromaštva samog domaćinstva, tako i agregiranog nivoa siromaštva u društvu čiji nivo uticaja na uključivanje dece u rad prevazilazi puko siromaštvo konkretnog domaćinstva (Fatima, 2018). Siromaštvo domaćinstva se definiše kao nizak nivo prihoda, dok je agregirani nivo siromaštva način distribucije novca, odnosno nejednakosti u visinama dohotka na nivou

društva i posledice koje ove nejednakosti imaju na pojedinačna domaćinstva. Na ovaj način, sve dok postoji određeni nivo razlika u visini dohotka, postojaće i siromašna domaćinstva u bogatim društvima kao i bogata domaćinstva u siromašnim društvima. Siromašna domaćinstva u siromašnim društvima se neće suočavati sa istim nivoom izazova u zadovoljavanju potreba kao siromašna domaćinstva u bogatim društvima. S ovim se dodatno pobija argument da je siromaštvo porodice ključni razlog za dečji rad; agregirano siromaštvo ima svoje nezavisne efekte na uključivanje dece u rad. Nezavisni efekti agregiranog siromaštva deluju dvojako: bogata društva obično imaju bolju ponudu besplatnog obrazovanja, ali to obrazovanje je često skuplje nego u siromašnim društvima, što ga može čini manje dostupnim siromašnim domaćinstvima (Galli, 2001). Sa druge strane, bogata društva imaju veće zalihe kapitala i tehnološkog znanja što dovodi do veće produktivnosti rada i većih plata. Međutim, tehnološki napredak i veća produktivnost, iako dovode do većih plata, ne dovode nužno do jednake distribucije plata među različitim tipovima radnika. Veće plate u tehnološkom razvoju su uglavnom obezbeđene za visoko kvalifikovane stručne radnike, dok oni koji se smatraju nekvalifikovanim ili nisko kvalifikovanim obično ne osećaju ove pogodnosti. Na ovaj način se produbljuje jaz između siromašnih i bogatih domaćinstava (Fatima, 2018). Efekti agregiranog siromaštva proizvode i određene faktore potražnje za dečjim radom i to:

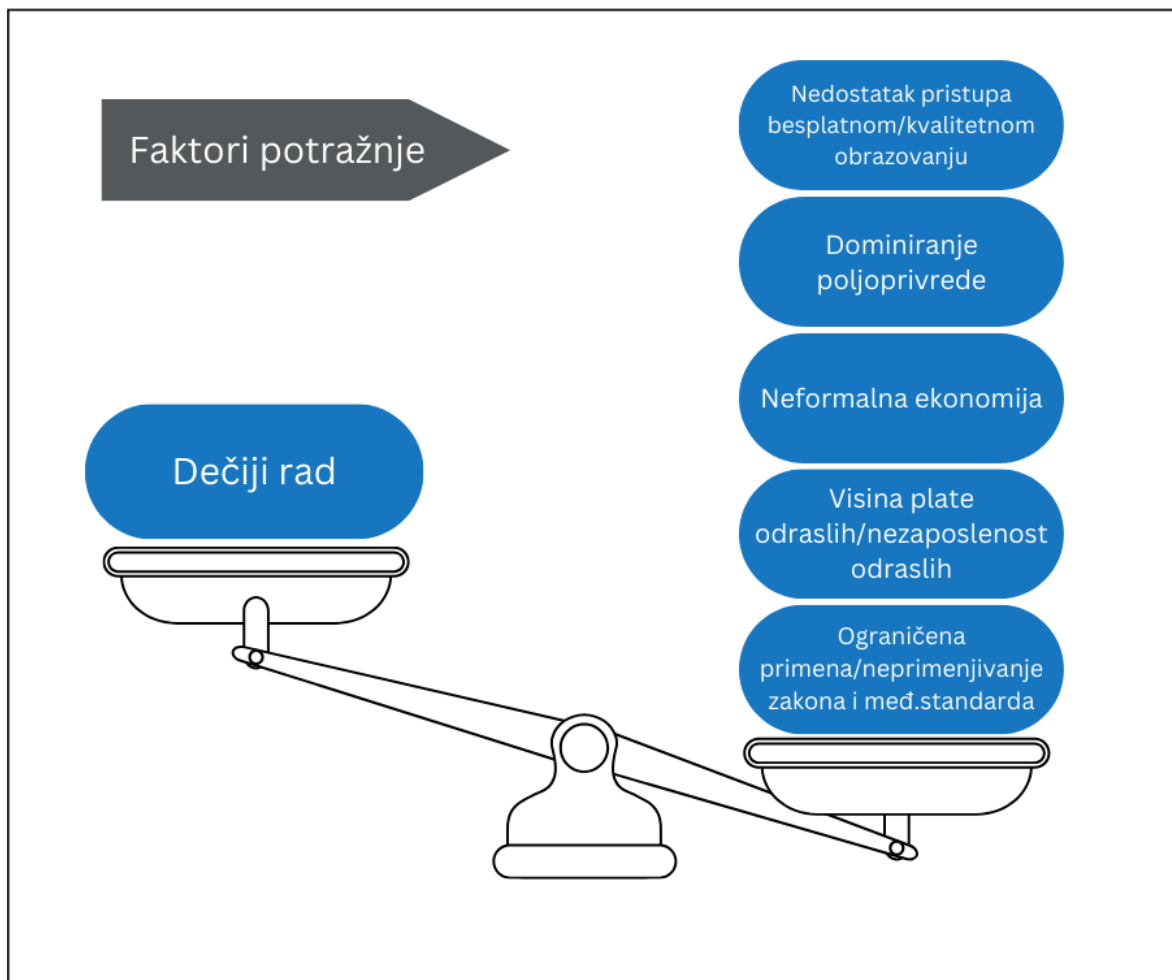
- Ograničena primena ili neprimenjivanje postojećih zakonskih regulativa i međunarodnih standarda u oblasti zabrane ZDR. Regulativa vezana za zabranu ZDR razvijana je na međunarodnom nivou, kako bi bila implementirana u nacionalna zakonodavstva. Uprkos velikom broju država koje su ratifikovale međunarodne standarde u ovoj oblasti, prvenstveno MOR Konvencije 138 i 182, ono što na nacionalnom nivou smanjuje broj dece uključene u nedozvoljeni rad je primena ovih zakonskih rešenja. U zemljama gde zakoni postoje, ali se loše ili u nedovoljnoj meri primenjuju, veća je verovatnoća da deca budu uključena u rad.
- Visina plate odraslih. U organizaciji tržišta gde minimalne plate odraslih nisu dovoljno visoke da zadovolje potrebe domaćinstva, veća je verovatnoća da će deca biti uključena u rad kako bi pomogla da se dopune prihodi domaćinstva (Fatima, 2018). To je istovremeno povezano i sa ponudom dečjeg rada – kada su domaćinstva siromašnija, veća je verovatnoća da će deca biti uključena u rad (Basu, Van, 1998).
- Segmentacija društva i tržišta na formalnu i neformalnu ekonomiju. Nivo na kom je u društvu proizvodnja formalizovana, govori i o nivou primene pravne regulative i međunarodnih standarda za zabranu ZDR (Galli, 2001). U društvima visoko zastupljene neformalne ekonomije, postoji prostor da se deca zapošljavaju pre nego odrasli, pošto se neformalna ekonomija ne pridržava regulativa iz različitih razloga. Poslodavci, kako bi ostali konkurentni na tržištu, za mnogo niže plate i istu vrstu posla zapošljavaju decu umesto odrasle. Neformalna ekonomija nadalje neretko podrazumeva i potražnju za nekvalifikovanim radnom snagom, pa je relativno lako zameniti rad odraslih za rad dece (Fatima, 2018). Kao rezultat, rad dece povećava nezaposlenost odraslih, što primorava domaćinstva da uključuju decu u rad kako bi nadomestila nedostatak u приходima.
- Dominacija poljoprivrede u ukupnoj proizvodnji države. Zavisnost države od poljoprivredne proizvodnje jedan je od važnih faktora koji kreira potražnju za dečjim radom (Krauss, 2017). Istraživanja su pokazala da će deca mnogo češće biti uključena u nedozvoljen i neplaćen rad na poljoprivrednim imanjima svoje porodice, što doprinosi povećanju ZDR na više načina. Prvo, deca su uključena u rad na poljoprivrednim

imanjima svojih porodica, te one porodice koje su bogatije i sa većim gazdinstvom, imaju i veću potrebu za radom dece (tzv. paradoks bogatstva). Sa druge strane, neke porodice imaju ograničene povrate od poljoprivredne proizvodnje, te u malim porodičnim gazdinstvima odrasli nemaju dovoljno sredstava da zaposle radnike ili da ulažu u tehnologiju koja će smanjiti potrebu za radnom snagom, što dovodi do funkcionalne zavisnosti od (nisko plaćenog) rada dece (ILO, 2018). Dodatno, poljoprivredni rad je često sezonski, što može negativno da utiče na redovnost pohađanja škole kod dece (Krauss, 2017; ILO & UNICEF, 2021). Poljoprivredni rad, kada se plaćanje vrši po učinku, može da utiče na roditelje da uključe i decu u rad kako bi povećali svoj učinak (ILO, 2018).

- Nedostatak pristupa besplatnom i kvalitetnom obrazovanju. Jedan od faktora koji proizvodi potražnju za dečjim radom jeste i ulaganje država u obrazovanje. U ovom pogledu se prvenstveno ističe kvalitet i prilagođenost obrazovanja potrebama tržišta rada, što zauzvrat utiče na individualnu odluku domaćinstava da li će i u kojoj meri uključiti decu u rad ili u obrazovanje. Dodatno, broj i dostupnost škola, naročito u manje razvijenim regionima države, ili tamo gde je dominantna poljoprivredna proizvodnja, takođe ima uticaj na odluku domaćinstava o obrazovanju dece (Krauss, 2017). Olakšice od strane države, poput besplatnih udžbenika, besplatnog prevoza i dodatnih podsticaja da se deca uključe u obrazovanje isto tako utiču na ove odluke (ILO, 2018).

Na uključivanje u dečji rad značajno utiču uslovi na tržištu rada, ali i opšta orijentacija države ka implementaciji mera i regulative koja će smanjiti nedozvoljeni rad dece, uz mere podsticaja za uključivanje u obrazovanje. Potražnja dečjeg rada prevashodno je povezana sa uslovima na tržištu rada i proizvodne aktivnosti u državi. Tamo gde je nezaposlenost odraslih velika, gde garantovana minimalna zarada nedovoljna za zadovoljavanje osnovnih potreba, gde je neformalna ekonomija dominantna, ili se državna proizvodnja oslanja na poljoprivredu, potražnja za dečjim radom će biti velika. Ovo dovodi domaćinstva da donesu odluku da se deca uključe u rad umesto u obrazovanje. Dakle, u ovim okolnostima, i ponuda dečjeg rada je veća.

Grafikon 7
Potražnja dečjeg rada

Sumarno, prema modelu ponude i potražnje, uključivanje u dečji rad je rezultat dinamičnih odnosa različitih faktora ponude – onih koji utiču na odluku domaćinstva da li će se deca uključiti u rad ili u obrazovanje i potražnje – onih koji „guraju“ porodice da donesu odluku da se deca uključe u rad, a ne u obrazovani proces. Međutim, model ne objašnjava odluku dece da se uključe u rad onda kada migriraju, pa mu nedostaje ova komponenta.

8.2. Pristup zasnovan na pravima deteta za decu u migracijama

Pristup zasnovan na pravima deteta je vodeća paradigma u zaštiti prava dece koji polazi od stanovišta da su „deca prvo deca“ (UNICEF, 2021). To implicira da se prava dece ne mogu ukidati ni u kakvim okolnostima, uključujući i vanredne situacije i pitanja legalnosti njihovog boravka u nekoj zemlji (Žegarac i sar., 2022). Za decu u migracijama ovaj pristup ima naročiti značaj imajući u vidu politike zemalja Evrope, u koje ili kroz koje deca migriraju, a koje su često usmerene na održavanje sigurnosti granica. Zasniva se na postulatu da su deca u migracijama

prvo deca, pa tek onda deca u migracijama sa specifičnim pravnim statusom i okolnostima legalnog ili ilegalnog ulaska u zemlju.

S obzirom na kompleksnost pristupa, njegova primena varira u različitim kontekstima. Za decu u migracijama koja se kreću kroz različite zemlje na putu do „zemlje destinacije“ bilo je neophodno uspostaviti minimalne standarde koji će biti primenljivi na različite nacionalne kontekste, ali koji su istovremeno usklađeni sa međunarodnim standardima (Žegarac i sar., 2021). Komitet za socijalna pitanja Saveta Evrope razvio je 2017. godine analitički okvir kako bi se osiguralo da je svaka politika, strategija, mera, program ili aktivnost u skladu sa četiri ključna principa Konvencije o pravima deteta – pravom deteta na život, opstanak i razvoj, nediskriminacijom, najboljim interesom deteta i pravom na participaciju. Kroz ova četiri principa procenjuje se da li je politika, strategija ili aktivnost sa decom centrirana ka detetu, pravična, inkluzivna i participativna (Žegarac i sar., 2021:62 prema Byrne 2018:7).

- *Centriranost ka detetu* odnosi se na procenu koliko je politika ili praksa prema deci u migracijama zasnovana na principu najboljeg interesa deteta. Ovo se razlikuje u odnosu na pristup u oblasti migracija koji se zasniva na proceni prava po osnovu legalnosti odnosno državljanstva (Žegarac i sar., 2021). Princip najboljeg interesa deteta zahteva podešavanje politika i akcija individualnim potrebama dece, što u slučaju dece u migracijama znači prilagođavanje koje razmatra multiplikovane kulturne, etničke, religiozne, socijalne i ekonomske okvire, te razlike u pogledu nivoa obrazovanja, uzrasta, jezika, pola, zdravlja itd. Polazno stanovište je da deca imaju iste potrebe i prava, a način njihovog zadovoljavanja može biti drugačiji shodno gorenavedenim razlikama.
- *Pravičnost* dopunjuje prethodni pristup i podrazumeva da sva deca imaju jednak pristup pravima bez obzira na poreklo, pravni status, religiju i rasu ili druge diverzitete.
- *Inkluzivnost* se odnosi na uvažavanje kulturnih različitosti i specifičnosti, i obuhvata nediskriminaciju kao i pristup pravičnosti, što na praktičnom nivou znači da se deca u migracijama tretiraju isto u pogledu prava kao i domicilna deca.
- *Participativnost* označava uključivanje dece u proces donošenja odluka u onoj meri i na način na koje je to smisleno, moguće i prilagođeno individualnom detetu.

Pristup zasnovan na pravima deteta koncipiran na ovaj način ima tri komponente i to: pravnu, teorijsku i praktičnu (Žegarac i sar., 2021).

8.2.1. *Pravna komponenta pristupa zasnovanog na pravima dece*

Pravnu komponentu pristupa zasnovanog na pravima dece čini Konvencija o pravima deteta, prvi međunarodni instrument kojim se katalogiziraju prava deteta kao idividue, i dece kao društvene grupe. Dokument predstavlja okvir za pristup zasnovan na pravima deteta, a eksplicitno i dosledno pozivanje na Konvenciju, i usklađivanje politika i praksi sa njom predstavlja osnov ovog pristupa (Žegarac i sar., 2021:64). Zasniva se na četiri osnovna principa: principu nediskriminacije (čl.2), pravu deteta na život opstanak i razvoj (čl.6), principu najboljeg

interesa deteta (čl.3) i pravu deteta na participaciju (čl. 12). Prva dva – pravo na nediskriminaciju i pravo na život opstanak i razvoj definisana su kao fundamentalna prava, dok su najbolji interes i pravo na participaciju instrumenti za zastupanje prava deteta (Žegarac i sar., 2021:64 prema Kilkelly, 2016; Smith, 2016: 10-11).

Pravo na nediskriminaciju propisuje obavezu država da tretiraju decu isto bez obzira na pol, rasu, boju kože, jezik, veroispovest, političko ili drugo uverenje (čl 2, KPD). Princip najboljeg interesa deteta predviđa da “u svim aktivnostima koje se tiču dece, bez obzira da li ih preduzimaju javne ili privatne institucije socijalnog staranja, sudovi, administrativni organi ili zakonodavna tela, najbolji interes deteta bude od prvenstvenog značaja.” (čl. 3, KPD). Pravo na život opstanak i razvoj, podrazumeva „obavezu države ugovornice da obezbede maksimalnu moguću zaštitu od nasilja i iskorišćavanja koje bi ugrozilo dečije pravo na život, opstanak i razvoj“ (čl. 6, KPD). Obezbeđivanje prava na participaciju, ili na slobodno izražavanje gledišta i učešće u donošenju odluka koje se tiču deteta odnosi se na podrazumeva obezbeđivanje prostora detetu da izrazi svoje mišljenje i želje, te da se to mišljenje i želje uzmu u obzir (čl. 12, KPD), uzimajući u obzir nivo zrelosti i razumevanje svakog deteta.

Sva četiri principa se u celosti odnose i na decu u migracijama, a Konvencija sadrži i specifičnu regulaciju koja je naročito značajna za ovu decu:

- 1) Registracija deteta odmah po rođenju i pravo na sticanje državljanstva, kako bi se sprečilo da dete postane apatrid (čl. 7, KPD),
- 2) Obaveza države da poštuju pravo deteta na očuvanje identiteta, uključujući državljanstvo (čl. 8, KPD),
- 3) Obaveza države da omoguće detetu ili njegovim roditeljima da uđu na teritoriju druge države u svrhu ponovnog spajanja porodice, i da po ovim zahtevima postupaju pozitivno, humano i ekspeditivno,
- 4) Pravo deteta čiji su roditelji nastanjeni u različitim državama da održava lične odnose i neposredne kontakte sa oba roditelja, te se države obavezuju na poštovanje prava deteta i njegovih roditelja da napuste svaku zemlju, uključujući i sopstvenu, kao i da uđu u svoju zemlju (čl. 10, KPD).

Važno je istaći i Opšti komentar br. 6 Komiteta za prava deteta, koji dodatno pojašnjava postupanje sa nepraćenom i razdvojenom decom van zemlje porekla. Ovaj dokument dodatno reguliše situacije koje su specifične za okolnosti ove dece, i to: princip nevraćanja u zemlju u kojoj su deca bila predmet progona, princip poverljivosti, odgovor na opšte i posebne potrebe za zaštitom što obuhvata inicijalnu procenu i mere, imenovanje staratelja ili pravnog zastupnika, standarde za brigu i smeštaj, potpuni pristup obrazovanju i pravo na adekvatan životni standard. Opšti komentar br. 6 uređuje i pravo na uživanje najvišeg standarda zdravstvenih usluga, sprečavanje trgovine decom i seksualnog i drugih oblika iskorišćavanja, zlostavljanja i nasilja, sprečavanje vojnog regrutovanja i zaštitu od posledica rata, te sprečavanje lišavanja slobode i postupanje u takvim slučajevima. Posebno se reguliše i procedura za dobijanje azila, mehanizmi pravne zaštite u pravu na azil, gde se razrađuje pristup proceduri za dobijanje azila bez obzira na uzrast, proceduralni mehanizmi zaštite, procena potreba za negom koja uzima u obzir pojedinačne potrebe deteta, potpuno uvažavanje svih međunarodnih prava izbeglica i ljudskih prava kod dece sa statusom izbeglica. Definisana su i dugotrajna rešenja za nepraćenu i

razdvojenu decu i to: spajanje porodice, povratak u zemlju porekla, lokalna integracija, međunarodno usvojenje i nastanjenje u treću zemlju (Opšti komentar br 6, 2005).

8.2.2. Teorijska komponenta pristupa zasnovanog na pravima deteta

Sociologija detinjstva je nauka koja nastoji da interdisciplinarno, a dominantno iz sociološke perspektive objasni, dekonstruiše i rasvetli aspekte multidisciplinarnog koncepta detinjstva u svetu (Tomanović, 2004). Teorijska konceptualizacija detinjstva započeta je u psihologiji koja se ovim konceptom bavila u okviru teorija razvoja, gde se detinjstvo posmatralo kroz konotacije prirodnosti, nezrelosti, iracionalnosti i univerzalnosti. Sociologija je takođe u istom periodu proučavala detinjstvo isključivo iz perspektive teorije socijalizacije u kojoj je dete svedeno na pasivan objekat i „biće u postajanju“ (Tomanović, 2004: 9). U ranom periodu razvoja teorijskih promišljanja detinjstva, odrasli je posmatran kao racionalan, a detinjstvo kao „period obučavanja za racionalnost“ (Praut, Džejms, 2004:54). Krajem 60ih i početkom 70ih godina prošlog veka, sa dolaskom kontrakturne društvene klime, otvoren je prostor za novo shvatanje detinjstva. Detinjstvo je počelo da se posmatra kroz perspektivu osećajnosti i afektivnosti, što je dovelo do promene stavova i ponašanja roditelja i zajednice prema deci (Tomanović, 2004). Ilustrativan način da se opiše ova promena u gledanju na dete i detinjstvo je rečenica Vivijen Zelizer koja glasi:

„Ekonomski beskorisno, ali emotivno neprocenjivo dete XX veka istisnulo je korisno dete iz XIX veka“ (Zelizer, 2004:78).

Istovremeno, razvija se i svest da je detinjstvo društveno određeno, te je pažnja usmerena i na društvene kontekste u kojima deca žive, kao osnovi za razumevanje ideje detinjstva. Detinjstvo se može definisati kao „period života tokom kojeg se ljudsko biće smatra detetom, kao i kulturne, društvene i ekonomske karakteristike tog perioda“ (Frenes, 2004:113). Istraživanja o detinjstvu uglavnom pokrivaju sledeće četiri perspektive (Frenes, 2004):

- *Analize o odnosima među generacijama* koje se bave odnosima među generacijama u porodici ili takozvanim istorijskim generacijama. Ove analize su česte u istorijskim studijama.
- *Perspektiva detinjstva kao starosne grupe* analizira položaj dece kao društvene grupe u strukturi moći i raspodeli bogatstva. Ovde prevladava analiza položaja dece u društvu, te su demografski činioci (udeo dece u populaciji, broj sibilniga, stopa razvoda, starost roditelja) neophodan deo ove analize.
- *Analiza odnosa između dece* fokusira se na odnose između vršnjaka, dečije aktivnosti, dečiju kulturu i način provođenja svog vremena.
- *Perspektive institucionalnog uređenja detinjstva* istražuju institucije, njihove sadržaje i oblike i njihov uticaj na decu. Takve analize obuhvataju istraživanje pojedinačnih institucija i proučavanje opšteg institucionalnog okvira.

Savremeno shvatanje detinjstva počiva na teoriji razvoja, gde se izdvajaju tri teme: racionalnost, univerzalnost i prirodnost (Praut, Džejms, 2004). Prema ovom objašnjenju, racionalnost je univerzalno obeležje odraslog doba, dok detinjstvo karakteriše period obučavanja za tu racionalnost. Prirodnost dece karakteriše njihova univerzalnost: dete koje se razvija u odraslog napreduje od jednostavnosti ka kompleksnosti, od nerazumnog do razumnog mišljenja.

Univerzalnost, kao najviše kritikovana odlika konceptualizacije detinjstva oslikana je kroz koncept „univerzalnog deteta“ – ideju o detinjstvu kao univerzalno prihvaćenom i deljenoj realnosti.

Različita razumevanja deteta i detinjstva inkorporiraju znanja iz različitih disciplina i to psihologije, sociologije, antropologije, geografije, istorije, studija kulture i filozofije (Žegarac i sar., 2021). Ono što je zajedničko savremenim konceptima detinjstva jeste da je dete aktivni subjekt koji dela, a ne pasivni objekat koji čeka da odraste kako bi imao kontrolu nad svojim životom. Ovakav pristup ukazuje na agencnost dece, njihovu sposobnost da delaju kao aktivni akteri koji imaju određeni stepen kontrole nad onim što im se dešava u životu. To ne znači da je agencnost dece u potpunosti autonomna već je utemeljena u recipročnom odnosu sa odraslima koji i dalje imaju ulogu prenosioca znanja sa generacije na generaciju i ulogu zaštitnika onda kada je to potrebno.

Način na koji razumemo detinjstvo ima značajan uticaj i na dečji rad. Kao što se može videti iz istorije, ZDR nije pojava koja je inherentna samo nerazvijenim, siromašnim društvima ili zemljama u razvoju. Tokom perioda industrijalizacije dečji rad je zloupotrebljavan i u najrazvijenijim zemljama zapadne Evrope i Sjedinjenih Američkih Država, a ova zloupotreba se u tim zemljama i danas dešava. Prve zakone protiv dečjeg rada pratio je i zaokret u razumevanju detinjstva – deca su prošla put od korisnog radnika do tzv. sakralnog deteta: decu je trebalo „skloniti“ sa tržišta rada, voleti ih i štiti (Zelizer, 2004). Najveći problem u odnosu konceptualizacije detinjstva i dečjeg rada nastaje usled ideje o univerzalnosti detinjstva – da sva deca sveta treba da imaju slično univerzalno iskustvo detinjstva. Ova ideja podrazumeva da deca treba da budu zaštićena od svih aktivnosti koje ugrožavaju njihov zdrav razvoj, što dobija tumačenje da deca ne treba da se uključuju u bilo kakvu radnu aktivnost (Khan, 2010). Moderni koncept detinjstva definiše „srećno“ dete kao ono kojem je vodeća motivacija emocionalna privrženost i ljubav roditelja, dok je ekonomska dobit isključivo namenjena odraslima. Po ovom shvatanju, kada deca izađu iz ovih parametara definicije „srećnog detinjstva“ ona više nemaju detinjstvo ili im je ono oduzeto (Boyden & Levison, 2000).

Promene u konceptu detinjstva dovele su do promena u ulogama koje društvo pripisuje detetu, pa su deca sve manje i manje učestvovala u ekonomskim aktivnostima. Preostala je ideja o univerzalnom detinjstvu, koja je u nedovoljnoj meri primenjiva na decu u različitim kontekstima, jer se radni obrasci i kulturne i norme društva o deci i njihovom radu razlikuju od zemlje do zemlje. Iskustva dece se ne razlikuju samo između zemalja već i unutar iste kulture i različitih klasa i etničkih grupa (Khan, 2010). Zemlje koje su bile kolonizovane u prošlosti, dekolonizacijom su postala podeljena društva: viša i viša srednja klasa dobijaju „zapadnjačko“ obrazovanje, dok su niže klase usmerene na lokalno obrazovanje, koje je često nižeg kvaliteta (Khan, 2010). Na taj način se kreira dominantan diskurs u nerazvijenim i zemljama u razvoju, da deca siromašnijih slojeva treba da rade, a ne da idu u školu – te viši slojevi stanovništva mogu da zapošljavaju niže slojeve kao svoje radnike. Stoga post-kolonijalna elita usvaja zapadni pogled na detinjstvo i dečji rad za sopstvenu decu, ali su istovremeno nesigurni u primeni istih principa na decu iz porodica nižih klasa (Weiner & Norman, 1997). Siromašne porodice, sa druge strane, zadržale su ne-zapadnjački pogled na obrazovanje, i posmatraju rad dece kao jedini način da nađu svoje mesto u životu i društvu (Khan, 2010).

Pored ovoga, važno je razumeti i perspektivu dece o sopstvenom radu kako bismo mogli da razumemo šta detinjstvo u kontekstu rada zapravo znači. Implementacija zakona kojima se zabranjuje rad dece u opasnim i eksploatatorskim okolnostima jeste univerzalni cilj, i pokreće nekoliko važnih pitanja (Vudhed, 2004):

- Pitanje ishoda intervencija je važno za decu koja žive u siromaštvu i kojima je rad sredstvo opstanka i u samoj srži njihovog ličnog identiteta. Intervencije koje ograničavaju i zabranjuju rad dece mogu dovesti i do potkopavanja osećaja sigurnosti koje ta deca imaju, ali i do „gubljenja“ dece iz sistema podrške kada taj sistem nije spreman i podržan uslugama koje su adekvatne i prilagođene alternative ZDR.
- Pitanje participacije dece otvara nove dileme. Intervencije da se dečji rad spreči i zaustavi usmerene su i vođene idejom zaštite dece od opasnosti i iskorišćavanja, dok se manje vodi računa o njihovom pravu da se pitaju o svojoj sudbini i da učestvuju u procesu dolaženja do bolje budućnosti.
- Rasprava o detinjstvu – šta je poželjno, „srećno“ detinjstvo? Kako se ono može promovisati kroz univerzalne međunarodne standarde? Jedna ideja se odnosi na relativnost detinjstva koje oblikuje geografski položaj, ekonomska situacija, organizacija društva, roditeljske prakse, kulturna uverenja itd. Druga ideja se odnosi na univerzalnost – šta je ono što svakom detetu treba da bi se pravilno razvijalo? Koje su potrebe dece na radu i koja su njihova prava?

Ovakvo stanovište zahteva uzimanje u obzir gledišta dece, njihove stavove prema radu, način na koji doživljavaju rad i okolnosti na radu, šta je ono što deca smatraju štetnim radom i kako taj rad utiče na njihov celokupan razvoj. Ova pitanja se operacionalizuju kroz koncept agensnosti koji postavlja u centar detetovu sposobnost da donosi odluke i da procenjuje o stvarima koje su mu važne. U literaturi, o odnosu dečjeg rada i detinjstva prevladavaju dva suprotstavljena stanovišta o detinjstvu. Prvo promoviše ideju „zaštićenog i srećnog deteta“, a koje se jedino pravilno može razvijati onda kada nije uključeno u ekonomske aktivnosti. Drugo, ništa manje radikalno, promoviše ideju o „agensnom detetu“ koje je sposobno da samo donosi odluke o tome koji posao je za njega opasan i koji posao može/sme ili ne može/ne sme da radi. U teorijskim razmatranjima nedostaje srednji put – inovativni načini (Zelizer, 2004) na koje možemo uvažiti dečju agensnost i sposobnost da rade, i istovremeno ih zaštititi onda kada je taj rad ugrožavajući. Nedostaju rešenja koja će biti dovoljno univerzalna tako da odražavaju raznolikost iskustva detinjstva u širem istorijskom i kulturnom kontekstu, ali su istovremeno i dovoljno relativna tako da odražavaju kontekst u kojem dete živi u pogledu zemlje, kulture, etniciteta, klase itd. Određena nastojanja su prisutna u međunarodnim konvencijama u opštim definicijama lakog i dostojanstvenog rada koji je dozvoljen za decu. Međutim, mnoge zemlje, uključujući i Srbiju, nemaju jasno definisane poslove koje deca smeju da rade.

8.2.3. *Praktična komponenta pristupa zasnovanog na pravima deteta*

Praktična komponenta pristupa zasnovanog na pravima deteta odnosi se na nivo konkretnih intervencija i pristupa u praksi u radu sa decom. Kod dece u migracijama naročito nepraćene i razdvojene, iskustva su obojena ličnim, društvenim, ekonomskim i političkim problemima u zemljama porekla (Žegarac i sar., 2021), kontinuiranim i intenzivnim nasiljem u tranzitu, kao i nastavkom preživljavanja različitih oblika nasilja u zemljama destinacije (Žegarac

i sar., 2022). Takva iskustva zahtevaju kompleksan pristup profesionalaca u pokušaju da organizuju zaštitu dece u okviru definisanih politika i zakona. Da bi profesionalna praksa mogla da na efikasan način odgovori na složene izazove sa kojima se suočavaju deca u migracijama, potrebno je da bude zasnovana na pravima deteta, a da profesionalci poseduju veštine, znanja i vrednosti koje će primenjivati na svim nivoima prakse: mikro, mezo i makro nivou (Žegarac i sar., 2022:73).

Opšti pristupi u praksi socijalnog rada imaju značaj i za rad sa decom u migracijama, i to: eko-sistemske pristup, antipotčinjavajuća, antiopresivna i antidiskriminatorna praksa socijalnog rada, praksa zasnovana na snagama i pristup osnaživanja (Žegarac i sar., 2022). S obzirom na to da deca u migracijama dolaze iz zemalja sa raznovrsnim kulturnim obrascima, drugačijim uređenjima i pogledima na prava dece, neophodno je ove pristupe prilagoditi, usled čega je i kulturno kompetentna praksa jedan od temeljnih pristupa u radu sa decom u migracijama i njihovim porodicama.

- *Eko-sistemske pristup* oslanja se na značaj razumevanja ponašanja u određenom sistemu poput porodice, vršnjaka, obrazovanja i kulture. Ukazuje na različite forme funkcionisanja sistema, a ukazuje i na veze između potreba i resursa sredine, kao i na adaptivnu borbu individua (Jack, 2012).
- *Antipotčinjavajuće i antiopresivne i antidiskriminatorne prakse* ističu značaj proučavanja uloge društvene moći u životima pojedinaca, njihovih porodica i zajednica (Dominelli, 2017).
- *Praksa zasnovana na snagama* usmerena je na otkrivanje resursa i na značaj relacionih veština i partnerstava, naročito onih koji olakšavaju i podstiču oporavak osobe (Teater, 2019).
- *Pristup osnaživanja/omoćavanja* polazi od toga da svaki pojedinac, grupa ili zajednica poseduje resurse i kapaciteta, a da je nedostatak moći posledica trenutnog nekoriscenja tih resursa često kao posledica opresije ili diskriminacije (Žegarac i sar., 2021:74).
- *Kulturna kompetentnost* se definiše kao „proces u kom profesionalci i organizacije efektivno i sa poštovanjem odgovaraju na potrebe svojih korisnika usluga koji su različitog porekla” (Žegarac i sar. 2021:75 prema Kakela, 2020:426). Kulturna kompetentnost se obično razmatra kao razumevanje vrednosti kulture kojoj pripada osoba koja koristi usluge socijalnog rada, način na koji je on/ona percipira i kako razume uticaj kulture na sopstveno ponašanje. Ovaj pristup zahteva da se kultura koristi kao resurs, instrument ili snaga koji može da podrži zadovoljavanje ljudskih potreba. Kulturna kompetentnost je protivteža kulturnom relativizmu – stanovištu po kojem je kultura “jedini izvor validnosti moralnog prava ili pravila” (Healy, 2007:12) te da zajednički standardi ne postoje, već da su prisutni samo oni koji su kulturno specifični. Ovaj pristup može biti rizičan, naročito u radu sa decom koja dolaze iz zemalja u kojima postoji niz štetnih praksi (npr. dečiji brak, bacha bazi⁶ u Avganistanu, “poklanjanje”

⁶ Bacha Bazi ili u prevodu „igranje sa dečacima“ je štetna kulturna praksa koja se održava u nekim delovima Avganistana i Pakistana. Podrazumeva da se dečaci iz siromašnih porodica na uzrastu od 10 do 18 godina, oblače u devojčice, šminkaju i plešu za starije imućne muškarce kako bi dopunili budžet ili izdržavali porodicu. Nakon

devojčica kako bi se rešili sukobi, genitalna mutilacija, ubistvo iz časti itd.), jer može voditi ka svojevrsnom opravdavanju određene prakse iz isključivog razloga što je deo nečije kulture.⁷

8.3. Koncept rezilijentnosti

Koncept rezilijentnosti je tokom 70ih godina prošlog veka predstavljao zaokret u istraživanjima u oblasti razvojne psihologije koja su bila uglavnom fokusirana na psihopatologiju i redukciju simptoma. Nastao je kao pokušaj odgovora na pitanja poput: „Kako deca i mladi uspevaju onda kada im je razvoj ugrožen siromaštvom, zanemarivanjem, zlostavljanjem, ratom, nasiljem ili kada su izložena rasizmu i diskriminaciji? Šta je to što ih štiti kada žive u porodicama gde roditelji zloupotrebljavaju psihoaktivne supstance, imaju probleme u mentalnom zdravlju ili neku fizičku bolest? Kako objasniti fenomen otpornosti – decu koja se oporavljaju uprkos ozbiljnim izazovima po njihov razvoj – i kako saznanja o ovome iskoristiti za dobrobit dece i društva u celini?“ (O’Doughery i sar., 2013). Prva naučna istraživanja rezilijentnosti sprovedena su 1970ih godina, kada je grupa istraživača primetila da postoje deca koja su se pozitivno prilagodila mada su bila „u riziku“ da razviju neki oblik psihopatologije. Garmezy i saradnici (1985) su radili istraživanje sa decom čiji roditelji boluju od šizofrenije kako bi utvrdili rizike za razvoj ove duševne bolesti. Utvrdili su da je rizik da deca razviju šizofreniju zaista veći, ali ono što ih je iznenadilo bilo je da je veliki procenat ove dece pokazao zavidan nivo prilagođenosti uprkos rizicima – uspeh u školi, dobre odnose sa vršnjacima, posvećenost svojim ciljevima (Garmezy, 1985). Ovo istraživanje, kao i mnoga druga koja su ga pratila, promenila su dotadašnje shvatanje o uzrocima i tretmanu psihopatologije, pomeranjem fokusa sa istraživanja bolesti na snage. Tokom 50 godina, istraživanja rezilijentnosti i rezilijentne dece, prošla su kroz nekoliko faza, identifikujući i individualne i sredinske protektivne faktore kao protivtežu teškoćama.

8.3.1. Istraživanje rezilijentnosti – četiri talasa

Teorija rezilijentnosti razvija se od 70ih godina prošlog veka, kada je više istraživača u svojim istraživanjima primetilo da postoje deca i mladi koji, uprkos mnogim negativnim događajima, ne razvijaju negativne obrasce funkcionisanja, već pokazuju uspešne obrasce prilagođavanja. Prva istraživanja fenomena rezilijentnosti pokazala su da modeli usmereni na predikcije patologije nisu korisni kao i da nedovoljno prikazuju kako kod neke dece i mladih dolazi do dobrih ishoda uprkos teškoćama sa kojima se suočavaju (Burgund, 2016). Ono što je bio jedan od najznačajnijih doprinosa prvih istraživanja rezilijentnosti jeste i to što su pomogle prihvatanju ideje da je pozitivan razvoj moguć uprkos negativnim životnim iskustvima, što je bilo značajno za kreiranje intervencija koje su bile usmerene na decu u riziku. Istraživanje rezilijentnosti odvijalo se u četiri velika talasa.

„žurke“ dečaci služe za seksualno zadovoljenje imućnih muškaraca koji posmatraju “predstavu”. Dostupno na: <https://www.geopoliticalmonitor.com/shame-and-silence-bacha-bazi-in-afghanistan/>

⁷ Slično je i sa dečjim brakovima među romskom populacijom u Srbiji, koja se ponekad u praksi svrstava u štetnu kulturnu praksu umesto u oblast kršenja dečjih prava gde je potrebna adekvatna intervencija.

Prvi talas istraživanja rezilijentnosti bavio se opisima i definisanjem fenomena rezilijentnosti, utvrđivanjem bazičnih koncepata i metodologije, i bio je usmeren na individualne kvalitete. U prvom talasu istraživanja rezilijentnosti o deci koja funkcionišu dobro uprkos negativnim događajima, govorilo se kao “neranjivima” (Wright i sar., 2013). Kasnije je, uz razvoj koncepta, pojam neranjivosti zamenjen pojmovima otpornost na stres i rezilijentnost. Tokom prvog talasa istraživanja rezilijentnosti javile su se kontroverze oko toga kako definisati sam pojam. Bilo je debata oko toga da li dete koje se dobro adaptiralo, u smislu spoljnih faktora (uspeha u školi, adaptiranosti u socijalnom okruženju), a koje ima znake unutrašnjeg distresa pokazuje rezilijentnost ili ne (Wright i sar., 2013). Debata se vodila ne samo o “unutrašnjoj” i ”spoljašnjoj” slici adaptacije, već i o tome koliko aspekata treba uzeti u obzir i kada procenjivati ishode. Rezilijentnost ipak ne znači da traumatska iskustva ni na koji način ne utiču na osobu, kao ni to da će ta osoba uvek funkcionisati dobro. Može se desiti da dete pokazuje rezilijentnost u jednom periodu života, a u nekom drugom ne.

Drugi talas je pojam rezilijentnosti sagledavao dinamičnije kroz usvajanje sistemskog pristupa i istraživanje pozitivne adaptacije u uslovima nepovoljnih okolnosti ili rizika. Ovde je fokus stavljen na transakcije između individue i drugih sistema koji utiču na njihov razvoj (Wright i sar., 2013). Usmeravanjem veće pažnje na procese kojima se može objasniti rezilijentnost, istraživači drugog talasa su počeli da zapažaju da protektivni procesi mogu biti kontekstualno specifični (O’Doughery i sar., 2013). Vodeći se ovom idejom, Cicchetti i Rogodch (1997) su sproveli longitudinalno istraživanje sa decom koja su bila zlostavljana. Kada su ponovili istraživanje sa decom koja su inicijalno imala visoke skorove na skalama pozitivnog prilagođavanja, pokazalo se da su se, na duže staze, ta deca manje oslanjala na odnose sa porodicom i drugim bliskim osobama, i pokazivala nekada restriktivne emocionalne stilove samoregulacije (često se udaljavajući ili prekidajući odnose sa porodicom i sibličima) u odnosu na kontrolnu grupu koja nije imala iskustvo nasilja u detinjstvu. Takvi rezultati bili su u suprotnosti sa nalazima brojnih studija urađenih tokom prvog talasa istraživanja, gde je zaključeno da deca u riziku koja imaju bliske odnose sa porodicom i drugim bliskim osobama imaju veće šanse da se dugoročno bolje adaptiraju. Novi uvidi su implicirali da odrasle osobe distanciranje od odnosa koje percipiraju kao toksične zapravo štiti.

Treći talas istraživanja rezilijentnosti implementira prethodno razvijene koncepte u praksi kako bi se promovisala rezilijentnost. Istraživači su prepoznali da istraživanja u cilju promocije pozitivne adaptacije i prevencije problema pojedinaca koji su izloženi visokom riziku da razviju problem, daju osnov za snažnu strategiju za testiranje teorija rezilijentnosti. Od početka 21. veka desila se značajna promena u modelima intervencija, koja je vrlo verovatno rezultat sve jačeg uticaja teorije i istraživanja rezilijentnosti (Masten, 2002). Intervencija sa ciljem promene životnog kursa deteta u riziku korišćenjem različitih metoda (smanjenjem rizika, jačanjem resursa, negovanjem veza ili mobilisanjem drugih protektivnih sistema) može se smatrati protektivnim procesom. Putem identifikacije višestrukog procesa koji utiče na uspešnu adaptaciju, uprkos nepovoljnim okolnostima, može se pronaći način da se uspešno interveniše u živote onih koji su u riziku. Analiza postojećih preventivnih programa naglašava značaj razvojnih i ekološko sistemskih pristupa (Sandler i sar., 2003; O’Doughery White & Masten, 2005). Reč je o strateški uvremenjenim, kulturno relevantnim i obimnim programima, koji su dovoljno široki da mogu odgovoriti na složenost problema i težiti ka tome da maksimiziraju pozitivne resurse kod dece.

Četvrti talas istraživanja rezilijentnosti usmeren je na brojne procese uključujući gene, neurobiološku adaptaciju, razvoj mozga i ponašanje (Wright i sar., 2013). Ovaj talas se javio kada su nove metode istraživanja postale dostupnije, uključujući procesuiranje gena, genske strukture, socijalne interakcije i modela razvoja, te promene i interakcije u kompleksnom sistemu (Masten & Obradović, 2008). Napredak u oblasti molekularne genetike, statističkom modelovanju i informacionim tehnologijama donosi nove mogućnosti za istraživanje u ovoj oblasti. Novine koji četvrti talas uvodi odnose se na uticaje ekosistema, informacionih, zdravstvenih i političkih sistema na rezilijentnost, pored individualnih i faktora okruženja (Masten, 2007). Ovaj talas naglašava interdisciplinarnost i potrebu da se razmotri i rezilijentnost na višim nivoima sistema da bi razumeli mehanizme koji utiču na pozitivnu/negativnu adaptaciju dece u riziku.

8.3.2. Faktori rizika

Faktori rizika označavaju unutrašnje i spoljašnje karakteristike koje povećavaju mogućnost da će dete ili mlada osoba razviti emocionalni ili bihevioralni poremećaj u poređenju sa onima iz opšte populacije (Smith & Carlson, 1997). Mogu uključivati karakteristike pojedinaca, porodica, socijalnog konteksta ili interakcije između osobe i njenog okruženja. Deca su naročito ranjiva na razvojne rizike u ranom detinjstvu, ali i porodični i faktori rizika u okruženju mogu biti uzrok negativnih ishoda kod dece. Porodični faktori rizika poput razvoda roditelja, zloupotrebe supstanci od strane roditelja, problemi sa mentalnim zdravljem, roditelji koji su nasilni prema deci ili zanemaruju decu predstavljaju preduslov za širok spektar negativnih ishoda kod dece u budućnosti poput delinkvencije, agresije, depresije ili anksioznosti (McGloin & Widom, 2003). Faktori rizika u okruženju poput nemogućnosti zaposlenja, siromaštva, socijalne izolacije i diskriminacije povezani su sa negativnim ishodima u budućnosti kod dece i porodica. Izolovan faktor rizika ne proizvodi negativne ishode već njihova kumulacija.

Faktori rizika su blisko povezani sa stresom i stresorima. Istraživanja su pokazala da postoji povezanost između životnih događaja, stresa i nepovoljnih ishoda kod dece i mladih poput anksioznosti, depresije, antisocijalnog ponašanja, pokušaja samoubistava i zdravstvenih problema (Smith & Carlson, 1997). Stres se definiše kao negativno emocionalno iskustvo koje je rezultat delovanja stresora, odnosno događaja koji remete osobe u svakodnevnom funkcionisanju i od njih zahtevaju prilagođavanje. Veliki broj faktora rizika se može istovremeno posmatrati i kao stresor (pripadnost etničkoj manjini, siromaštvo, kriminalitet ili zloupotreba supstanci roditelja), ali obrnuto nije uvek slučaj - neki stresori ne moraju biti istovremeno i faktor rizika. Neki stresori mogu imati pozitivan značaj za pojedinca dok faktori rizika uvek imaju negativno značenje. Ipak, u oba slučaja, akumulacija, bilo u broju stresora, opsegu konteksta u kojima se stresor javlja ili trajanju i hronicitetu rizika od stresa, pojačava vulnerabilnost na negativne ishode u budućnosti (Smith & Carlson, 1997).

8.3.3. Faktori zaštite

Ruter (1985) definiše protektivne faktore kao "uticaje koji modifikuju, poboljšavaju ili menjaju odgovor osobe na nepovoljne okolnosti iz okruženja koji mogu uticati na maladaptivne

ishode". Tako protektivni faktori dolaze do izražaja kada postoji faktor rizika ili stresor koji povećava mogućnost da dete ili mlada osoba razviju probleme ili simptome. Protektivni faktori su usko povezani sa rezilijentnošću, s obzirom na to da označavaju sve one faktore koji pomažu osobama da budu otpornije, i lakše se prilagode nepovoljnim životnim okolnostima (Gilligan, 1999). U literaturi se navodi tri vrste protektivnih faktora (Hill i sar., 2007):

1. Individualni faktori.
2. Porodični faktori.
3. Društveni i faktori okruženja.

Individualni faktori. - Kod individualnih faktora treba napraviti razliku između onih koji su stabilni, prvenstveno inteligencija i rod. Generalno, visoka inteligencija se pokazala kao faktor rezilijentnosti u odnosu na veliki broj negativnih događaja (Gilligan, 1999). U vezi roda, nema saglasnosti o povezanosti ovog faktora sa rezilijentnošću. Istraživanja nisu pokazala značajan obrazac niti značajne razlike u stepenu rezilijentnosti kod dečaka i devojčica, čak ni u situacijama kada su iskusili iste nepovoljne događaje (Hodes, 2000).

Sa druge strane, postoje individualni protektivni faktori koji su podložniji promenama. Brojni autori (Gilligan, 2001; Rutter, 1999; Hill i sar. 2007; Benard & Slade, 2009) najčešće navode emocionalnu sigurnost, samopouzdanje, veru u sebe i budućnost, autonomiju, sposobnost rešavanja problema, humor i religioznost kao značajne individualne protektivne faktore. Ovi faktori su podložni promenama koje mogu nastati kao posledica uticaja porodice ili okruženja. Topli, osećajni i podržavajući roditelji ili druge osobe u okruženju su važni za razvijanje većine ovih kvaliteta, naročito onih koji su povezani sa sigurnošću, samopouzdanjem i verom u druge (Hill i sar. 2007).

Porodični faktori pomažu deci da razviju rezilijentne unutrašnje kapacitete, i direktno utiču na odgovarajuće odgovore na mnoge nepovoljne životne situacije poput siromaštva, bolesti, teškog gubitka ili nasilja (Masten, 2001). U adolescenciji su važne dobre roditeljske kompetencije, deljenje porodičnih vrednosti, dobra komunikacija unutar porodice i prijemčivost roditelja. Reakcije mladih ljudi na stresore su povoljnije onda kada imaju podržavajuće i stabilne porodice. Mladi ljudi pokazuju veću rezilijentnost kada roditelji podstiču autonomiju, sprovode efektanu disciplinu, podržavaju prilagođavanje i obezbeđuju povezanost sa okruženjem i odnosima u socijalnom okruženju (Gilligan, 2001).

Neki od važnih porodičnih protektivnih faktora su (Hill i sar. 2007):

- Toplota, respozivnost i stimulacija;
- Obezbeđivanje adekvatnih i konzistentnih modela;
- Dobri odnosi među roditeljima;
- Provođenje vremena sa decom;
- Osmišljavanje konstruktivnih načina za provođenje slobodnog vremena;
- Konzistentno vođstvo;
- Struktura i pravila u toku adolescencije.

Faktori u okruženju su oni faktori koji štite decu od negativnih efekata događaja u okruženju (poput vršnjačke podrške i škole) i oni koje šire okruženje može ponuditi kako bi zaštitilo decu i mlade od nekih nepovoljnih okolnosti u porodici (socijalne ustanove, prostori za rekreaciju, crkve i centri u zajednici). Ovi protektivni faktori predstavljaju protivtežu faktorima rizika i stresorima i omogućavaju detetu i mladoj osobi da se prilagode i imaju pozitivne ishode u budućnosti – da budu rezilijentni.

8.3.4. *Rezilijentnost dece u migracijama uključene u dečiji rad*

Razumevanje rezilijentnosti kao procesa u kojem dinamičnu ulogu imaju faktori rizika i faktori zaštite važno je za istraživanje iskustva dečjeg rada kod dece u migracijama. U kontekstu migracija, faktori rizika se uglavnom vezuju za traumatično izmeštanje (eng. *uprooting*) iz zemlje porekla, prekid odnosa sa važnim osobama iz zemlje porekla i potencijalna traumatska iskustva tokom putovanja (Valtolina, 2017). Dodatno, faktori rizika postoje i kada deca stignu u zemlje destinacije i to diskriminacija i negativan odnos lokalnog stanovništva usled kojeg migranti imaju problema da pronađu adekvatan smeštaj i primorani su da žive u segregiranim delovima grada u kojem je stopa kriminala visoka, a bezbednost niska. Ova kombinacija stresora tokom putovanja i dolaska u zemlju destinacije može kod dece i adolescenata da dovede do teškoća u prilagođavanju, niskog samopouzdanja, agresivnosti, depresije i akutnog stresnog poremećaja (Mohamed & Thomas, 2017). Sa druge strane, lične karakteristike poput visokog samopouzdanja, poverenje u sopstvene sposobnosti i osećaj kontrole nad svojim životom su važni individualni protektivni faktori za decu u migracijama. Pored navedenog, protektivni faktori su i održavanje odnosa sa porodicom i postojanje sistema podrške – formalnog i neformalnog (Valtolina, 2017).

Nepraćena i razdvojena deca su jedinstvena grupa vulnerabilne dece za koju deluje da ih je teško uklopiti u klasičan okvir rezilijentnosti. Svi oni imaju iskustvo gubitka ili odvajanja od porodice, većina ima neposredno iskustvo rata i traumatska iskustva povezana sa ratnim dešavanjima (Keles i sar., 2016). Uprkos svemu ovome, oni su pobjegli iz zemalja porekla, putuju opasnim rutama i uključeni su u programe integracije i akulturacije u novim zemljama, sve to bez podrške odraslih, što već samo po sebi demonstrira rezilijentnost. Sa druge strane, longitudinalna istraživanja pokazuju da, iako postoji stabilan nivo problema sa mentalnim zdravljem kod grupe nepraćene dece kao celine, na individualnom nivou postoje značajne varijacije. Ovo znači da mnoga nepraćena i razdvojena deca razvijaju probleme sa mentalnim zdravljem tokom vremena, što ukazuje na kliničku vulnerabilnost (Keles i sar., 2016).

Konstruktivistička konceptualizacija rezilijentnosti (Ungar, 2004, 2008) određuje rezilijentnost i kao kapacitet pojedinaca da upravljaju psihološkim, kulturnim, sociološkim i fizičkim resursima kako bi održali svoje blagostanje, ali i kao kolektivni kapacitet da pregovaraju obezbeđivanje ovih resursa na kulturološki prilagođene načine (Ungar i sar., 2007). Ovo razumevanje počiva na ideji da neki procesi i okolnosti koji su korisni za decu u jednom kontekstu, mogu imati neutralne ili čak negativne efekte u nekom drugom (Wyman, 2003). Za razliku od dva klasična pravca definisanja rezilijentnosti – onaj u kojem se naglasak stavlja na lične kvalitete deteta, i onaj koji naglašava interakciju između okruženja i deteta, ovakvo definisanje rezilijentnosti stavlja akcenat na “ekologije” deteta. Po ovom prisutupu, rezilijentnost

zavisi i od kapaciteta fizičkih i socioloških ekologija deteta da podrže pozitivni razvoj u nepovoljnim okolnostima, koliko i od kapaciteta deteta da bude agensno tokom prevladavanja rizičnih okolnosti i oporavka od njih (Ungar, 2012). Stoga programi koji su usmereni na izgradnju rezilijentnosti kod dece treba da budu lokalno i kulturno specifični i usmereni na socijalno okruženje deteta, tamo gde se ono u tom trenutku nalazi. Ipak, to ne znači da ne postoje globalni aspekti ili kros-kulturne sličnosti. Ungar i sar. (2007) identifikuju sedam univerzalnih tenzija (Tabela 6) kroz koje deca zadovoljavaju svoje potrebe za: identitetom, odnosima, pristupom materijalnim resursima, socijalnom kohezijom, moći i kontrolom, socijalnom pravdom i kulturnom privrženosti. Iako univerzalne, ove tenzije svako dete rešava na svoj način, što je uslovljeno kontekstom u kojem se nalaze i onog u kojem su odrastali. Rezilijentna deca i mladi rešavaju svih sedam tenzija simultano u skladu sa snagama i resursima dostupnim u njima samima, u njihovim porodicama, zajednicama i kulturi (Ungar i sar., 2007:294). Dakle, idealan način za razrešavanje sedam tenzija i dostizanje rezilijentnosti ne postoji, jer se i tenzije doživljavaju kroz različite kontekste i kulture.

Tabela 6

Sedam univerzalnih tenzija

Tenzija	Objašnjenje
1. Identitet	Lični kolektivni osećaj smisla, samoprocena snaga i slabosti, aspiracije, verovanja i vrednosti uključujući i duhovnost i versku pripadnost.
2. Odnosi	Odnosi sa značajnim drugima, vršnjacima i odraslima unutar porodice ili zajednice.
3. Pristup materijalnim resursima	Dostupnost finansijske, obrazovne, zdravstvene i pomoći pri zaposlenju kao i pristup hrani, odeći i skloništu.
4. Socijalna kohezija	Balansiranje ličnih interesovanja sa osećajem odgovornosti prema "višem dobru", osećaj pripadanja nečemu većem od njih samih, kako u društvenom tako i u duhovnom smislu.
5. Moć i kontrola	Iskustva brige o sebi i brige o drugima; sposobnost da se utiče na promenu u sopstvenom socijalnom i fizičkom okruženju u cilju pristupa resursima.
6. Socijalna Pravda	Iskustva nalaženja smislene uloge u zajednici, iskustva otpora, solidarnosti, verovanja u duhovnu moć i suprotstavljanje opresivnim političkim uređenjima.
7. Kulturna privrženost	Privrženost lokalnim i/ili globalnim kulturnim praksama, vrednostima i verovanjima.

Prilagođeno prema: Ungar i sar. (2007:295)

Ovaj model rezilijentnosti poslužio je kao okvir za istraživanje koje se bavilo radom dece i rezilijentnošću. Iz perspektive dece, aspekti dečjeg rada i ZDR mogu da doprinose blagostanju dece onda kada alternativni resursi za psihosocijalni razvoj nisu dostupni ili su ograničeni (Liborio & Ungar, 2010). Istraživanje sa decom koja su uključena u rad (Ungar i sar, 2007) pokazalo je da deca globalno pregovaraju najbolje moguće rešenje za sedam navedenih tenzija.

Svaka od ovih sedam tenzija bila je problem koji su deca rešavala maksimizirajući upotrebu resursa koji su im dostupni u socijalnom i fizičkom okruženju gde je postojala ozbiljna pretnja po njihovo blagostanje. Na ovaj način, ponašanja koja mogu biti maladaptivna u okruženjima koja su bogata resursima (poput nasilja) mogu biti protektivna u okruženjima gde je detetov razvoj u opasnosti. U kontekstima gde su ograničene socijalne i obrazovne prilike za dostizanje višeg statusa i tranzitiranje ka zrelijoj poziciji kao člana koji doprinosi porodici i zajednici, rad pruža (ne)legitimno sredstvo za postizanje pozitivnog psihološkog rasta (Ungar i sar., 2007). Na ovaj način rad može imati kompleksne ishode za decu: neki ishodi su isključivo negativni, dok su drugi potencijalno pozitivni u odnosu na okolnosti u kojima se dete nalazi. Rizici sa kojima se deca suočavaju mogu biti strukturalni/sistemski, relacioni i individualni, ali ishodi nekih od ovih rizika mogu biti i pozitivni i negativni (Liborio & Ungar, 2010). Tako, npr. ekstremno siromaštvo kao strukturalni rizik, ima negativne posledice jer onemogućava porodicama da se izdržavaju, dovodi do reprodukcije siromaštva kroz generacije i jedan je od glavnih razloga uključivanja dece u rad. Sa druge strane, rad, kao posledica siromaštva, može povećati osećaj odgovornosti deteta unutar porodice, time što pomaže da se poveća porodični dohodak, razvija se detetov osećaj pripadnosti, korisnosti i sigurnosti u porodici.

Rad time postaje atipičan put u kojem deca razrešavaju sedam tenzija kako bi izgradila neki stepen rezilijentnosti u teškim okolnostima. Za decu koja rade, onda kada im nisu dostupne adekvatnije alternative, rad može biti sredstvo koje im obezbeđuje pozitivan identitet, pristup sredstvima poput novca i skloništa, sigurne odnose, socijalnu koheziju, moć i osećaj da imaju kontrolu nad svojim okolnostima i kulturnu pripadnost onda kada je rad viđen kao ono što se vrednuje od strane detetove šire zajednice (Liborio & Ungar, 2010). Razumevanje rezilijentnosti kao konstrukta koji je balans između detetove sposobnosti da upravlja dostupnim resursima i kapacitetima zajednice, otvara mogućnost posmatranja detetovog učešća u ekonomskim aktivnostima kao potencijalni put ka rezilijentnosti (Liborio & Ungar, 2010). Prvi korak u ovome je razumevanje dece i kao aktera, a ne kao isključivo pasivnih primaoca zaštite.

8.3.5. *Agensnost dece*

Agensnost dece je usko povezana sa konceptom rezilijentnosti, kao faktor koji, u odgovarajućim okolnostima može da utiče na izgradnju rezilijentnosti. Agensnost (eng. *agency*) se definiše kao sposobnost ispoljavanja sopstvene volje i delovanja u svetu, postavljanjem sopstvenih ciljeva i samostalnim delovanjem, što uključuje aspekte nezavisnosti i autonomije u donošenju odluka (Boem i sar., 2011; Orgocka, 2012; Huijsmans & Baker, 2012). Agensnost podrazumeva postojanje namere, i ta namernost je u srži teorijskih razmatranja agensnosti. Namernost je lična i subjektivna, povezana sa željama i verovanjima osobe, što čini osobu zavisnom od socijalnih konstrukata i sistema značenja (Schlosser, 2015). Time se tenzija između ličnog i društvenog stavlja u sam centar agensnosti. Agensnost se najčešće analizira unutar tri teorijska okvira: nova sociologija detinjstva, socio-kulturna teorija i teorija društvenih odnosa.

Nova sociologija detinjstva pruža shvatanje deteta kao aktivnog društvenog agenta koji učestvuje u konstruisanju socijalne realnosti kojoj pripada (Varpanen, 2019). Pozicioniranje dece kao aktera koji doprinose društvu je centralna tema pristupa: na jedan ili drugi način, deca se posmatraju kao sposobna da utiču na ono što se dešava u njihovom okruženju.

Sociokulturna teorija stavlja naglasak na kulturne prakse kao pokretače učenja i razvoja (Kim & Roth, 2016), a ključni aspekt je kako su aktivnosti pojedinca posredovane kroz kulturne alate, poput jezika (Varpamen, 2019). Prema ovoj teoriji, agensnost se ne događa u vakuumu, već mogućnosti za nju stvaraju drugi ljudi, kultura i objekti akcije. U okviru ovog pristupa analizira se percepcija dece o sopstvenoj agensnosti i otvorenost individue za uticaje iz socio-kulturnog okruženja. Navodi se da osoba mora prvo da bude otvorena za uticaje kulture, da bi potom postala agent čije su akcije posredovane istim kulturnim alatima koji su je kreirale (Varpamen, 2019).

Teorija društvenih odnosa naglašava univerzalni aspekt agensnosti, koji se odnosi na ontološku pretpostavku da su sva ljudska bića agenti (Kuczynski & De Mol, 2015). Agensnost znači da je svako ljudsko biće akter, sa sposobnošću da razume okruženje, inicira promenu, pravi izbore i odupre se zahtevima (De Mol, D'Alcantara & Cresti, 2018). Prema ovoj teoriji, koncept agensnost se može analizirati sa tri aspekata: autonomije, konstrukcije i akcije (Kuczynski, 2003). Autonomija je motivacioni aspekt agensnosti i odnosi se na potrebu osobe da se oseća efikasno u interakciji sa drugima, da percipira sebe kao izvor sopstvenih akcija. Konstrukcija je kapacitet osobe da razume smisao sopstvenih i ponašanja drugih, i da na osnovu tih iskustva konstruiše novo značenje. Akcije označavaju kapacitet osobe da ima uticaj na druge ljude kroz akciju ili suzdržavanje od akcije u okruženju. Kada pojedinci preduzimaju akcije kao agenti, autonomija, konstrukcija i akcija se doživljavaju na nezavistan način (De Mol i sar., 2018).

9. Metod istraživanja

9.1. Predmet i cilj istraživanja

Predmet istraživanja su karakteristike dečjeg rada među nepračenom i razdvojenom decom na putu od zemlje porekla do Republike Srbije i u Srbiji u periodu od 2015. godine do 2021. godine.

Dečji rad je kompleksna pojava koja podrazumeva širok spektar aktivnosti dece – od dozvoljenog, lakog rada koji ne ugrožava dečije blagostanje i dostojanstvenog rada dece od 15-18 godina, preko raznovrsnih oblika ZDR, sve do opasnog dečjeg rada i najgorih oblika dečjeg rada koji oštećuju zdravlje, razvoj i dobrobit dece (ILO, 2017). Višestruki prelazak međunarodnih granica koji se često odvija ilegalnim putevima usled politika migracija u Evropi, dovodi do toga da deca često moraju da se uključe na tržište rada kako bi prikupili novac da nastave put do zemlje destinacije ili slali novac svojim porodicama. U ovom kontekstu, deca mogu biti izložena različitim oblicima rada – od lakog do najgorih oblika dečjeg rada.

Istraživanje nastoji da putem eksploracije i analize iskustva sa dečjim radom kod nepračene i razdvojene dece, na njihovom putu od zemlje porekla do Srbije i u Srbiji, utvrdi i analizira znanja, iskustva i intervencije aktera na terenu koji su uključeni u njihovu zaštitu. Ispitivana je motivacija dece da se uključe na tržište rada, grane privrede u kojima su deca radila na putu, uslovi rada tokom angažovanja, faktori rizika da se uključe u rad, faktori rizika tokom radnog angažovanja, posledice uključenosti u dečji rad, faktori zaštite, kao i znanja i iskustva aktera uključenih u zaštitu dece.

Opšti cilj istraživanja je utvrđivanje i sistematizacija karakteristika dečjeg rada, uključujući i njegove najgori oblike i iskustava nepraćene i razdvojene dece sa sistemima zaštite koji imaju mandate za zaštitu dece od ZDR na njihovom putu od zemlje porekla do Republike Srbije i u Srbiji.

Specifični ciljevi istraživanja su formulisani u okviru sedam tačaka:

1. Analizirati pojavne oblike dečjeg rada nepraćene i razdvojene dece, i to grane privrede i uslove rada u kojima ova deca rade na njihovom putu od zemlje porekla do Republike Srbije i u Srbiji.
2. Utvrditi, analizirati i sistematizovati faktore rizika i zaštite od uključivanja nepraćene i razdvojene dece u dečji rad.
3. Analizirati i sistematizovati faktore rizika i zaštite i posledice po nepraćenu i razdvojenu decu koja su uključena u rad.
4. Analizirati stepen i oblik uključenosti nepraćene i razdvojene dece u donošenje odluka o načinima uključivanja na tržište rada.
5. Ispitati i analizirati iskustva nepraćene i razdvojene dece sa sistemima zaštite onda kada su uključeni u rad koji ugrožava njihovo zdravlje i blagostanje.
6. Utvrditi stepen informisanosti aktera uključenih u zaštitu nepraćene i razdvojene dece u Srbiji o iskustvima dece na tržištu rada na putu do Srbije i u Srbiji kao i o pravima i procedurama u oblasti dečjeg rada.
7. Identifikovati postojeće intervencije koje akteri zaštite nepraćene i razdvojene dece u Republici Srbiji koriste u oblasti dečjeg rada i analizirati njihovu prilagođenost potrebama dece.

9.2. Istraživačka pitanja i hipotetički okvir istrživanja

Istraživački problem je formulisan kao rezultat autorkinog dugogodišnjeg neposrednog iskustva rada sa nepraćenom decom u migracijama. Literatura iz ove oblasti vrlo ograničeno obrađuje iskustva rada nepraćene i razdvojene dece u migracijama, i u većoj meri se fokusira na rad dece koja putuju sa roditeljima/starateljima. Iskustva sa radom dece koja nepraćena i razdvojena, a koja prelaze više međunarodnih granica takođe nisu istražena, istraživanja se više fokusiraju na interne migracije ili na migracije u susednu zemlju radi posla i neretko isključuju prisilnu komponentu koja je karakteristična za migracije dece zapadnobalkanskom rutom (Žegarac i sar., 2022). Ovo ograničava mogućnost postavljanja istraživačkih hipoteza, pošto se hipoteze zasnivaju na postojećoj teoriji koja se testira empirijskim činjenicama. Zbog ovoga se činilo svrsishodnije razviti eksplorativno istraživanje gde bi istraživačka pitanja vodila istraživački proces.

Opšte istraživačko pitanje je: Kakva su iskustva nepraćene i razdvojene dece na tržištu rada i sa sistemima socijalne zaštite (institucionalnim, nevladinim i neformalnim) na njihovom putu od zemlje porekla do Republike Srbije i u Srbiji?

Specifična istraživačka pitanja su:

- a) U koje radne aktivnosti i na koji način su nepraćena i razdvojena deca najčešće uključena u rad na njihovom putu do Srbije i u Srbiji?
- b) Koji su faktori rizika koji dovode do uključivanja nepraćene i razdvojene dece u rad na njihovom putu do Srbije i u Srbiji?
- c) Koji faktori mogu zaštititi nepraćenu i razdvojenu decu od uključenosti i negativnih posledica dečjeg rada?
- d) Na koji način nepraćena i razdvojena deca donose odluku o načinima uključivanja na tržište rada?
- e) Kakva su iskustva ove dece sa sistemima zaštite od ZDR na putu do Srbije i u Srbiji?
- f) U kojoj meri su akteri na terenu koji su uključeni u zaštitu dece u Republici Srbiji informisani o iskustvima dece na tržištu rada i pravima i postojećim procedurama za zaštitu dece iz ove oblasti?
- g) Na koji način akteri na terenu uključeni u zaštitu dece u Republici Srbiji organizuju sistem zaštite nepraćene i razdvojene dece koja imaju iskustvo rada na putu do Srbije i u Srbiji?

Na osnovu definisanih istraživačkih pitanja, utvrđen je hipotetički okvir.

Opšta hipoteza istraživanja glasi:

Nepraćena i razdvojena deca na putu od zemlje porekla do Srbije i u Srbiji izložena su radu u uslovima koji su opasni po njihovo zdravlje i blagostanje, čemu doprinose sistemi zaštite koji ne prepoznaju potrebe i perspektive dece u suočavanju sa rizicima, što ometa oblikovanje efikasnih intervencija zaštite.

Posebne hipoteze:

Prva posebna hipoteza

Nepraćena i razdvojena deca pokazuju značajan stepen samostalnosti u procesu donošenja odluke da se uključe na tržište rada na putu kroz procenu dobiti i rizika uključivanja u rad.

Druga posebna hipoteza

Perspektiva nepraćene i razdvojene dece o faktorima rizika i zaštite za uključivanje na tržište rada razlikuje se od perspektive profesionalaca koji deluju u okviru sistema zaštite dece.

Treća posebna hipoteza

U suočavanju sa negativnim posledicama dečjeg rada, nepraćena i razdvojena deca se u većoj meri oslanjaju na lične kapacitete i neformalne sisteme zaštite nego na dostupne formalne sisteme zaštite.

Četvrta posebna hipoteza

Nedovoljna informisanost nepraćene i razdvojene dece o dostupnim sistemima zaštite od ZDR dovodi ih u povećani rizik od eksploatacije, onemogućava im da prepoznaju rizike i potraže pomoć kada rade u uslovima koji ugrožavaju njihovo blagostanje.

Peta posebna hipoteza

Nedovoljna informisanost aktera zaštite o pravima dece iz oblasti dečjeg rada, postojećim procedurama i iskustvima rada nepraćene i razdvojene dece na putu do Republike Srbije i u Srbiji, za posledicu ima nedovoljno razvijene intervencije zaštite dece sa iskustvom rada, naročito njegovih najgorih oblika.

Šesta posebna hipoteza

Stavovi aktera zaštite o dužini zadržavanja dece u Republici Srbiji i kulturološkim obrascima zemlje porekla negativno utiču na proces prepoznavanja dece koja su u riziku od rada koji je štetan za njihovo blagostanje.

9.3. Dizajn istraživanja

Istraživanje je po *tipu primenjeno* (aplikativno), sprovedeno radi sticanja novih znanja i informacija potrebnih za praktičnu primenu. Po *cilju*, istraživanje je *eksplorativno* jer je predmet istraživanja nedovoljno istražen, a eksplorativna istraživanja služe kako bi se problem bolje razumeo (Bešić, 2019), *deskriptivno*, jer opisuje stanje u vezi sa pojavom dečjeg rada, i *eksplanatorno* jer za cilj ima objašnjenje relevantnih faktora rizika i zaštite. Istraživanje koristi *mešoviti istraživački metod*, pošto kombinuje kvalitativne i kvantitativne istraživačke metode. Podaci u istraživanju biće prikupljeni na dva načina – korišćenjem *upitnika* sa profesionalcima iz socijalne zaštite i pomoću *fokus grupa i intervju*a sa profesionalcima i nepraćenom i razdvojenom decom i mladima.

9.4. Instrumenti korišćeni u istraživanju

Istraživanje je kombinovalo kvantitativne i kvalitativne metode prikupljanja podataka. Korišćen je upitnik koji je posebno razvijen za potrebe ovog istraživanja, a koji su popunjavali profesionalci. Upitnik je bio namenjen svim zaposlenima u sistemu zaštite nepraćene i razdvojene dece – iz državnih ustanova i organizacija civilnog društva. Upitnik (Prilog 1) sastavljen je od 4 dela. Deo I – Samoprocena postojećih znanja o dečjem radu koji se sastojao od 8 pitanja vezanih za procenu znanja o dečjem radu na koja su ispitanici odgovarali na skali od 1-5. Deo II – Stavovi o migracijama i dečjem radu koji se sastojao od 17 pitanja sa stavovima o radu i migracijama na koja su profesionalci odgovarali na skali od 1-5. Deo III – Znanja o dečjem radu, koji se sastojao iz dva dela. Prvi deo je sadržao pitanja formulisana na osnovu postojećih domaćih i međunarodnih standarda vezanih za dečji rad, a drugi deo je sadržao konkretne primere dečjeg rada gde su ispitanici prepoznavali da li su te situacije primeri dečjeg rada. U ovom delu upitnika bilo je i primera vezanih za trgovinu ljudima. IV deo – demografski

podaci kojima su prikupljane informacije od polu/rodu, stepenu obrazovanja, tipu institucije, regionu u kojem rade, godinama radnog iskustva i pohađanim obukama o dečjem radu.

Vodič za fokus grupe i intervju sa profesionalcima (Prilog 2) sadržao je VII oblasti i to: Učestalost i karakteristike dečjeg rada, sistem zaštite nepraćene i razdvojene dece od dečjeg rada, kulturni kontekst, rizici i protektivni faktori, intervencije, znanja i veštine i preporuke. Ispitanici u ovom delu istraživanja su bili profesionalci iz različitih institucija, različitog nivoa iskustva na radu i različitog pola (opis uzorka je dat u poglavlju 9.6).

Fokus grupe sa nepraćenom i razdvojenom decom izvedene su sa decom koja nemaju nužno iskustvo rada na putu i u Srbiji ili takvo iskustvo poriču, kako bi se stekao uvid u njihovo posmatranje pojave i stekla šira slika o tome kako deca posmatraju dečji rad na putu i u Srbiji. Protokol za fokus grupe sa nepraćenom i razdvojenom decom koristio je, pored pitanja podeljenih u oblastima, i tehniku vinjeta. Vinjete se definišu kao kratke priče, ugrađene u opipljiv kontekst, o izmišljenoj osobi ili situaciji koja je relevantna za određenu temu (O'Dell i sar., 2012). One su široko proučavane u literaturi kao efikasan metod za dolaženje do glasova dece. Vinjete stvaraju distancu između priče u vinjeti i ispitanika (Budd & Kandemir, 2018), omogućavajući deci da razgovaraju o teškim temama u „neličnoj i stoga manje pretećoj atmosferi“ (O'Dell i sar., 2012:2), bez straha od osuđivanja (Palaiologou, 2017; Budd & Kandemir, 2018). Vinjete olakšavaju pristup do dečjih uverenja i mišljenja koja bi inače bila nedostupna zbog nelagodnosti u vezi sa temom ili teškoće da artikulisu misli. Štaviše, vinjete osnažuju decu i daju im kontrolu nad načinom na koji se artikulise njihova priča. Nedirektivna priroda vinjeta omogućava deci da vode proces definisanja problema (Palaiologou, 2017), podstičući decu da tumače vinjetu svojim terminima (Barter & Renold, 2000) i koriste svoje individualno znanje kako bi dali odgovore. U osnovi, vinjete postavljaju istraživače pored dece, a ne ispred ili iznad njih, nastojeći da istraže svet njihovim očima i interpretacijom, umesto da koriste stručno znanje da sistematski seciraju, objasne i kategorišu njihove živote. Ovo posledično omogućava istraživačima da razumeju ne samo šta se dešava u svetu dece, već i zašto (Li & Goh, 2020).

Primeri za vinjete razvijeni su na osnovu prethodnog profesionalnog iskustva autorke. Kako u literaturi nije dostupno previše znanja o ispitivanoj pojavi, a da bi se osigurali relevantni primeri, istraživačica je formirala savetodavni odbor sastavljen od 3 mlade osobe koji su u Srbiju došli kao nepraćena deca. Savetodavni odbori u kojem će članovi biti mladi ljudi ili deca iz zajednica sa kojima se sprovodi istraživanje, pokazao se kao uspešna praksa naročito kada o nekoj temi nema dovoljno podataka u literaturi ili se radi o pojavi ili radu sa ispitanicima koji dolaze iz drugih kulturnih i etničkih zajednica (Jardine & James, 2012). Literatura je pokazala da se mladi i deca najčešće uključuju u različitim fazama istraživanja, pre svega u pripremi metodologije za istraživanje, analizi dobijenih rezultata i diseminaciji rezultata istraživanja. (Wilson i sar., 2020).

Tri mlade osobe su identifikovane uz pomoć stručnjaka sa terena i profesionalnih kontakata autorke. Pre sprovođenja istraživanja, autorka je organizovala sastanak sa mladim osobama kako bi sa njima razmotrila primere u vinjetama i pitanja koja bi bila vezana za te primere. Na sastanku su članovi odbora dali svoje komentare, pa su neki primeri prilagođeni kako bi bili realističniji i bliži iskustvima dece u migracijama. Članovi odbora su takođe pružili

dodatne uvide u same karakteristike i okolnosti u kojima se dečji rad odvija na putu, što je pomoglo autorki u dodatnom razjašnjavanju određenih tema. Svi članovi savetodavnog odbora potpisali su saglasnost za učešće u ovoj aktivnosti (Prilog 3).

U narednom koraku formiran je Protokol za fokus grupe sa nepraćenom i razdvojenom decom koji se sastojao iz IV dela (Prilog 4). I deo odnosio se na faktore rizika i zaštite, II deo se odnosio na agensnost, III deo se odnosio na karakteristike dečjeg rada, IV deo na upoznatost sa pravima i iskustvo sa sistemima podrške. Svaki od ovih delova vezan je za posebno prilagođen primer (vinjetu) koji je služio da se otvori razgovor sa decom. Polustrukturirani intervjui (Prilog 5) su rađeni sa nepraćenom i razdvojenom decom i mladima koja su imala iskustvo rada na putu ili u Srbiji. On je sadržao IV oblasti i to: iskustvo na radu, rizici i podrška, agensnost i upoznatost sa sistemima podrške. U fokus grupama i intervjuima sa decom učestvovalo je 44 dece, različitog uzrasta, dužine putovanja i zemlje porekla. Fokus grupe i intervjui rađeni su sa decom smeštenom u Srbii i Bosni i Hercegovini (BIH).

9.5. Tok terenskog istraživanja

Istraživanje je sprovedeno u periodu od decembra 2022. godine do jula 2023. godine u dve faze. U prvoj fazi istraživanja, u periodu decembar–maj, izveden je kvantitativni deo prikupljanja podataka upitnikom. U drugoj fazi istraživanja, u periodu april-jul, realizovane su fokus grupe i intervjui sa nepraćenom i razdvojenom decom i stručnjacima u sistemu zaštite koji su direktno nadležni da sprovedu intervencije u situacijama dečjeg rada.

U skladu sa etičkim standardima i odobrenjem nadležne Etičke komisije Fakulteta političkih nauka, priprema za razgovor sa nepraćenom i razdvojenom decom podrazumevala je poštovanje zahtevanih zakonskih i etičkih procedura, kako u Srbiji tako i u BIH. U Srbiji su nepraćena i razdvojena deca smeštena u Centre za azil i prihvatne centre u nadležnosti KIRS-a. U trenutku kada je sprovedeno ovo istraživanje, nepraćena i razdvojena deca bila su smeštena u Prihvatnom centru Šid, pa je organizovana komunikacija sa zakonskim zastupnicima dece, odnosno zvanično postavljenim privremenim starateljem iz CSR Šid koji je bio teritorijalno nadležan za zbrinjavanje dece. Istovremeno, o istraživanju je obavešten KIRS radi dobijanja dozvole za ulazak u prihvatni centar Šid gde su deca bila smeštena. I CSR-u i KIRS-u upućena je odgovarajuća istraživačka dokumentacija – vodiči za intervjue i fokus grupe, saglasnost za staratelje i decu, kao i odobrenje etičke komisije zajedno sa pismom nadležnog prodekana na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu. CSR Šid je, nakon dostavljene dokumentacije, doneo odgovarajuće rešenje za sprovođenje istraživanja sa decom za koju je bio nadležan. Nakon potpisane saglasnosti staratelja (Prilog 6), deca su takođe potpisivala saglasnost na svakoj fokus grupi i intervjuu. Saglasnosti su, u formi informisanog pristanka, sadržala informacije o istraživanju, cilju i svrsi istraživanja kao i o načinu očuvanja anonimnosti ispitanika i mogućnosti odustanka od učešća u istraživanju (Prilog 7).

Saglasnosti su bile prevedene na jezik koji deca razumeju (farsi, dari, paštu i arapski), a za slučaj da je među decom bilo one koji ne umeju da čitaju i pišu, prevodilac, koji je bio prisutan na svim intervjuima i fokus grupama, naglas bi pročitao dokument kako bismo bili sigurni da deca razumeju sopstveno učešće pre nego što potpišu saglasnost. Svi intervjui i fokus grupe su vođeni uz pomoć prevodioca i u Srbiji i u BIH (tri prevodioca je pomagalo sa

prevođenjem, dvoje u BiH, a jedan u Srbiji), koji su pre razgovora sa decom dobili potrebna uputstva o njihovoj ulozi u istraživanju. S obzirom na to da predmet istraživanja potencijalno nosi rizik od retraumatizacije dece, unapred je dogovorena procedura upućivanja onda kada se proceni da je to potrebno. U ovom slučaju, za Srbiju, dogovorena procedura je podrazumevala upućivanje na staratelja koji je bio prisutan u samom prihvatnom centru u Šidu koji bi dalje organizovao podršku za dete sa nadležnim institucijama i sa NVO. Do aktiviranja ove procedure nije došlo ni u jednoj fokus grupi niti u intervjuu.

U BIH, procedura je bila relativno slična, osim što je inicijalni kontakt bio sa UNICEF-om, koji je uputio istraživača na dalju proceduru kod Kantonalnog centra za socijalni rad, a zatim i kod lokalnog CSR. S obzirom na to da su nepraćena i razdvojena deca u tom trenutku bila smeštena u Privremenom Prihvatnom Centru (PPC) Ušivak, na teritoriji grada Sarajeva, odobrenje i saglasnost je traženo prvo od kantonalnog CSR Kantona Sarajevo, te je nakon dobijenog odobrenja, traženo i dobijeno odobrenje lokalnog CSR Hadžići. Po dobijenom odobrenju CSR, traženo je i dobijeno odobrenje za ulazak u PPC od nadležne Službe za poslove sa strancima. Osobe za kontakt i koje su regrutovale decu za istraživanje bili su zaposleni međunarodne organizacije World Vision International koja je u tom trenutku zapošljavala staratelje za decu u tom PPC. Dve fokus grupe i 6 intervju je izvedeno sa decom tokom tri dana u junu 2023.godine u ovom centru, uz obezbeđenu pisanu saglasnost i dece i staratelja.

Profesionalci su regrutovani emailom, nakon prethodnog kontakta sa institucijama i organizacijama, sa molbom da učestvuju u istraživanju. Na samoj fokus grupi ili intervjuu, svi profesionalci su potpisali informisanu saglasnost za učešće (Prilog 8) koja je sadržala informacije o istraživanju, ciljevima, poverljivosti prikupljenih podataka i načinima za obezbeđivanje anonimnosti ispitanika. Intervjui i fokus grupe sa profesionalcima organizovani su u periodu maj-jul 2023.godine, uglavnom putem Zoom platforme, osim u slučaju 4 intervju koji su sprovedeni uživo.

9.6. Opis uzorka

Tačan broj nepraćene i razdvojene dece u Republici Srbiji veoma je teško utvrditi iz više razloga. Prvo, različite institucije vode različite evidencije po različitim osnovama. Tako npr. MUP vodi evidenciju o deci koja su izrazila nameru da traže azil, KIRS o deci na smeštaju u zvaničnim smeštajnim kapacitetima u njihovoj nadležnosti, MINRZS o deci koja su na njihovoj evidenciji, najčešće kroz obezbeđena starateljstva, dok UNHCR vodi evidenciju na osnovu usluga koje pružaju partneri na terenu (BCHR, 2023). Prema podacima Kancelarije za azil, u 2022. godini je registrovano ukupno 679 nepraćene i razdvojene dece na teritoriji RS (BCHR, 2023). Na osnovu analize pojedinačnih izveštaja UNHCR-a, dostupnih na njihovom sajtu, evidentirano je 1216 dece (UNHCR, 2022). Drugi razlog usled kojeg su brojevi dece različiti, je to što je veliki broj nepraćene i razdvojene dece smešten van zvaničnih ustanova u nadležnosti KIRS-a ili MINRZS, već su smeštena neformalno, često u tzv. skvotovima. Brojevi dece van smeštajnih kapaciteta dostupni su jedino putem izveštaja određenih nevladinih organizacija, a najnoviji izveštaji ukazuju da u Srbiji postoji 31 skvot sa u proseku po 100 ljudi, uključujući i nepraćenu i razdvojenu decu (Klikaktiv, 2023).

Prikupljanje podataka fokus grupama i intervju je izvedeno u Srbiji i u BiH u periodu april – jun 2023. godine. Razlozi zbog kojih je istraživanje sprovedeno i u BiH, uprkos tome što je planirano da bude sprovedeno samo u Srbiji je dvostruki:

1. U trenutku kada su regrutovani ispitanici za fokus grupe i intervju sa decom, na teritoriji Srbije je bilo registrovano 28 dece. Sva deca koja su u trenutku terenskog istraživanja bila u zvaničnim smeštajnim kapacitetima u Srbiji su učestvovala u istraživanju. Kako bi se obezbedio raznovrsniji i robusniji uzorak, pokrenuta je procedura da se terensko istraživanje izvede u BiH, gde je u dve fokus grupe učestvovalo 16 dece.
2. Kako su deca u Srbiji saopštavala da nemaju iskustvo rada u Srbiji te da su izjavljivali da nisu ni čuli da je neko ikada radio u Srbiji, doneta je odluka da se deo istraživanja sprovede u BiH. Istraživanje (Žegarac i sar., 2022) i neposredno iskustvo istraživača u direktnom radu sa decom u migracijama, ukazalo je da ova deca retko o govore negativnim iskustvima u zemlji trenutnog prihvata dok borave u njoj, zbog različitih strahova i naučenog nepoverenja u sistem zaštite, pa negativna iskustva dele tek kada napuste tu zemlju. Nepoverenje proizilazi iz negativnih iskustava sa sistemima zaštite na putu, neinformisanosti o zakonskim normama i straha od deportacije. Razgovor sa decom u BiH je omogućio uvid da li deca zaista ne rade u Srbiji ili o tome ne žele da razgovaraju dok su u njoj.

U fokus grupama i intervjuima je učestvovalo 44 dece. U selekciji dece za fokus grupe i intervju korišćeno je više metoda uzorkovanja: namerni i metod “snežne grudve” (eng. *snowball sampling*). Deca koja su učestvovala u fokus grupama su selektovana putem kontakta sa zvaničnim institucijama – CSR i KIRS u Srbiji, i World Vision International u BiH. Deca koja su učestvovala u intervjuima su delom selektovana metodom “snežne grudve”, tako što su deca i mladi preporučivali potencijalne sagovornike za koje su znali da imaju iskustvo rada. Sva deca su bila muškog pola, a prosek godina je 16. Prosečno vreme provedeno na putu je bilo 2,26 godina. Najkraće vreme na putu bilo je 6 meseci, a najduže 8 godina. Deca su u najvećem broju bila poreklom iz Avganistana (42) dok je 1 mlada osoba bila iz Sirije, i jedno dete iz Maroka.

Izvedeno je 5 fokus grupa sa nepaćenom i razdvojenom decom i u njima je učestvovalo 36 dece. U fokus grupama je bilo planirano učešće nepraćene i razdvojene dece koja nisu nužno imala iskustvo rada na putu ili u Srbiji. Međutim, tokom fokus grupnih diskusija, utvrđeno je da je udeo uzorkom obuhvaćene dece koja su imala iskustvo rada mnogo veći nego što je očekivano, pa su gotovo sva deca koja su učestvovala u fokus grupnim diskusijama imala iskustvo rada. Od ukupnog broja dece koja su učestvovala u fokus grupama, samo 2 nije saopštilo sopstveno iskustvo rada.

Organizovano je i 8 intervju sa decom i mladima koji su saopštili direktno iskustvo rada. Od ovog broja, dvoje je bilo punoletno (20 i 21 godina), ali su na putu i dok su radili bila nepraćena deca. Dvoje punoletnih koji su učestvovali u intervjuima imali su iskustvo rada, ali su napustili Srbiju i sada žive u Nemačkoj. Sa njima je intervju izveden putem online platforme Skype. Ostala deca koja su učestvovala u intervjuima su bila smeštena u PPC Ušivak u Sarajevu, u BiH.

Profesionalci su ispitivani kvantitativnim i kvalitativnim metodama. Upitnikom je ispitano ukupno 103 profesionalaca iz državnih institucija, nevladinih organizacija i UN agencija zaposlenih u Srbiji. Uzorak profesionalaca koji su učestvovali u istraživanju bio je nameran.

Kvalitativnim metodama su prikupljeni podaci i od 37 profesionalaca, tokom 12 intervjuja i 4 fokus grupe na kojima je učestvovalo 25 profesionalaca. Od ukupnog broja ispitanika, 29 je bilo ženskog pola, a 8 muškog. U istraživanju su učestvovali predstavnici državnih institucija: CSR, MINRZS, KIRS, Zavoda za socijalnu zaštitu, Centra za zaštitu žrtava trgovine ljudima, Ustanova socijalne zaštite koje u svom sastavu imaju radnu jedinicu za smeštaj maloletnih stranaca u Nišu i Beogradu. Učestvovali su i predstavnici UN agencija, međunarodnih i nevladinih organizacija koje su uključene u direktnu pomoć i podršku nepraćenoj i razdvojenoj deci kako unutar zvaničnih smeštajnih kapaciteta tako i u neformalnim mestima okupljanja, tzv. skvotovima. Organizacije čiji su predstavnici učestvovali u istraživanju su: UNHCR, UNICEF, MOR, Save the Children NWB, Jesuit Refugee Service (JRS), Psychosocial Innovation Network (PIN), Centar za kriznu politiku i reagovanje (CRPC), KlikAktiv, Centar za integraciju mladih (CIM), Info Park, Grupa 484, Humanitarni Centar za toelranciju i integraciju (HCIT). Intervjui i fokus grupe su izvedeni delom uživo, a delom putem platforme Zoom. Ispitanici u intervjuima i fokus grupama zaposleni su u različitim delovima Srbije: severna, južna i centralna Srbija.

Prvobitno je planirano učešće do 50 profesionalaca. Međutim, neposredno pre sprovođenja istraživanja, Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja je neočekivano raskinulo ugovore sa svih 50 profesionalaca koji su bili angažovani na projektu zaštite nepraćene i razdvojene dece. U ovim okolnostima, uprkos ponovljenom kontaktiranju bivših zaposlenih terenskih radnika i profesionalnih staratelja, samo jedna osoba se odazvala da učestvuje u istraživanju. Učešće ovih profesionalaca je potencijalni moglo da pruži dodatni doprinos istraživanju, s obzirom na njihovo dugogodišnje iskustvo rada sa nepraćenom i razdvojenom decom u sistemu socijalne zaštite.

9.7. Utisci istraživača

Priroda istraživanja i ciljna grupa sa kojom sam radila podrazumevala je da kao istraživačica nisam potpuno odvojena od istraživanja koje sprovodim. S obzirom da se istraživačima generalno u kvalitativnim istraživanjima ostavlja dosta prostora za interpretaciju značenja, važno je prepoznavanje sopstvene pozicije i njen uticaj u odabiru i realizaciji metoda, kao i potencijalni uticaj koji projekcije ili interpretacije mogu imati na rezultate istraživanja (Skrobić, 2021 prema Charmaz, 2006).

Pre zaposlenja na Fakultetu političkih nauka, provela sam 5 godina radeći na terenu sa osobama u migracijama, od toga 4 u direktnom radu sa nepraćenom i razdvojenom decom u međunarodnoj organizaciji Jesuit Refugee Service. U ovoj organizaciji, bila sam angažovana kao koordinator i jedna od zaposlenih koji su osnovali i razvili posebnu uslugu Prihvatišta za nepraćenu i razdvojenju decu u riziku. Ova usluga je osnovana na temeljima vrednosti socijalnog rada – uvažavanje ljudskog dostojanstva, socijalna pravda, profesionalni integritet i kompetentnost (IASSW & AIETS, 2023) i uključivala je obavezni individualni pristup u radu sa decom. Tokom svog rada, razvila sam i dalje održavam kontakte sa svim akterima zaštite dece u migracijama, a neki od njih su učestvovali u ovom istraživanju. Kao istraživačica, učestvovala

sam u više naučno istraživačkih projekata koji su uključivali kontakte sa sistemima zaštite dece i decom u migracijama. Tu je prvenstveno projekat „Ko-kreacija znanja i izgradnja ekspertize za zaštitu dece u migracijama“, koji je sprovodio Centar za istraživanje u socijalnoj politici i socijalnom radu, a finansirao UNICEF koji je kao jedan od rezultata imao novouspostavljen izborni predmet na FPN-u pod nazivom Zaštita dece u migracijama. Saradivala sam i u projektu „Nasilje nad decom na zapadnobalkanskoj migrantskoj ruti – Rešenja kroz zastupanje i istraživanje“ gde smo istraživali nasilje koje deca u migracijama doživljavaju na putu. Ovaj projekat je implementirao Save the Children NWB, uz finansijsku podršku Sexual Violence Research Initiative (SVRI). Napokon, jedna sam od učesnica MIGREC-a (Migration, Integration, Governance and Research Centre), Horizont 2020 projekta koji je u implementaciji uključivao saradnju sa ključnim akterima u oblasti migracija u Srbiji.

Ova poznanstva su mi pomogla u organizaciji intervjua i fokus grupa s obzirom da su me profesionalci poznavali kao saradnika na terenu, ali i iz konteksta istraživanja u kojima sam u prethodnih nekoliko godina učestvovala. Moje iskustvo u radu sa decom pomoglo mi je da uspostavim odnos poverenja sa ispitanicima istraživanja i deca su pozitivno reagovala kada bih im rekla šta sam i gde radila, jer je ustanova u kojoj sam ranije radila na „pozitivnom“ glasu među samom decom kao jedno od „najboljih mesta za život dok su u Srbiji“. Dok sam radila u neposrednoj praksi, posvetila sam vreme učenju persijskog jezika, i mada znam samo osnove tog jezika, i to je izgleda bilo dovoljno da sa decom uspostavim početni kontakt, koji je kasnije dodatno bio olakšan dobrim izborom prevodioca sa dugogodišnjim iskustvom rada sa decom. Ko-facilitator fokus grupa u Srbiji je dugo radio sa decom u migracijama, što je dodatno doprinelo formiranju prijatne atmosfere tokom fokus grupa. Zahvaljujući svom prethodnom iskustvu, poznavala sam mnoge izazove sa kojima se deca suočavaju, pa nije bilo potrebno da mi u detalje objašnjavaju neka iskustva koja mogu biti traumatična, pre svega u vezi nasilja, gde se dešava nasilje, od strane koga i gde deca vide „krivca“. Sva deca u istraživanju su bila vrlo otvorena da pričaju o svojim iskustvima sa radom, i delovalo je kao da prvi put o ovoj temi razgovaraju ovako detaljno.

Meni lično, mnoga iskustva koja su deca delila su bila izazovna; s obzirom na to da nisam u praksi već tri godine, iznenadilo me je da se gotovo ništa nije promenilo u iskustvima dece i sistemima zaštite. Ova osećanja sam razmenjivala sa prevodiocima i ko-facilitatorom nakon svakog dana, što mi je pomoglo da sagledam svoje reakcije iz različitih uglova. U obradi podataka, naročito kvalitativnih, trudila sam se da zadržim objektivnost. Redovno sam sa mentorkom razmenjivala rezultate, a sa jednim od članova savetodavnog odbora mladih, razmenila sam dobijene rezultate kako bih bila sigurna da sam ih dobro razumela i interpretirala.

Ovo istraživanje je realizovano u specifičnom nacionalnom i međunarodnom istorijskom kontekstu, koji može da ima uticaj na prikupljanje i tumačenje podataka i rezultata. Tri događaja su oblikovala kontekst u kome je izvedeno terensko istraživanje:

1. Rusko – Ukrajinski rat koji je kao posledicu imao veliki broj izbeglica iz Ukrajine uticao je da se veliki deo sredstava, najviše donatorskih, usmeri ka izbeglicama iz Ukrajine. Ovo je ograničilo broj aktivnosti i broj zaposlenih profesionalaca koji su radili sa decom izbeglicama/migrantima iz zemalja poput Avganistan, Sirija, Irak, Maroko, Egipat itd. koji su ciljna grupa ovog istraživanja.

2. Neposredno pre sprovođenja terenskog istraživanja, projekat koji je sprovodilo MINRZS, a na koji se oslanjao gotovo pa čitav sistem podrške deci u migracijama u Republici Srbiji, naprasno je prekinut i završen. Rezultat ovoga, između ostalog, je bio prestanak rada profesionalnih staratelja i terenskih radnika koji su direktno radili sa decom u centrima za azil, prihvatnim centrima i ustanovama socijalne zaštite. Ovo je uticalo i na to da značajan broj profesionalaca sa važnim iskustvom u radu sa decom nije učestvovao u istraživanju, uprkos ponovljenim naporima da se motivišu za učešće.
3. Istraživanje je izvedeno u periodu značajnih unutrašnjih političkih potresa: u periodu prikupljanja podataka, u Srbiji su svakodnevno odžavani masovni ulični protesti, a u toku istraživanja dogodila su se dva masovna ubistva gde su žrtve bile deca i mladi. Ovo je uticalo na čitavu zemlju i ljude u njoj, i na mene kao istraživačicu, što je potencijalno moglo da utiče na način na koji je terensko istraživanje izvedeno i na tumačenje podataka.

9.8. Doprinis istraživanja

Istraživanje iskustava dečjeg rada nepraćene i razdvojene dece kao i znanja i iskustva profesionalaca u Srbiji na njihovom putu doprinosi naučnom korpusu znanja iz ove oblasti, jer dopunjuje postojeće istraživačke podatke i znanja o vrstama poslova koje deca rade, uslovima u kojima ih obavljaju, faktorima rizika i zaštite i odnosima sa sistemima podrške. Takođe, sprovođenje istraživanja sa decom nadograđuje postojeće naučno saznanje o tehnikama koje se koriste u radu sa decom u istraživanjima, kao i karakteristikama rada sa posebno vulnerabilnom decom iz izbegličke i migrantske populacije.

Naučni značaj ovog istraživanja je u analitičkoj deskripciji i naučnom objašnjenju koje doprinosi naučnom fondu i produbljivanju saznanja o iskustvima nepraćene i razdvojene dece na putu od zemlje porekla do Srbije i u Srbiji, faktorima rizika za uključivanje u rad, protektivnim faktorima koji ih štite od uključivanja kao i perspektivi i iskustvima profesionalaca koji rade na zaštiti ove dece u Srbiji.

Društveni značaj istraživanja je u formiranju preporuka za unapređenje zaštite nepraćene i razdvojene dece u riziku od uključivanja u dečji rad. Rezultati mogu da budu korisni za razvijanje modela zaštite zasnovanog na perspektivi dece kao i na dobrim praksama i iskustvima profesionalaca u Srbiji i šire, na Balkanskoj ruti. Nadalje, rezultati mogu omogućiti da se osmisli i inovira sistem intervencija u brojnim zemljama tranzita, tako da bude prilagođen percepciji i potrebama dece, jača njihove lične i podstiče sredinske rezilijence i faktore zaštite.

Očekivani rezultat istraživanja je i formiranje liste indikatora za prepoznavanje nepraćene i razdvojene dece koja su u riziku od uključivanja u dečji rad. U izradi ovih indikatora istraživačica se oslanjala na postojeće indikatore dečjeg rada, a iz istraživanja su derivirani indikatori specifični za nepraćenu i razdvojenju decu u kontekstu migracija, na osnovu pristup deci zasnovan na pravima. Imajući u vidu da nedostaju istraživanja koja utvrđuju stepen znanja i kompetencija profesionalaca da prepoznaju dečji rad i organizuju sistem zaštite, istraživanjem će se osvetliti i ovi aspekti. Pošto u literaturi dominiraju istraživanja koja dečji rad povezuju sa trgovinom ljudima, imajući u vidu rizike kojima su izložena nepraćena i razdvojena deca u

odnosu na decu koja putuju u pratnji, ovo istraživanje će analizirati i razlike između ova dva koncepta, kako iz perspektive dece tako i iz perspektive profesionalaca u Srbiji.

10. Rezultati istraživanja

Istraživanje je koristilo mešoviti metod i različite tehnike istraživanja. U kvantitativnom delu istraživanja, korišćen je upitnik koji je imao za cilj da se istraže i analiziraju percepcije, postojeća znanja i stavovi o deci u migracijama i dečijem radu. U kvalitativnom delu istraživanja korišćene su tehnike fokus grupa i intervjuja kako bi se dublje istražila iskustva nepraćene i razdvojene dece na radu tokom putovanja, kao i iskustva profesionalaca u radu sa decom koja imaju ova iskustva.

10.1. Rezultati upitnika

U popunjavanju upitnika učestvovali su profesionalci, para profesionalci i drugi koji su na bilo koji način mogli da dođu u kontakt sa nepraćenom i razdvojenom decom u njihovom svakodnevnom životu. Dve hipoteze je jednim delom bilo potrebno potvrditi ovim upitnikom i to one koje su povezane sa informisanošću aktera na terenu i njihovih stavova o kulturnim obrascima vezanim za dečji rad i povezanošću intervenisanja sa dužinom ostanka dece.

Upitnik je popunilo 103 ispitanika, od kojih 11 nije popunilo upitnik do kraja, te je u dalju obradu uključeno 93 upitnika. Za ovaj broj ispitanika ne može se nužno tvrditi da je reprezentativan, međutim reprezentativnost ovog uzorka je teško utvrditi s obzirom na to da ne postoje pouzdani podaci o populaciji profesionalaca, para profesionalaca i ostalih koji su uključeni u direktan rad sa nepraćenom i razdvojenom decom. Upitnik je administriran online putem platforme Survs.com, na kojoj je automatski i kreirana baza koja je potom analizirana korišćenjem programa SPSS. Podaci su analizirani setom deskriptivnih statističkih tehnika uključujući frekvencijsku analizu, izračunavanje mera centralne tendencije (aritmetička sredina i medijana) i mera raspršenja (standardna devijacija i raspon). Za varijable koje su bile značajne za testiranje hipoteza korišćena je analiza varijanse i kros-tabelarni prikaz. Rezultati su prikazani sledećim redosledom: nakon demografskog profila ispitanika prikazani su rezultati deskriptivne statističke analize prema tematskim celinama upitnika: samoprocena postojećih znanja o dečjem radu, stavovi o deci u migracijama i dečjem radu i znanja o dečjem radu.

10.1.1. Demografske karakteristike ispitanika

Upitnik je prikupljao podatke za utvrđivanje demografskih karakteristika ispitanika: pol/rod, najviši završen stepen obrazovanja, tip institucije u kojoj ispitanici rade, region u kojem rade, godine radnog iskustva, pohađanje obuka o dečjem radu i broj obuka o dečjem radu koje su ispitanici pohađali. Od ukupnog broja ispitanika, više je ispitanika ženskog pola u odnosu na muški – 57 ispitanica (62%) je bilo ženskog pola, 30 je bilo muškog (32,6%) dok 5 (5,4%) nije želelo da se izjasni⁸. Ovakva polna struktura karakteristična je za zaposlene u sistemu socijalne

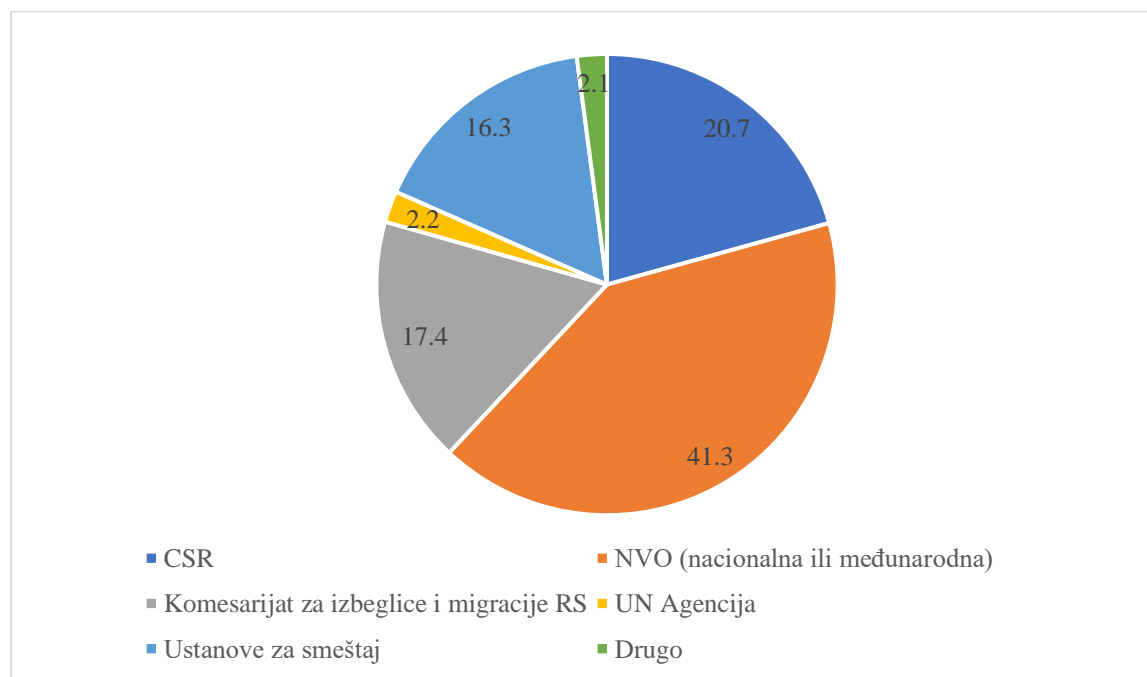
⁸ Opcija “Ne želim da se izjasnim” ostavljena je ispitanicima kao mogućnost kako bi se uvažila različitost rodne identifikacije i poštovala potencijalna želja da se ispitanik o ovom pitanju ne izjasni.

zaštite, pa samim tim i u oblasti zaštite dece u migracijama, gde su zaposleni znatno češće ženskog pola.

Ispitanici su beležili i tip institucije u kojoj rade, a ponuđeni odgovori su bili: CSR, Ustanova za smeštaj dece u okviru sistema socijalne zaštite, KIRS, Nevladina organizacija (lokalna ili međunarodna) i UN agencija (grafikon 8). Data je i opcija da dopišu svoje mesto zaposlenja što su iskoristila dva ispitanika. Uvidom u ove zapise utvrđeno je da je jedan od ispitanika upisao naziv nevladine organizacije, dok je jedan ispitanik upisao Dom za smeštaj odraslih i starijih lica. Od ukupnog broja ispitanika, najveći broj je iz nevladinih organizacija, 38 ispitanika odnosno 41,3%, zatim iz CSR, 19 ispitanika odnosno 20,7% ispitanika, iz KIRS-a 16 ispitanika tj. 17,4%, i iz ustanova za smeštaj dece 15 ispitanika tj. 16,3%. Dva ispitanika su bila iz UN Agencija. Ovakav raspored ukazuje na značajan broj ispitanika iz nevladinog sektora, koji su tradicionalno od početka izbegličke/migrantske krize u Srbiji 2015. godine bili važan akter na terenu u pružanju usluga i zaštite migrantima i izbeglicama, pa samim time i deci (Marković, 2019). S obzirom na to da je najviše ispitanika i bilo iz nevladinih organizacija, rezultati će se i tumačiti imajući ovako nejednaku raspodelu uzorka u vidu.

Grafikon 8

Broj ispitanika prema tipu institucije zaposlenja ispitanika

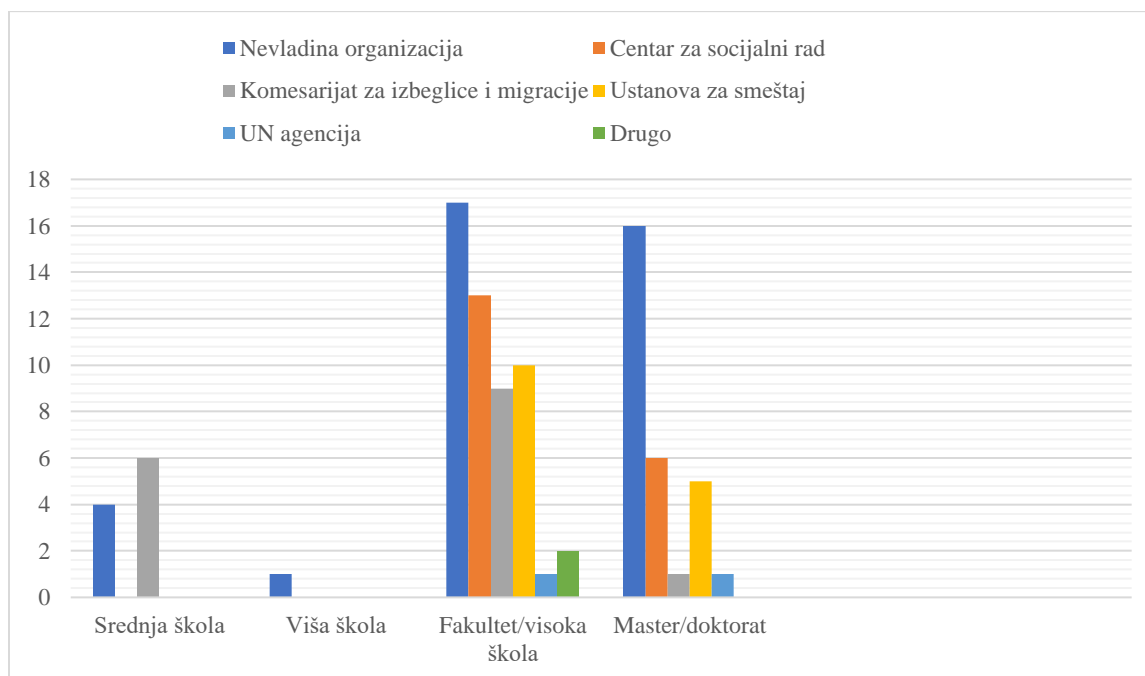
U pogledu stepena obrazovanja, najveći broj ispitanika (56,5%) ima završen fakultet/visoku školu, 31,5% ima završen master/doktorat, dok nešto više od 10% ima završenu srednju školu. Takva distribucija ukazuje da velika većina ispitanika ima visoki stepen obrazovanja, što je važno za adekvatno pružanje usluga jer obezbeđuje osnov za kapacitete i

kompetencije zaposlenih da pruže deci u krizi adekvatnu uslugu, a što je predviđeno Minimalnim standardima za zaštitu dece u humanitarnim aktivnostima (Alliance for Child Protection in Humanitarian Action, 2019). Ovaj podatak ne pokazuje vrstu obrazovanja ispitanika odnosno da li su završili školu iz oblasti humanističkih nauka, što može da ukazuje na kvalitet pruženih usluga. Takođe, oko 10% ispitanika je završilo srednju školu, što ukazuje da postoji određeni broj ljudi koji je uključen u zaštitu nepraćene i razdvojene dece bez adekvatnog obrazovanja koje je propisano međunarodnim standardima i domaćim regulativama u Republici Srbiji.

Kada se stepen obrazovanja pogleda prema tipu ustanove u kojoj su ispitanici zaposleni, može se videti da je najveći broj ispitanika sa fakultetom/višom školom i masterom/doktoratom dolazi iz nevladinog sektora, što je očekivano s obzirom na to da su činili najveći procenat u samom uzorku ispitanika. Nakon njih su zaposleni u CSR i Ustanovama za smeštaj u okviru sistema socijalne zaštite. Ispitanici sa završenom srednjom školom zaposleni su u KIRS-u i u nevladinim organizacijama. Ova distribucija prikazana je u grafikonu 9.

Grafikon 9

Najviši završen stepen obrazovanja prema tipu institucije

U pogledu regionalne rasprostranjenosti ispitanika, najveći broj, 53,3% je iz Beograda, zatim 26,1% iz Južne Srbije, 12% iz Vojvodine i Severne Srbije, dok je iz regiona Šumadije i Zapadne Srbije 3,3%, a iz istočne Srbije 5,3% ispitanika. Najveći broj ispitanika, 53,3%, ima 4-10 godina radnog iskustva, dok je 20,7% imalo 10-20 godina radnog iskustva. Do godinu dana radnog iskustva imalo je 4,3% ispitanika, 14,1% imalo je 1-3 godine radnog iskustva, a više od 20 godina radnog iskustva 7,6% ispitanika. Naredna dva pitanja bila su vezana za obuke koje su ispitanici imali u oblasti dečjeg rada: *Da li ste, van svog formalnog obrazovanja prošli edukaciju*

vezano za dečji rad? i Koliko ste edukacija prošli? Na prvo pitanje, gotovo 70% ispitanika je odgovorilo da nisu imali nijednu edukaciju u oblasti dečjeg rada ili da ne znaju da li su imali/nisu mogli da se sete (9,8%). Na pitanje koliko ste edukacija prošli, najveći broj ispitanika je odgovorio obeležavanjem opcije 0-1 (42,4%), dok su ostali odgovori bili raspoređeni gotovo ravnomerno između ostalih opcija: 2 do 4 obuke, 5 i više obuka i ne znam/ne mogu da se setim.

10.1.2. Samoprocena znanja profesionalaca o dečjem radu

U pitanjima o proceni znanja o dečjem radu, ispitanici su procenjivali sopstvena znanja o zakonodavnom okviru, indikatorima za prepoznavanje ZDR, koracima intervenisanja i razlikovanju ZDR od trgovine decom. Prikupljeni su odgovori na pitanja vezana za procenu faktora koji doprinose znanju za prevenciju i intervenisanje u oblasti dečjeg rada, i o okolnostima na radnom mestu koje mogu da ometaju ili spreče adekvatno prepoznavanje i intervenisanje u ovoj oblasti. Ispitanicima su data i pitanja o dostupnosti obuka i treninga u ovoj oblasti i njihove procene u kojim oblastima najviše nedostaju edukacije. Odgovori iz ovog dela upitnika nastojali su da obezbede sliku u kom stepenu profesionalci procenjuju da imaju znanja o dečjem radu. Na pitanja su odgovarali na petostepenoj skali gde je 1 označavalo da nemaju uopšte znanja, 2 – uglavnom nemam znanja, 3 – niti smatram da imam niti da nemam dovoljno znanja, 4 – uglavnom imam dovoljno znanja i 5 – imam u potpunosti znanja uz dodatnu opciju – ne mogu da procenim.

Na pitanje o znanjima o domaćem i međunarodnom zakonodavnom okviru, većina ispitanika je odgovorila da smatra da uglavnom ima dovoljno znanja (58,3%) dok 11,7% ispitanika smatra da uopšte nema ili da uglavnom nema znanja. Oko 20% ispitanika ne smatra ni da ima ni da nema dovoljno znanja ($M=3,71$, $SD=1.006$). Na sledeće pitanje o znanjima o indikatorima za prepoznavanje dečjeg rada, 62,1% ispitanika svoje znanje procenjuje ocenom 4 – uglavnom imam dovoljno znanja, 7,8% procenjuje da nema dovoljno znanja – uopšte ili uglavnom, dok 14,6% ne smatra ni da ima niti da nema dovoljno znanja. Ukupno 12,6% ispitanika smatra da u ovoj oblasti ima potpuno znanja ($M=3,87$; $SD=0.860$). Nadalje, na pitanje o znanjima vezanih za korake intervenisanja, 54,4% ispitanika procenilo svoje znanje vrednošću 4 – smatram da uglavnom imam dovoljno znanja, 15,5% smatra da ima u potpunosti znanja, dok je 28,2% ispitanika svoje znanje procenilo vrednošću 1 ili 2, dakle procenili su da nemaju uopšte ili uglavnom znanja u ovoj oblasti ($M=3.83$; $STD=0.853$).

Odgovori na pitanje o razlikovanju dečjeg rada od trgovine decom pokazuju da nijedan ispitanik u istraživanju nije odgovorio vrednošću 1 – uopšte ne mogu da prepoznam razliku. Najveći skor je opet imala vrednost 4 – uglavnom mogu da prepoznam razliku, i ovako je odgovorilo 46,6% ispitanika, dok je 17,5% ispitanika odgovorilo vrednošću 5 – mogu da prepoznam razliku u svakom slučaju. Svoje znanje je 21,4% ispitanika procenilo vrednošću 2 – uglavnom ne mogu da prepoznam razliku, dok je 7,8% odgovorilo da niti može niti ne može da prepozna ($M=3,81$; $STD=1.164$). Deskriptivna statistika za ova pitanja prikazana je u tabeli 7.

Tabela 7

Samoprocena znanja o zakonodavnom okviru, indikatorima, koracima intervenisanja i razlikovanja ZDR od trgovine ljudima

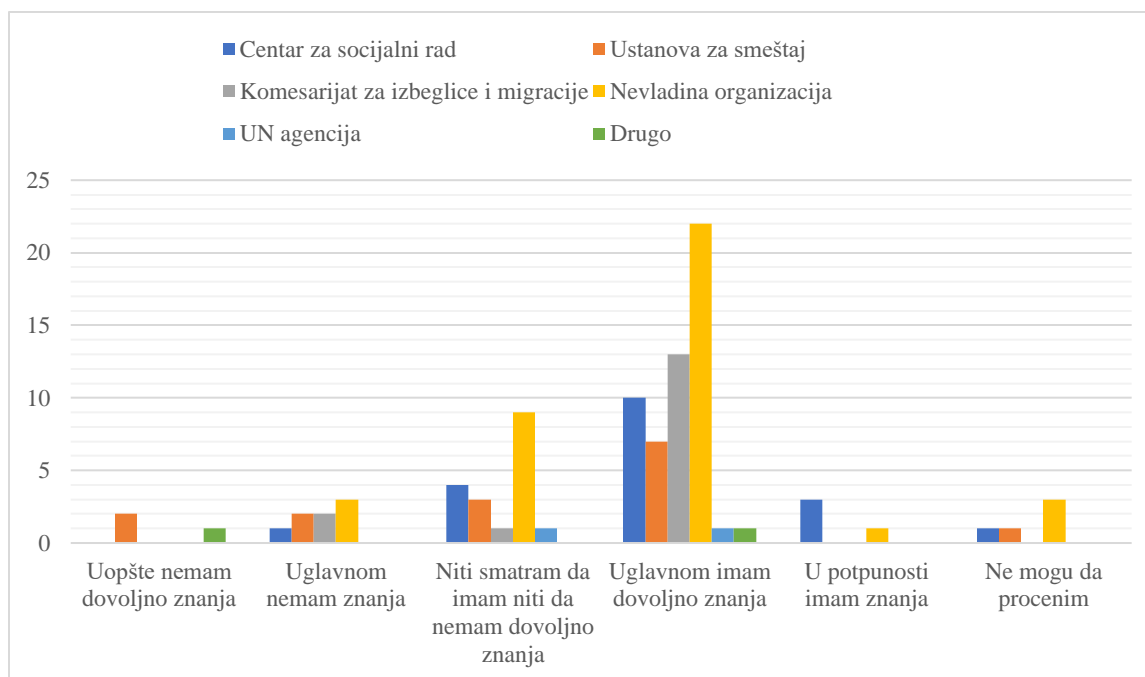
	AS	SD	Min	Max
Zakonodavni okvir	3.71	1.006	1	6
Indikatori ZDR	3.87	0.860	1	6
Koraci intervenisanja	3.83	0.853	2	6
Razlikovanje ZDR od trgovine ljudima	3,81	1.164	2	6

Napomena: *AS - aritmetička sredina, SD - standardna devijacija, Min – minimalni skor, Max – maksimalni skor.*

Odgovori na ova četiri pitanja krostabularnom analizom su prikazani sa tipom institucije u kojoj ispitanici rade, kako bi se stekla slika o tome kako zaposleni u različitim institucijama procenjuju svoje znanje. Na pitanje o zakonodavnom okviru predstavnici nevladinih organizacija su pretežno odgovarali da smatraju da uglavnom imaju dovoljno znanja, što je i očekivano s obzirom na to da su imali najveći udeo u uzorku (grafikon 10). Urađena je dodatna analiza kako bi se utvrdilo da li postoji neka pravilnost s obzirom na učešće u uzorku, i ova analiza je pokazala da nema značajnih varijacija u ovom pogledu. Odmah iza ispitanika iz NVO su predstavnici KIRS-a gde 13 od 16 ispitanika smatra da uglavnom ima dovoljno znanja. Uočljivo je da predstavnici CSR i Ustanova za smeštaj, koji su vodeći predstavnici sistema socijalne zaštite u sistemu podrške deci bez pratnje, ne procenjuju svoje znanje toliko često kao visoko kao što to rade predstavnici nevladinog sektora i KIRS-a. Međutim, i za ove dve grupe je najčešći odgovor 4 – smatram da uglavnom imam dovoljno znanja.

Grafikon 10

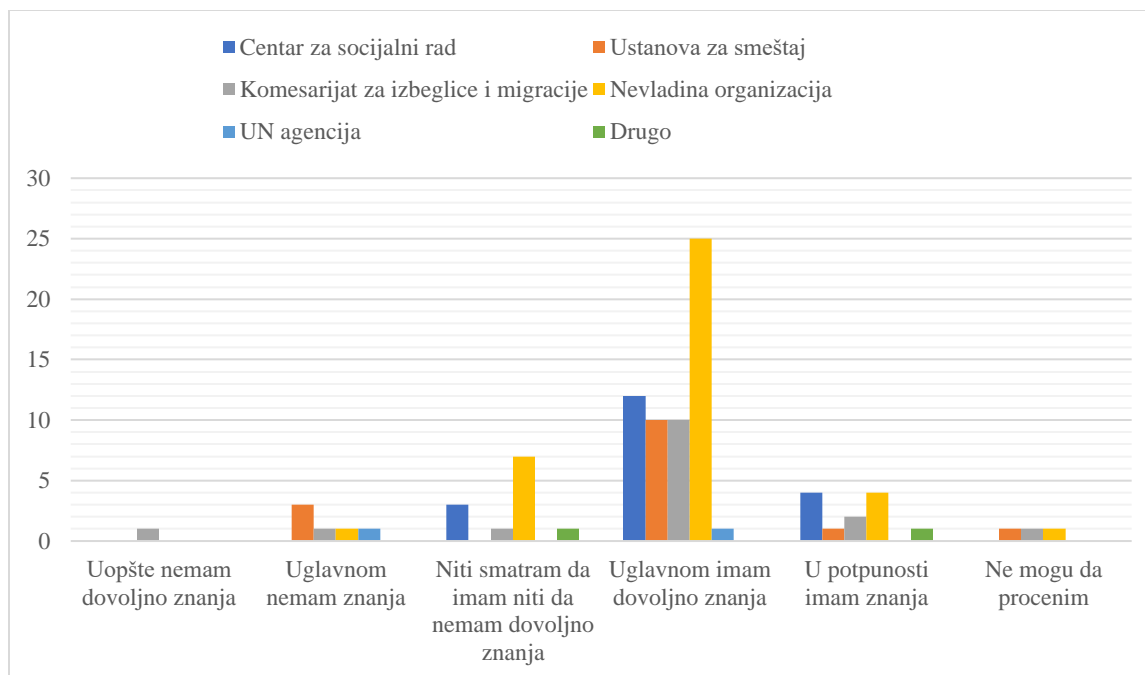
Prikaz samoprocene znanja o zakonodavnom okviru u odnosu na mesto zaposlenja

Na pitanje o prepoznavanju indikatora ZDR, predstavnici nevladinih organizacija, ovog puta nesrazmerno više u odnosu na predstavnike drugih institucija/organizacija, procenjuju svoje znanje vrednošću 4 – smatram da uglavnom imam znanja. Ukupno 25 od 38 predstavnika NVO procenjuje svoje znanje vrednošću 4, dok iz KIRS-a i Ustanova za smeštaj po 10 predstavnika, i 12 predstavnika CSR smatra da uglavnom ima znanja u ovoj oblasti (Grafikon 11).

Grafikon 11

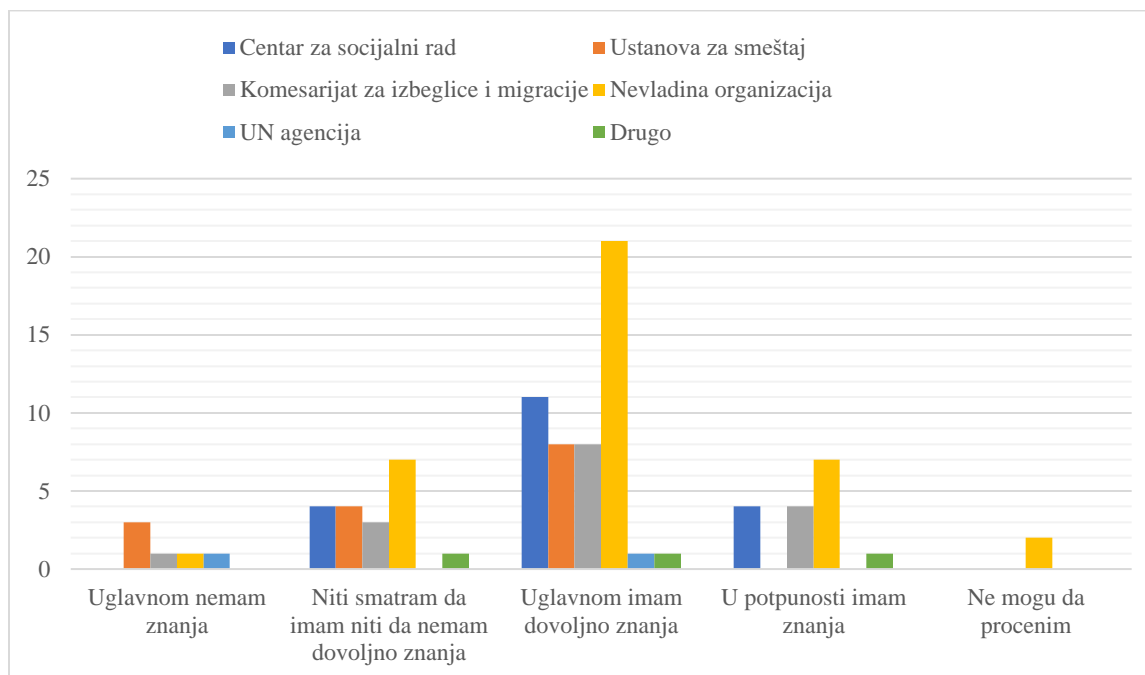
Prikaz samoprocene znanja o indikatorima za prepoznavanje ZDR

Kod pitanja o koracima intervenisanja u situacijama ZDR, najviše skorove imaju predstavnici nevladinog sektora sa odgovorima uglavnom imam dovoljno znanja i u potpunosti imam dovoljno znanja. CSR su sledeći po nivou samoprocenjenog znanja, dok predstavnici KIRS-a i Ustanova za smeštaj imaju slične skorove (grafikon 12).

Grafikon 12

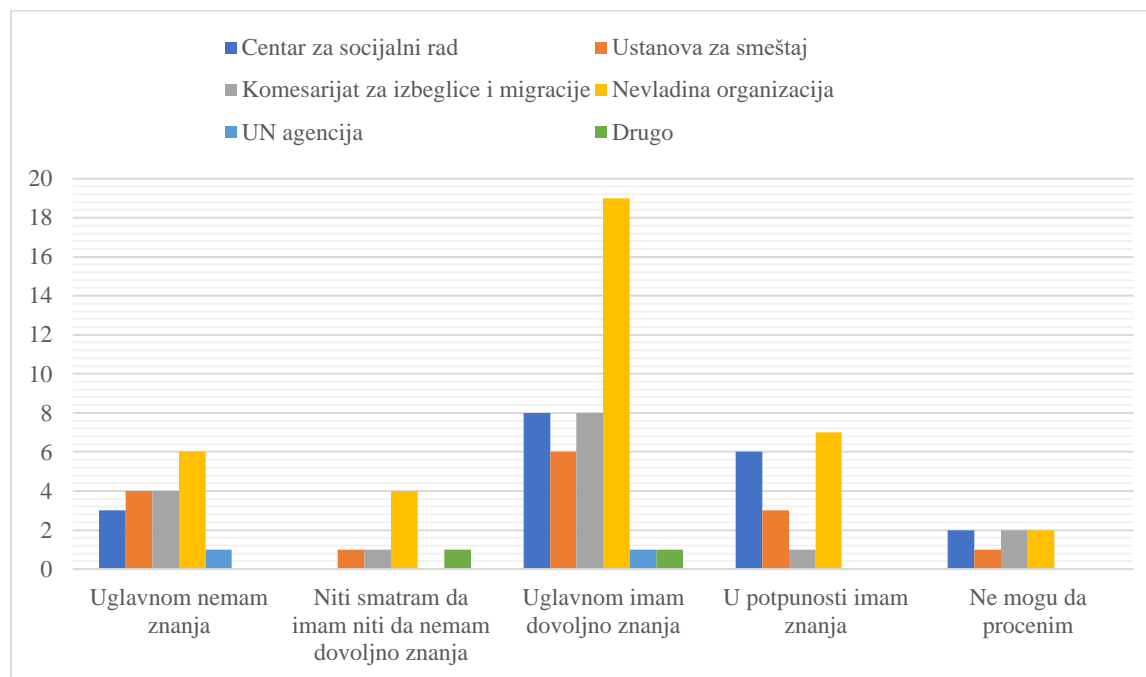
Prikaz samoprocene znanja o koracima intervencije u situacijama ZDR

Za razlikovanje ZDR od trgovine ljudima, prikaz prema tipu institucije ukazuje na veoma visoku procenu znanja na vrednosti 4, i to kod predstavnika NVO, ispitanici iz CSR i KIRS-a imaju relativno sličnu samoprocenu znanja u ovoj vrednosti, dok predstavnici Ustanova za smeštaj imaju najnižu procenu u ovoj oblasti (grafikon 13).

Grafikon 13

Prikaz samoprocene znanja o razlikovanju ZDR i trgovine ljudima

10.1.3. Faktori koji doprinose znanju za prevenciju i intervenisanje u oblasti ZDR

Ispitanicima je data lista potencijalnih faktora koji mogu da doprinesu znanju za prevenciju i intervenciju u oblasti ZDR. Faktori koji su navedeni bili su obrazovanje, edukacije/treinzi, poznavanje zakonskih domaćih i međunarodnih propisa, iskustva u direktnom radu sa decom, povratna informacija od kolega i povratna informacija od dece (Tabela 8).

Tabela 8

Faktori koji doprinose znanju o prevenciji i intervencijama u oblasti ZDR

	AS	SD	Min	Max
Obrazovanje	4.19	0.658	2	5
Edukacije/treinzi	4.43	0.658	2	5
Poznavanje zakonskih domaćih i međunarodnih propisa	4.39	0.547	3	5
Iskustva u direktnom radu sa decom	4.65	0.555	3	5
Povratna informacija od kolega	4.36	0.624	2	5
Povratna informacija od dece	4.44	0.788	2	5

Napomena: *AS* - aritmetička sredina, *SD* - standardna devijacija, *Min* – minimalni skor, *Max* – maksimalni skor.

Svi ponuđeni faktori su visoko ocenjeni kao važni, gde je svaki faktor ocenjen srednjom ocenom iznad 4. Najviše je ocenjen faktor Iskustvo u direktnom radu sa decom ($M=4,65$; $SD=0,555$). Nakon toga sledi Povratna informacija od dece ($M=4,44$; $SD=0,788$) i Edukacije/Treninzi ($M=4,43$; $SD=0,666$). Poznavanje zakonskih domaćih i međunarodnih propisa ocenjena je srednjom vrednošću $M=4,39$ ($SD=0,547$) dok su Povratna informacija od kolega ($M=4,36$; $SD=0,624$), i Obrazovanje ($M=4,19$; $SD=0,658$) ocenjeni najniže, odnosno posmatraju se kao najmanje važni od ponuđenih. Ispitanicima je ostavljena mogućnost da dodaju faktore za koje smatraju da su važni, a odgovor je dalo 11 ispitanika. Navodili su značaj međusektorske i međunarodne saradnje za prepoznavanje ZDR, dobar intervju sa detetom, kvalitetnu opservaciju, saradnju sa drugim profesionalcima i razmenu informacija, kao i povratnu informaciju nakon intervencije. Više ispitanika je navelo značaj upoznavanja sa kulturom zemalja porekla dece, kao i znanja iz oblasti multikulturalnosti.

10.1.4. Okolnosti na radnom mestu koje mogu da dovedu do sprečenosti da se adekvatno prepozna i interveniše u oblasti ZDR

Ispitanicima je ponuđena lista faktora koji mogu uticati na neprepoznavanje i izostanak intervencije kod ZDR. Svaki pojedinačni faktor je rangiran na skali od 1-5, od 1- uopšte ne utiče do 5 – u potpunosti utiče. Faktori koji su bili ponuđeni su: Nedovoljno znanja o zakonodavnom okviru; Nedovoljno znanja o indikatorima i faktorima rizika za dečji rad; Nedovoljno znanja o različitim formama dečjeg rada i razlici od trgovine decom; Opterećenost poslom; Preveliki broj i kompleksnost slučajeva dece sa kojom radim.

Tabela 9

Okolnosti na radnom mestu koje mogu da utiču na nedovoljno prepoznavanje ZDR

	AS	SD	Min	Max
Nedovoljno znanja o zakonodavnom okviru	2.91	1.181	1	5
Nedovoljno znanja o indikatorima i faktorima rizika za dečji rad	3.00	1.172	1	5
Nedovoljno znanja o različitim formama dečjeg rada i razlici od trgovine decom	3.10	1.116	1	5
Opterećenost poslom	3.25	1.250	1	5
Preveliki broj i kompleksnost slučajeva dece sa kojom radim	3.06	1.243	1	5

Napomena: *AS* - aritmetička sredina, *SD* - standardna devijacija, *Min* – minimalni skor, *Max* – maksimalni skor.

Odgovori su uglavnom bili neutralni, a prosečna vrednost svih odgovora je 3.06. Od ponuđenih faktora najviše je ocenjena Opterećenost poslom ($M=3,25$; $SD=1,250$), dok su Nedovoljno znanje o indikatorima i faktorima rizika za decu ($M=3,00$; $SD=1,172$), i o različitim formama dečjeg rada i razlici od trgovine decom ($M=3,10$; $SD=1,116$) i Preveliki broj i kompleksnost slučajeva ($M=3,06$; $SD=1,243$) relativno slično ocenjeni. Najnižu vrednost ($M=2,91$; $SD=1,181$), ispitanici su dodelili Nedovoljnom znanju o zakonodavnom okviru, procenjujući ga najmanje relevantnim faktorom koji može da utiče na neprepoznavanje i nereagovanje u slučajevima ZDR. Pet ispitanika je dopunilo dodatne okolnosti koje mogu da utiču na prepoznavanje ZDR. Odgovori ističu sporost institucija, nereagovanje sistema po prijavama, kao i previše obaveza na poslu koje nisu nužno vezane za samu decu, što profesionalce može da sprečava da vide neki problem ili da odreaguju na vreme. Jedan ispitanik je ukazao da problem predstavljaju i okolnosti u samoj državi, gde je često organizovanje protesta uticalo na mogućnosti da se adekvatno sprovode radne aktivnosti.

10.1.5. Treninzi i obuke

U okviru ove oblasti ispitanicima su postavljena dva pitanja: o proceni dostupnosti obuka/edukacija o radu dece u migracijama i o oblastima u kojima obuke nedostaju, gde je ispitanicima ponuđeno više oblasti koje su oni rangirali po važnosti od 1-5. Više od 55% ispitanika smatra da obuke na temu ZDR nisu dostupne uopšte ili uglavnom, dok 29,1% navodi da su dostupne, a 15,6% ispitanika nije moglo da se opredeli oko dostupnosti obuka. Ispitanici su takođe i procenjivali oblasti u kojima su im potrebne dodatne obuke na ovu temu, a u tabeli 10 je prikazane način na koji su ispitanici procenili važnost ponuđenih oblasti.

Tabela 10

Procena važnosti oblasti u kojima su potrebne dodatne obuke o ZDR

	AS	SD	Min	Max
Zakonodavni okvir	2.60	1.199	1	5
Indikatori prepoznavanja dečjeg rada	2.70	1.203	1	5
Mehanizmi upućivanja i reagovanja na situacije dečijeg rada	2.62	1.189	1	5
Razlikovanje dečijeg rada od trgovine decom i intervencija u skladu sa tim razlikama	2.58	1.209	1	5
Nadležnosti institucija u sistemu zaduženih za reagovanje u situacijama dečijeg rada	2.58	1.225	1	5
Komunikacija sa decom koja prezivljavaju/su prezivela dečiji rad	2.59	1.309	1	5

Napomena: *AS* - aritmetička sredina, *SD* - standardna devijacija, *Min* – minimalni skor, *Max* – maksimalni skor.

Ispitanici su vrlo neutralno odgovarali, gde je oblast indikatora za prepoznavanje ZDR imala najveću vrednost ($M=2,70$; $STD:1,203$). Ostale oblasti imaju relativno slične skorove: Zakonodavni okvir ($M=2,60$; $SD=1.199$); Mehanizmi upućivanja i reagovanja na ZDR ($M=2,62$; $SD=1.189$), Razlikovanje ZDR od trgovine decom ($M=2,58$; $SD=1.209$), Nadležnosti institucija ($M=2,58$; $SD=1,225$) i Komunikacija sa decom koja su preživela ili preživljavaju ZDR ($M=2,59$; $SD=1,309$). Odgovore je dopisalo šest ispitanika koji su navodili da su edukacije potrebne u oblasti rada sa decom koja su preživela traumatsko iskustvo, u oblasti dečjeg razvoja, kulturne medijacije i prevencije ZDR. Naglašeno je da su potrebne obuke za različite uključene sisteme: obrazovanje, zdravstvo i pravosuđe.

10.1.6. Stavovi o deci u migracijama i dečjem radu

Stavovi o deci u migracijama i dečjem radu ispitivani su na petostepenoj skali (1-uopšte se ne slažem, 5-u potpunosti se slažem), kroz niz izjava o radu i migracijama, kao i radu dece u migracijama. Stavovi su formulisani na osnovu relevantne literature, teorijskih okvira istraživanja i hipotetičkog okvira. Ispitivani su stavovi u nekoliko oblasti:

- Stavovi o korisnosti dečjeg rada – gde su se izjave odnosile na potencijalnu korist od dečjeg rada na putu. U ovom delu ispitivani su i stavovi vezani za dužinu zadržavanja dece u Srbiji u odnosu na rad. U ovaj deo spadaju stavke 2, 6, 8, 11 i 15.
- Stavovi o kulturi i dečjem radu, o kulturnim obrascima i u zemlji porekla i u Srbiji vezano za najčešće narative oko dečjeg rada – podrška porodici i korisnost rada za decu (stavke 3, 5, 9 i 14).
- Stavovi o odnosu rada i obrazovanja da bi se utvrdilo kako profesionalci posmatraju obrazovanje kao protektivni faktor u prevenciji i intervenciji u situacijama ZDR (stavke 4 i 16).
- Stavovi o efikasnosti sistema, o sopstvenim kapacitetima i postojećim mogućnostima sistema da interveniše u situacijama ZDR (stavke 10 i 12).
- Stavovi o najgorim oblicima dečjeg rada (stavke 7, 13 i 17).

Tabela 11*Stavovi o dečjem radu dece u migracijama*

	AS	SD	MED	Min	Max
Deca u migracijama su posebno ranjiva na izloženost ugrožavajućem dečjem radu i potrebna im je dodatna zaštita.	4.52	0.075	5.00	1	5
Deca u migracijama imaju iskustvo rada na putu što je dobro za njih jer im je pomoglo da sakupe dodatni novac i nastave put.	1.87	0.086	2.00	1	4
Dečji rad je u redu, ukoliko deca rade sa svojim roditeljima sa ciljem da dođu do novca da bi nastavili putovanje.	2.09	0.099	2.00	1	4
Deca u migracijama ne bi trebalo da rade nikakve poslove, već da se posvete svom obrazovanju.	4.12	0.083	4.00	2	5
Deca koja dolaze u Srbiju poslednjih godina, dolaze iz zemalja u čijoj je kulturi normalno da deca rade, oni imaju već iskustvo rada i navikla su da rade od malih nogu, zbog čega bi trebalo da im se obezbede uslovi da rade i dok tranzitiraju.	2.06	0.097	2.00	1	5
Nije svaki posao koja deca u migracijama mogu da rade loš za njih, postoje poslovi koje mogu da obavljaju, a da im to pozitivno utiče na razvoj i blagostanje.	2.97	1.109	3.00	1	5
Nepraćena i razdvojena deca su u većem riziku da budu izložena opasnom dečjem radu i njegovim najgorim oblicima u odnosu na decu koja putuju sa pratnjom.	4.54	0.075	5.00	1	5
Ako mu posao koji dete bez pratnje radi pomaže da sakupi novac i nastavi put tamo gde želi, za njegovo je dobro da ga podržimo da radi.	2.08	0.099	2.00	1	5
Rad za decu može biti koristan, i deca u Srbiji često pomažu roditeljima sa poslovima u domaćinstvu ili sa zemljoradničkim poslovima.	3.12	0.100	3.00	1	5

Smatram da sam u dovoljnoj meri informisan/a i da imam dovoljno znanja da prepoznam i reagujem na dečji rad koji ugrožava decu.	3.88	0.079	4.00	2	5
Deca najbolje znaju da li je posao koji rade dobar ili loš za njih, naročito ona koja su starija od 14 godina.	2.15	0.100	2.00	1	5
Deca u migracijama u Srbiji rade na poslovima koje možda ne bi trebalo, ali naš sistem nema dovoljno kapaciteta da im obezbedi adekvatnu zaštitu.	3.26	0.126	3.00	1	5
U redu je da nepraćena i razdvojena deca rade poslove kao što su berba voća, rad u fabrikama i rad na građevini ako će im to pomoći da brže sakupe novac za svoje potrebe.	1.69	0.082	2.00	1	4
Rad dece u migracijama trebalo bi da se tretira blaže u odnosu na rad domicilne dece jer mi ne poznajemo dovoljno njihovu kulturu i iskustva koja su već imala sa radom.	1.88	0.108	1.00	1	5
Deca u migracijama u Srbiji ostaju kratko vreme, a kako bi skupili novac da nastave put u redu je da im se dozvoli da rade poslove kod registrovanih poslodavaca u Srbiji.	2.15	0.110	2.00	1	5
U redu je da deca rade posao čije se radno vreme ponekad poklapa sa školskim časovima, ako će zbog toga moći da ispune svoju želju da nastave put dalje.	1.51	0.079	1.00	1	4
Neka nepraćena i razdvojena deca pomažu krijumčarima u poslovima vezanim za krijumčarenje, ali to je u redu jer tako mogu da dobiju posebne usluge od krijumčara poput besplatnog putovanja dalje.	1.21	0.066	1.00	1	4

Napomena: *AS* - aritmetička sredina, *SD* - standardna devijacija, *MED* – Medijana, *Min* – minimalni skor, *Max* – maksimalni skor

Primenjen je Chronbah test unutrašnje konzistentnosti i relijabilnosti same skale i ajtema na skali. Test je pokazao da je Cronbachova alpha .720, što ukazuje na to da je skala dovoljno pouzdana. S obzirom da aritmetička sredina često ne daje pravu sliku kod merenja stavova, jer je teško odrediti „udaljenost“ između vrednosti koje nose brojevi od 1 do 5, uvedena je dodatna vrednost, medijana koja prikazuje srednju vrednost onda kada su odgovori svih ispitanika poređani po redu, a koja se smatra dobrim dodatnim statističkim opisom kada se mere stavovi (Othman i sar., 2011). Prva izjava u ovom delu upitnika je opšta i merila je stavove profesionalaca o generalnoj ranjivosti dece u migracijama na ZDR. Profesionalci su u velikoj meri saglasni sa time da su deca u migracijama posebno ranjiva i da im je potrebna dodatna zaštita (M=4,52; SD: 0.747).

U pogledu korisnosti dečijeg rada, stavovi se mogu podeliti u sledeće podgrupe: stavovi koji se odnose na korisnost za nastavak puta (stavovi 2, 8 i 15); stavovi o opštoj korisnosti rada (6), i sposobnost dece da procene koji je rad za njih koristan (11). Vrednosti vezane za stavove koje se odnose na korisnost rada za nastavak puta ukazuju da profesionalci koji su učestvovali u ovom istraživanju imaju negativan stav o koristi od rada za decu ako im pomaže da nastave put (medijana za sva tri ova odgovora je 2.00). Najviši skor ima stav da deca u migracijama ostaju kratko vreme, te da je u redu dozvoliti im da rade kod registrovanih poslodavaca kako bi mogli da nastave put (M=2,15; SD=1,091). Stav 6 da nije svaki posao koji deca rade loš za njih i da postoje poslovi koje deca mogu da rade, a da im to ne ugrožava zdravlje i obrazovanje, pokazuje da su stavovi profesionalaca neutralni (M=2,97; SD:1.083). Prema stavki 11 da su deca, naročito starija od 14, sposobna da sama procene koji je posao dobar/loš za njih, profesionalci imaju negativni stav (M=2,15; SD=0.993).

Ponuđene su 4 izjave o kulturnim obrascima, a izdvojile su se dve grupe: posmatranje dečjeg rada kao korisnog i normalnog i dečji rad kao način da se podrži porodica. Stavovi 3 i 9 odnose se na pomaganje porodicama, stav 3 se odnosi na kulturu iz zemalja porekla, dok se stav 9 odnosi na kulturne okvire rada dece u Srbiji. Na izjavu 3, profesionalci imaju negativni stav (M=2,09, SD=0.980), dok na izjavu 9, koji takođe govori da deca pomažu roditeljima sa poslovima u domaćinstvu u Srbiji, profesionalci imaju više neutralni stav (M=3,12; SD=0.993). Stavovi 5 i 14 odnose se na kulturne obrasce u zemljama porekla, u vezi učestalosti rada dece i rada na ranom uzrastu, i tretiranja rada dece u migracijama u odnosu na domicilnu decu. Za obe izjave profesionalci imaju negativan stav; izjava 5 da deca već u zemljama porekla rade pa im i u Srbiji treba obezbediti uslove za rad pokazuje malo viši, mada i dalje negativan skor (M=2,06; SD=0.967) u odnosu na izjavu 14. Kod izjave 14 da rad dece u migracijama treba tretirati blaže u odnosu na rad domicilne dece jer ne poznajemo njihovu kulturu i iskustva koja su deca imala sa radom, profesionalci imaju negativan stav (M=1,88; SD=0.072).

Procenjivani su i stavovi o važnosti obrazovanja kao protektivnog faktora (izjava 4) i načina balansiranja rada i obrazovanja onda kada deca rade (izjava 16). Izjava 4 da deca u migracijama ne treba da rade već da se posvete obrazovanju pokazuje da profesionalci imaju pozitivan stav prema obrazovanju i važnosti koje ono ima za decu u migracijama (M=4,12, SD=0.824). Kod stavke 16 da je u redu da se posao ponekad poklapa sa školskim časovima jer će pomoći deci da ostvare želju da nastave put, profesionalci imaju negativan stav (M=1,51; SD=0.787).

Stavovi o efikasnosti sistema su ispitivani izjavama 10 i 12, i to o sopstvenom znanju da prepoznaju i intervenišu u oblasti ZDR, kao i o spremnosti sistema da odgovori na ZDR. Kod ocene o posedovanju dovoljno znanja da prepoznaju i intervenišu na ZDR, profesionalci imaju blago pozitivan stav ($M=3,99$; $SD=0,786$). Medijana za ovu izjavu je 4, te i ovaj rezultat potvrđuje prethodni rezultat samoprocene znanja u različitim oblastima ZDR, gde su profesionalci imali visoke skorove na skalama u pogledu znanja o zakonodavnom okviru, indikatorima i koracima intervenisanja. Kod spremnosti sistema da odgovori na ZDR, stav je više neutralan ($M=3,26$; $SD=1,250$) sa medijanom 3,00.

Profesionalcima su date različite izjave koje o rizicima da nepraćena deca budu izložena najgorim oblicima DR u odnosu na decu koja putuju sa pratnjom (izjava 7), opasnim poslovima (izjava 13) i radu dece sa krijumčarima (izjava 17). Profesionalci ocenjuju da su nepraćena deca u većem riziku da budu izložena najgorim oblicima dečjeg rada ($M=4,54$; $SD=0,747$). Za izjavu 13 vezanu za rad na opasnim poslovima, profesionalci imaju negativni stav ($M=1,69$; $SD=0,816$), gde izjava 17 koja se odnosi na rad dece sa krijumčarima ima najniži skor ($M=1,21$; $SD=0,659$).

10.1.7. Analiza varijanse

Jedna od hipoteza odnosi na stavove koje akteri istraživanja imaju prema dečjem radu u odnosu na kulturu i dužinu ostanka dece u Srbiji, te je razvijena odgovarajuća subskala stavova. Subskala je sadržala stavove o kulturi i dečjem radu (stavovi 3,5,9 i 14) i stav 15 koji se odnosi na period zadržavanja dece i dečji rad. Kako bi se utvrdile potencijalne razlike između profesionalaca iz različitih institucija koje pružaju podršku ovoj deci i regiona u kojem rade, urađena je analiza kako bi se utvrdilo da li su te razlike značajne. Na osnovu analize varijanse postoji statistički značajna razlika ($F=3,77$; $p=.004$) između institucija u kojoj ispitanici rade i stava 15 o dozvoljavanju rada deci pošto se u Srbiji kratko zadržavaju. Takođe, postoji statistički značajna razlika ($F=9,80$; $p=.00$) između ovih grupa kad je reč o stavu 14 o blažem tretiranju rada dece u migracijama u odnosu na domicilnu decu.

U pogledu ostalih stavova u subskali, analizom nije utvrđena statistički značajna razlika između grupa ispitanika koje pripadaju različitim institucijama. U pogledu regiona u kojem rade zaposleni, analizom varijanse nije utvrđeno postojanje statistički značajnih razlika u pogledu regiona i stavova u subskali. U tabelama 12 i 13 su prikazani rezultati analize varijanse za rezultate koji su se pokazali kao statistički značajni.

Tabela 12

Analiza varijanse za stav 14: "Rad dece u migracijama trebalo bi da se tretira blaže u odnosu na rad domicilne dece jer mi ne poznajemo dovoljno njihovu kulturu i iskustva koja su već imala sa radom."

Testovi efekata između subjekata						
Zavisna varijabla: QQ14						
Izvor	Tip III Suma kvadrata	df	Srednja kvadratna vrednost	F	Sig.	Parcijalni Eta kvadrat
Ispravljeni model	46.611 ^a	5	9.322	9.801	.000	.377
Intercept	129.554	1	129.554	136.20 5	.000	.627
QQInstitucija	46.611	5	9.322	9.801	.000	.377
Greška	77.045	81	.951			
Ukupno	602.000	87				
Ispravljeno ukupno	123.655	86				

a. R Kvadrat = .377 (Prilagođeni R kvadrat = .338)

Tabela 13

Analiza varijanse za stav 15 "Deca u migracijama u Srbiji ostaju kratko vreme, a kako bi skupili novac da nastave put u redu je da im se dozvoli da rade poslove kod registrovanih poslodavaca u Srbiji."

Testovi efekata između subjekata						
Zavisna varijabla: QQ15						
Izvor	Tip III Suma kvadrata	df	Srednja kvadratna vrednost	F	Sig.	Parcijalni Eta kvadrat
Ispravljeni model	16.616 ^a	5	3.323	3.773	.004	.189
Intercept	74.495	1	74.495	84.584	.000	.511
QQInstitucija	16.616	5	3.323	3.773	.004	.189
Greška	71.338	81	.881			
Ukupno	444.000	87				
Ispravljeno ukupno	87.954	86				

a. R Kvadrat = .189 (Prilagođeni R kvadrat = .139)

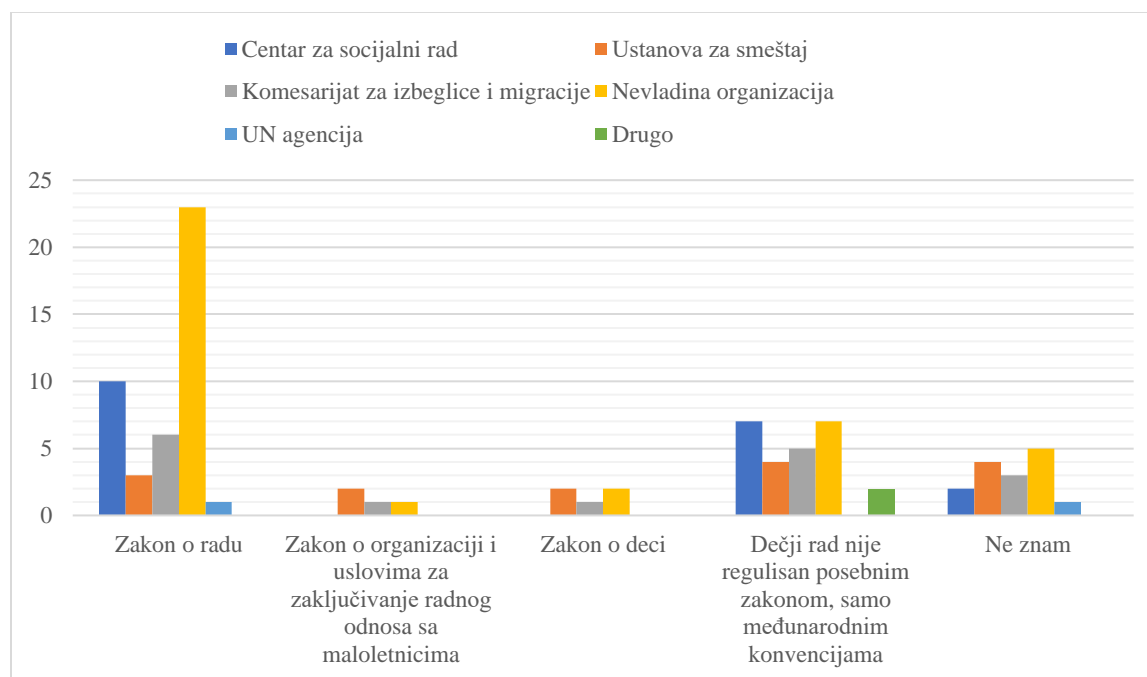
10.1.8. Znanja o dečjem radu

Prvi deo pitanja o znanjima je prikupljao podatke o opštim znanjima o dečjem radu, što je formulisano u skladu sa zakonodavnim okvirom Srbije. Drugi deo upitnika sadržao je 5 primera koji su demonstrirali situaciju dečjeg rada, gde je od ispitanika traženo da odgovore da li ta situacija predstavlja ZDR, dok je jedan primer bio vezan za to da se odgovori da li je u pitanju ZDR ili trgovina decom. U tumačenju rezultata ovog dela upitnika, važno je naglasiti da su ovi podaci prikupljeni online i da nije bilo moguće neposredno kontrolisati da li su ispitanici koristili pomoćna pomagala prilikom popunjavanja upitnika. Ispitanici su zamoljeni da pri popunjavanju upitnika ne pretražuju internet ili ne koriste druge resurse u potrazi za odgovorima.

Ispitanicima je postavljeno 6 pitanja o zakonodavnom okviru, uzrastu za zasnivanje radnog odnosa, i uslovima za rad dece u Srbiji. Na pitanje vezano za zakonodavni okvir kojim se uređuje rad dece, nešto manje od 50% ispitanika (47,8%) je dalo tačan odgovor – Zakonom o radu. Gotovo 30% ispitanika je reklo da dečji rad nije regulisan posebnim zakonom, već samo međunarodnim konvencijama, što je važan podatak koji ukazuje da ispitanici nisu upoznati sa time da niz zakonskih i podzakonskih akata reguliše ovu oblast u Srbiji. Urađena je kros-tabularna analiza gde je odgovor na ovo pitanje ukršten sa demografskim varijablama za koje koje istraživački podaci ukazuju da utiču na nivo znanja – tip institucije, nivo obrazovanja, godine iskustva i broj pohađanih obuka na ovu temu. U odnosu na tip institucije, nevladine organizacije i CSR su u najvećem procentu tačno odgovorile na ovo pitanje (Grafikon 14).

Grafikon 14

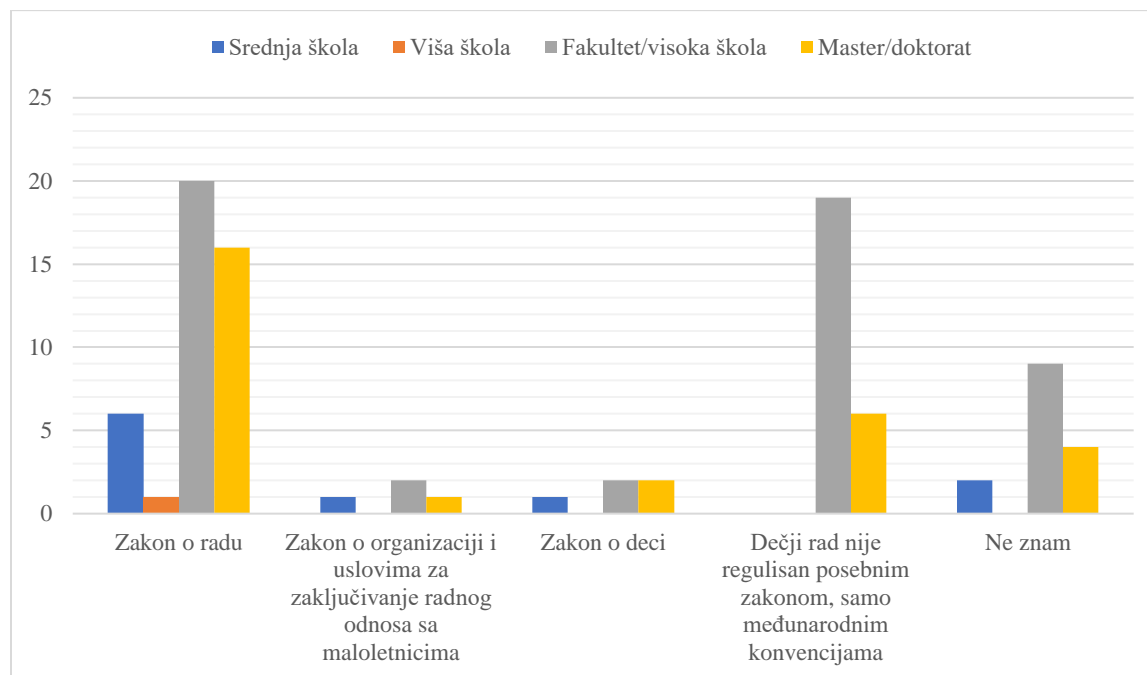
Tip institucije i odgovor na pitanje: Kojim zakonom je regulisan dečji rad u Srbiji?

Najviše tačnih odgovora dali su ispitanici sa fakultetom/visokom školom i masterom/doktoratom (Grafikon 15). Treba imati u vidu i da su ispitanici sa fakultetom/višom školom činili i najveći udeo u uzorku (oko 56%). U okviru uzorka ispitanika sa fakultetskim obrazovanjem, raspodela odgovora je gotovo 50% između Zakona o radu i ponuđenog odgovora da dečji rad nije regulisan posebnim zakonom.

Grafikon 15

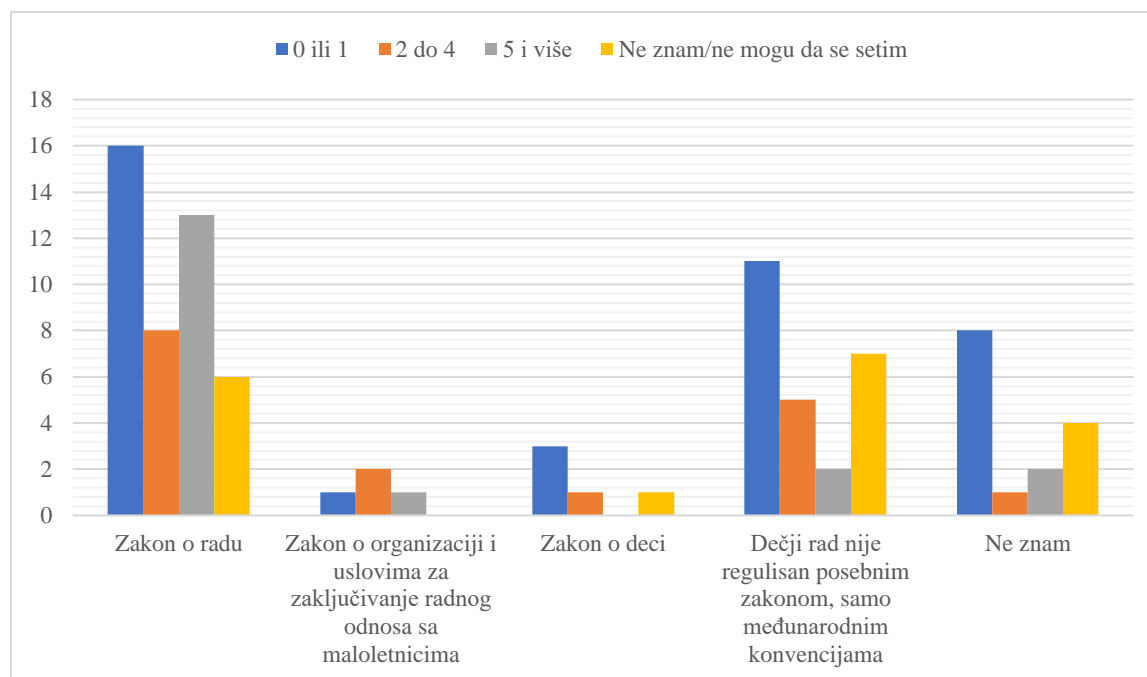
Najviši stepen obrazovanja i odgovor na pitanje: Kojim zakonom je regulisan dečji rad u Srbiji?

U pogledu godina radnog iskustva, najviše tačnih odgovora (52,4%) dali su ispitanici između 4 i 10 godina radnog iskustva, koji su i činili najveći udeo u uzorku (53,3%). Visok udeo tačnih odgovora (preko 50% od ukupnog uzorka) imali su i oni koji imaju 10-20 godina radnog iskustva. Urađena je kros-tabulacija kako bi se videlo na koji način je broj obuka koje su ispitanici pohađali povezan sa tačnošću odgovora na pitanje (Grafikon 16). Najveći udeo tačnih odgovora je kod onih koji su pohađali 0-1 obuke, mada su oni najviše zastupljeni u uzorku profesionalaca. Oni koji su izjavili da su pohađali više od 5 obuka odgovarali su znatno tačnije - 13 tačnih odgovora od 18 ispitanika.

Grafikon 16

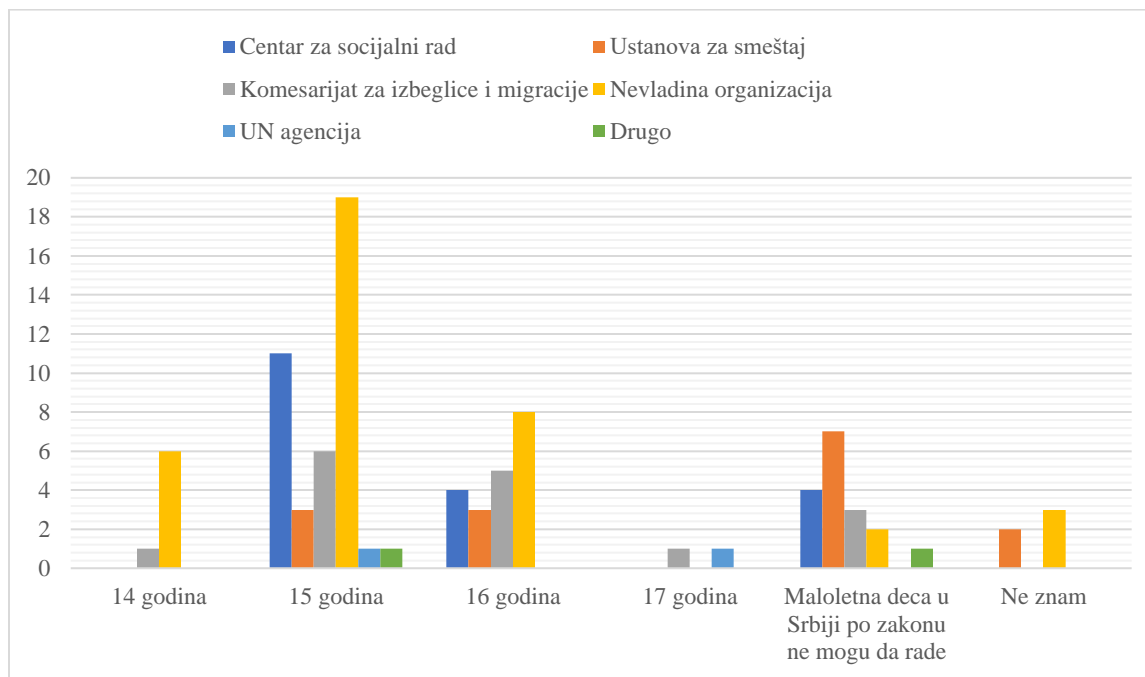
Broj edukacija i tačan odgovor na pitanje: *Kojim zakonom je regulisan dečji rad u Srbiji?*

Na pitanje vezano za broj godina za zasnivanje radnog odnosa, ukupno 43,6% ispitanika je dalo tačan odgovor – 15 godina. Kros tabelarna analiza pokazala je da su najveći broj tačnih odgovora dali predstavnici NVO i CSR, kao i na prethodnom pitanju. Ovde je značajno pomenuti da je gotovo 50% predstavnika ustanova za smeštaj navelo da deca ne mogu da rade prema srpskom zakonodavstvu, i takav netačan odgovor je bio najzastupljeniji u ovoj grupi ispitanika. Prema stepenu obrazovanja, ispitanici sa fakultetom/visokom školom su takođe dali najviše tačnih odgovora, a u odnosu na broj godina radnog iskustva, ispitanici koji su imali između 4 i 10 godina radnog iskustva su najčešće odgovarali tačno. Prema broju pohađanih obuka, oni koji su imali 0-1 pohađane obuke su najčešće odgovarali tačno na pitanje. U ovom pitanju nije se pokazalo da ispitanici koji su pohađali više obuka imaju i više tačnih odgovora kao kod prethodnog pitanja.

Grafikon 17

Tip institucije i odgovor na pitanje: *Od koliko godina deca prema srpskom zakonodavstvu mogu da rade?*

Na pitanje o dokumentaciji za zasnivanje radnog odnosa sa detetom, ispitanicima je bilo ponuđeno više odgovora gde su oni trebali da se opredele za tačan odgovor. U skladu sa čl. 25 Zakona o radu, radni odnos sa detetom mlađim od 18 godina može se zasnovati uz pisanu saglasnost roditelja, usvojioca ili staraoca i uz nalaz nadležnog zdravstvenog organa kojim se utvrđuje da je dete sposobno za obavljanje poslova za koje zasniva radni odnos i da takvi poslovi nisu štetni za njegovo zdravlje. Za zasnivanje radnog odnosa je prema zakonu neophodan i ugovor o radu. Na ovo pitanje, ispitanici su imali tri opcije za odgovor 1- potreban je, 2- nije potreban, 3 - ne znam. U tabeli 14 prikazani su odgovori na ovo pitanje.

Tabela 14*Poznavanje potrebne dokumentacije za zasnivanje radnog odnosa sa detetom kod profesionalaca*

Ponuđen odgovor	Procenat odgovora po izjavi/opciji		
	Potreban je	Nije potreban	Ne znam
Ugovor o radu	70,2%	10,6%	19,2%
Zdravstveni pregled	72,3%	8,5%	19,1%
Pisana saglasnost deteta	45,7%	22,3%	31,9%
Pisana saglasnost roditelja/ staratelja	88,3%	1,1%	10,6
Usmena saglasnost deteta	46,8%	24,5%	28,7%
Pisana saglasnost deteta	45,7%	22,3%	31,9%
Usmena saglasnost roditelja/staratelja	37,2%	36,2%	26,6%
Potvrda iz obrazovne ustanove o opravdanju izostanaka radi posla	34%	25,5%	40,5%
Potvrda nadležne institucije da firma ima dozvolu da zapošljava decu	46,8%	17%	36,2%

Profesionalci su na ovo pitanje uglavnom odgovorili tačno za sve tri opcije, odnosno tačni odgovori imaju očigledno više skorove u odnosu na netačne. Upadljiv je udeo profesionalaca koji su obeležili opciju “ne znam” na ova pitanja (u proseku 27,2% za sve opcije). Ovo ukazuje da oko ¼ ispitanika nema dovoljno znanja u ovoj oblasti.

Na pitanje o radnom vremenu, ispitanici su trebali da zaokruže tačan broj sati nedeljno koliko je dozvoljeno da deca rade. Od ukupnog broja, 23,4% ispitanika je dalo tačan odgovor, 35 sati nedeljno. Na ovom pitanju je raspodela odgovora bila prilično ujednačena između različitih ponuđenih opcija, a najviše odgovora je imala opcija ne znam (27,7%). Kod ovog pitanja se može doneti zapaziti da većina profesionalaca nema znanja o dozvoljenom broju sati za rad dece na nedeljnom nivou.

Ispitanicima su postavljena i pitanja vezana za prekovremeni i noćni rad dece. Na pitanje o noćnom radu dece gde su ispitanici imali tri opcije da odgovore na pitanje (dozvoljen, nedozvoljen, dozvoljen kada deca rade na kulturnim, sportskim i umetničkim događajima), najveći broj ispitanika, 72,3% odgovorilo je da je rad noću nedozvoljen, dok je 17% njih odgovorilo tačno, da je rad dozvoljen kada deca rade na kulturnim, sportskim i umetničkim događajima. Na pitanje o prekovremenom radu dece ispitanici su imali tri opcije (dozvoljen, nedozvoljen, dozvoljen je u izuzetnim situacijama, kada traje kratko, a poslodavac nema mogućnosti da nađe druge punoletne zaposlene), gotovo 90% ispitanika je odgovorilo tačno, da

prekovremeni rad nije dozvoljen. S obzirom na ovakvu distribuciju odgovora, ni ovde nije bilo indikovana krostabularna analiza sa drugim varijablama.

Ponudeni su i konkretni primeri dečjeg rada i od njih se tražilo da odgovore da li određeni primer predstavlja ZDR, osim u primeru gde se od ispitanika tražilo da odrede da li je u pitanju primer dečjeg rada ili trgovine. Svi primeri su preuzeti iz prakse u Srbiji, a identifikaciona obeležja kao i određene okolnosti su promenjene kako bi se očuvao identitet dece. Četiri primera ilustrovala su ZDR, jedan primer je ilustrovaao dostojanstven rad dece. Jedan primer se odnosio na dete iz domicilne populacije, četiri za decu u migracijama. Jedan od pet datih primera se odnosio na devojčice.⁹ Većina ispitanika je davala tačan odgovor na ponuđene situacije, i to značajnom većinom (Tabela 15). Profesionalci su u manjem procentu davali tačne odgovore u situaciji kada je trebalo da odrede da li je u pitanju ZDR ili trgovina decom (Tabela 16).

Tabela 15

Primeri ZDR

Redni broj	Primer dečjeg rada	Procenat odgovora po opciji		
		Dozvoljen	Nedozvoljen	Ne znam
1.	Primer dečaka (14) i rad na prodaji sladoleda, 4 sata dnevno.	18,1%	67%	14,9%
2.	Primer nepraćenog dečaka (15) rad u autopercionici 8 sati dnevno.	7,4%	73,4%	19,1%
3.	Primer nepraćenog dečaka (17), rad u NVO, 20h nedeljno, uz ugovor, zdravstveni pregled i pisanu saglasnost staratelja.	83%	6,4%	10,6%
4.	Primer nepraćenog dečaka (16) rad na građevini, 8 sati dnevno 6 dana u nedelji.	4,3%	79,8%	16%

Tabela 16

Primer prepoznavanja razlike između ZDR i trgovine decom

Primer dečjeg rada	Procenat odgovora po opciji				
	Nedozvoljen opasni rad	Dozvoljen rad ali je potrebno praćenje	Trgovina decom	Dozvoljen rad	Ne znam
Primer devojčice (13) rad u fabrici cipela 12h.	54,3%	5,3%	28,7%	1,1%	10,6%

⁹ Primeri su dostupni u Prilogu 1 doktorske disertacije.

Profesionalci su na ponuđenim primerima pokazali relativno visok stepen prepoznavanja dečjeg rada i teškoće u razlikovanju trgovine decom od ZDR. Upitnik nije merio spremnost i znanje vezano za preuzimanje koraka da se interveniše, a što će biti posebno prikazano kod kvalitativne obrade podataka. Takođe, upitnik je pokazao da profesionalci imaju visoki nivo samoprocene znanja, dok nivo njihovog stvarnog znanja ne oslikava takvu samoprocenu. Ovo ukazuje na potrebu podizanja svesti o stvarnom nedostatku znanja u ovoj oblasti kao i potrebu za dodatnom edukacijom. Slični rezultati dobijeni su i analizom podataka iz fokus grupa i intervjua.

10.2. Prikaz rezultata iz fokus grupa i intervju sa decom i profesionalcima

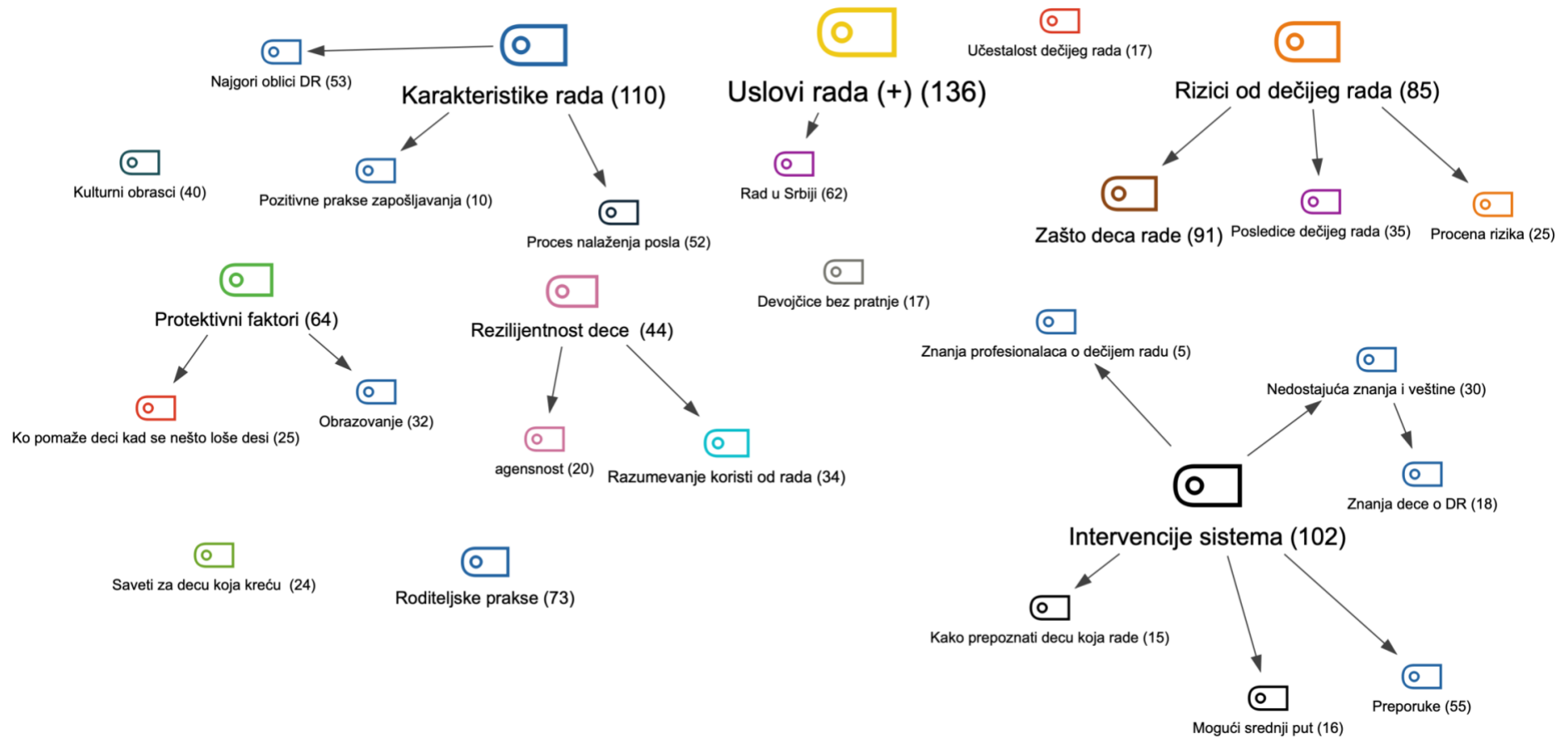
Proces obrade podataka bio je organizovan tako što su audio zapisi intervju i fokus grupa transkribovani od reči do reči, a nakon toga obrađivani tematskom analizom. Za obradu podataka korišćen je program MAXQDA 2022 (VERBI Software, 2021) u kojem je urađeno početno i fokusirano kodiranje rezultata. Kodiranje je sprovedeno identifikovanjem glavnih tema u prvom koraku, na osnovu protokola, nakon čega su definisani subkodovi. Nalazi fokus grupa i intervju su prikazani u odnosu na teme identifikovane prilikom analize podataka, prate ciljeve istraživanja i teme koje su činile osnovu za vođenje intervju i fokus grupa. Korišćena je tematska analiza kojom su se izdvojile sledeće teme: Učestalost dečjeg rada, Karakteristike dečjeg rada, Uslovi rada, Faktori rizika, Faktori zaštite, Agensnost, Kulturni obrasci i Intervencije sistema. Teme Roditeljska očekivanja od dece kao i Saveti za decu od dece nisu bile predviđene tokom formulisanja ciljeva, hipoteza i vodiča za fokus grupe i intervju, ali su se pokazale kao izuzetno značajne, naročito u razgovoru sa decom. Sve teme su opisane kroz kategorije i podteme iskristalisane u procesu inicijalnog i fokusiranog kodiranja. Formirani su kodovi za svaku fokus grupu i intervju. Kodovi za fokus grupe prate sledeći princip: FG(redni broj fokus grupe)+oznaka mesta rada profesionalca ili skraćenica DBP (deca bez pratnje) kod fokus grupa sa decom+oznaka pola. Oznake za intervju prate princip: KI+DR+oznaka pola za profesionalce, a za decu KI+DBP+oznaka pola.

10.2. Zastupljenost kodova

Program MAXQDA 2022 nudi mogućnost za različite prikaze načina na koje su kodovi zastupljeni i o njihovoj učestalosti. Ovo se činilo važnim, prvenstveno jer su u istraživanju učestvovala i deca i profesionalci i već se tokom sprovođenja fokus grupa i intervju mogle primetiti razlike u nalazima. Vizuelni prikaz učestalosti tema (Prilozi 11 i 12) ukazuje da su o nekim temama i profesionalci i deca govorili podjednako, ali i da su profesionalci o nekim temama više govorili od dece, kao i da su deca o nekim temama govorila češće od profesionalaca. I deca i profesionalci su podjednako govorili o karakteristikama dečjeg rada, dok su o najgorim oblicima dečjeg rada pretežno govorili profesionalci. Deca su vrlo oprezno govorila o ovoj temi, a neka su odbijala da govore. Mogući razlozi za to su različiti: deca su navikla da se međusobno štite shodno okolnostima, ili mogu da budu uplašena od mogućnosti odmazde krijumčara. Pored navedenog, neka deca su u fokus grupama saopštavala da su poslovi koji podrazumevaju učestvovanje u kriminalnim aktivnostima prema njihovim religijskim uverenjima haram (greh) te da iz tog razloga ne podržavaju određene poslove i da o tome ne žele da govore. Sa druge strane bilo je očigledno da deca imaju mnogo više informacija o nekim temama nego profesionalci (naročito o agensnosti i protektivnim faktorima).

Prikaz pruža i određene uvide o faktorima zaštite i agensnosti dece. Profesionalci su vrlo opsežno govorili o faktorima rizika, mnogo manje o faktorima zaštite, pa je većina informacija o faktorima zaštite u ovoj analizi došla od dece. O protektivnim faktorima ukupno je identifikovan 141 izvod, od čega je 47 izvoda poteklo od profesionalaca, a 94 od dece. Čini se da je profesionalcima teško da identifikuju protektivne faktore, kao i da prepoznaju agensnost dece (za agensnost je samo 1 izvod došao od profesionalca). Moguće tumačenje je da profesionalci teže da decu posmatraju kao bespomoćnu i onu kojoj je potrebna zaštita. Za razliku od dece, profesionalci pretežno zauzimaju stanovište da će se deca prvo obratiti nekome stručnom za pomoć. Deci je, sa druge strane, bilo mnogo lakše da identifikuju faktore opisujući različite načine na koje traže i pronalaze zaštitu u teškim okolnostima sa kojima se suočavaju na radnom mestu. Za vizuelni prikaz kodova, njihovu povezanost i učestalost pojavljivanja, kreirana je konceptualna mapa kodova (Mapa 2). Mapa ilustruje da su dominantne teme u razgovorima bile formulisane vodičom - karakteristike rada, uslovi rada, faktori rizika i protektivni faktori kao i intervencije sistema. Brojevi u zagradama govore o broju citata iz fokus grupa i intervju koji su dodeljeni ovoj temi, kao i broj citata za svaku podtemu.

Mapa 1: Vizuelni prikaz kodova iz procesa kodiranja rezultata fokus grupa i intervjuja

10.3. Učestalost dečjeg rada

Podaci o učestalosti dečjeg rada prikazani su iz perspektive dece i profesionalaca. Profesionalci su u ovom pogledu najčešće odgovarali kako nemaju informaciju jer retko kad decu pitaju o radu na putu ("*Ne znam, nismo toliko daleko otišli u razgovoru o tome*" KI_DR_Ž4), dok su neki navodili da imaju informaciju da deca vrlo često rade. Istraživanje je prikupljalo podatke i o radu devojčica bez pratnje, a profesionalci su saopštavali da je devojčice bez pratnje veoma teško identifikovati, da često putuju u grupama, i da nemaju adekvatne alate da mogu da sa sigurnošću tvrde da se radi o devojčicama bez pratnje iako sumnjaju u to. Profesionalci su ukazivali i da su devojčice u većem riziku da budu žrtve seksualne eksploatacije, te da to što ih je teško prepoznati ne znači da ih nema i da one na putu ne rade. Navedno je i nekoliko primera devojčica bez pratnje na smeštaju u jednoj NVO u Srbiji, gde su one bile angažovane da drže časove plesa, dok su istovremeno pohađale kurs za manikire, čime su kombinovale rad i obrazovanje. Jedan profesionalac je podelio iskustvo rada devojčice u Srbiji koja je bila žrtva seksualne eksploatacije, što je bilo prepoznato jer je ona stalno imala "velike količine novca kod sebe". Deca su delimično potvrdila stavove profesionalaca da devojčice retko kad putuju bez ikakve pratnje, i samo jedno dete je saopštilo da je upoznao devojčicu koja je putovala sa maloletnim bratom bez pratnje. Ta devojčica je radila u krojačkoj fabrici zajedno sa bratom.

Uočljivo je i da su deca davala znatno konkretnije procene o tome koliko dece na putu radi, navodeći da između 80% i 90% nepracene i razdvojene dece radi, te da je mnogo više dece koja su od 2015. godine do danas radila nego onih koja nisu.

*"99% dece, uglavnom svi rade nešto, jer ne možeš ništa bez posla. FG4_DBP_M5
"Mnogo više je onih koji moraju da rade. Sve zavisi, ako je neko iz bogate porodice, onda ne mora uopšte da radi. Po mom mišljenju, 90% njih moraju nešto da rade."
FG1_DBP_M2*

10.3.1. Razlozi za uključivanje u rad

Deca i profesionalci su najčešće navodili iste razloge za rad dece u migracijama: kako bi prikupila novac za nastavak putovanja; kako bi obezbedili novac koji šalju svojim porodicama koje su ostale u zemljama porekla; kako bi otplatili dug koji imaju roditelji, a koji je bio namenjen za njihov put. Deca su mnogo češće nego profesionalci navodila plaćanje svakodnevnih i troškova preživljavanja na putu - troškove smeštaja, hrane, odeće, obuće, mobilnog telefona itd, kao i "izgradnju bolje budućnosti sebi". Iz narativa profesionalaca i dece se može zapaziti da je jedan od glavnih razloga zbog kojeg deca počinju da rade siromaštvo.

Otplata daljeg puta je razlog za rad dece kada im je put plaćen do određene tačke, nakon čega sami obezbeđuju sredstva za nastavak putovanja. Put je najčešće plaćen do Turske, ponekad do Irana, gde se deca najviše i zadržavaju tokom puta kako bi radila. S obzirom da je Turska retko kad zemlja destinacije, deca u ovoj zemlji nalaze posao kako bi mogla da prikupe novac za nastavak putovanja do zemalja Evropske unije. Gotovo jednako važan razlog zbog koga deca rade jeste i pomoć porodici u zemlji porekla, a ponekad su deca odgovorna i za sam opstanak i preživljavanje porodice.

"Naša valuta u Avganistanu nema nikakvu vrednost pa 100e dođe 7000 avganskog novca, a za jednu porodicu prosečan novac da živi je 6000 avganija. Što znači da mi ako svaki mesec zaradimo 90 evra i pošaljemo porodici, mi hranimo svoju porodicu."
FG4_DBP_M6

Deca na putu rade i kako bi otplatila dug za putovanje. Profesionalci su ukazali da je dugoročna odgovornost za isplatu duga koji su porodice napravile kako bi poslale dete na put na samom detetu. Deca, takođe, smatraju da je odgovornost za isplatu duga njihova, dok se dug vremenom uvećava zbog postojanja neke forme kamate, u zavisnosti od toga od koga je novac pozamljen.

"Moja porodica se baš mnogo zadužila, 6.000 eura, a od tog koga smo pozajmili postoji kamata i taj dug ustvari raste. Moji roditelji nisu u mogućnosti da vrate, i uglavnom se opet čeka na mene da što pre nadjem neki posao da počnem sa malo po malo novca da što pre dodjem do nekog posla ovde ili negde drugo, pre svega u Evropi ili negde gde stignem kako bih mogao taj dug malo po malo da vratim."
KI_DR_AR

Deca su radila na putu i da bi sebi obezbedila osnovne životne potrebe, najčešće stan ili sobu, hranu, vodu, odeću. Najčešće su navodila lične primere iz zemalja kroz koje su prolazili, gde je bilo teško pronaći smeštaj usled ilegalnog boravka. U takvim okolnostima, često se dešava da poslodavci ponude sobu ili smeštaj deci, što oni otplaćuju radom za tog poslodavca.

10.4. Roditeljska očekivanja

U okviru ove teme iskristalisalo se nekoliko važnih aspekata vezanih za reakcije roditelja na rad dece, međusobna očekivanja, gde su perspektive dece i profesionalaca donekle različite. Profesionalci su odnos roditelja prema deci najčešće označavali kao neadekvatan, smatraju da deca trpe "izuzetno velike pritiske" od strane roditelja da zarade dovoljno da pošalju porodicama novac i otplate put, kao i da nastave put dalje po svaku cenu, čak i ako deca žele da ostanu u Srbiji.

"...deca obično kažu da su u Srbiji trenutno i da moraju da odu za neku razvijeniju zemlju Nemačka ili slično, da je to njihova obaveza, da su njihovi roditelji uložili sve što su imali da bi njih poslali na put, da bi oni mogli da se negde zaposle, da bi radili, bez obzira da li je npr njima lepo kod nas, da oni kod nas žele da možda ostanu duže."
FG4_DR_Ž4

Profesionalci navode da je deci podrška roditelja važna, ali dostupna samo onima koja prate unapred uspostavljen plan o doprinosu porodičnoj zaradi. Smatraju da je odgovornost za vraćanje duga u potpunosti na deci koja su krenula na put, te da dužnost ne prestaje kad stignu u zemlju destinacije ili nakon što dug bude isplaćen. Odgovornost ove dece se posmatra kao celoživotni način da se doprinese porodičnoj zajednici.

"On mora da vrati dug, ali kada vrati taj dug posle ima odgovornost za izdržavanje porodice. Znači ta odgovornost nikada ne prestaje. Oni će uvek morati da ih izdržavaju."
KI_DR_Ž8

Deca su pričala o roditeljima iz različitih uglova – o njihovoj ulozi u toku traženja posla, u savetovanju za nastavku puta, te na koji način razumeju svoju odgovornost da zaštite

roditelje od negativnih iskustava koje preživljavaju na putu. U opisima razloga zbog kojih rade često koriste reči "moram" to je "moja obaveza", "moja odgovornost". Smatraju da nemaju izbora da li će raditi ili ne, ali isto taj izbor nemaju ni roditelji. Neretko se deca konsultuju sa roditeljima u procesu traženja posla, naročito kada postoji više opcija, kada im roditelji po pravilu savetuju da izaberu posao koji je "manje rizičan pa makar se i manje plaćao". U ređim situacijama bi, najčešće majka, bila protiv toga da dete uopšte radi, ali ih mnogo češće savetuju da rade.

"Ja kad sam našao dva posla, jedan teži jedan lakši ali više para daju za teži posao, pričao sam sa roditeljima i oni su mi rekli da radim lakši posao, da ne mislim samo na pare." FG3_DBP_M2

Takođe, deca od roditelja veoma često prikrivaju sopstvene nepovoljne okolnosti i događaje na poslu da bi ih pošteđeli brige. Dominantnu ulogu ima osećaj odgovornosti prema porodici pa često rade i kad su bolesni ili povređeni, krijući od roditelja da im je loše. Deca se trude da roditelje zaštite i od drugih loših iskustava na putu, ne samo od iskustava na poslu, jer "koji roditelj bi želeo da mu dete bude loše". Nekoliko dece je podelilo da su im roditelji bolesni, pa zbog toga osećaju odgovornost da rade i šalju novac roditeljima za lekove.

"Možda je vama evropljanima teško zamisliti šta znači 7 godina biti odvojen od porodice, čuti se samo telefonom i to ako se uhvati mreža. Da prihvatiš svaki posao koji ti se ponudi, da pošalješ majci i ocu, ja se smatram odgovornim za bolji život moje porodice. Ja sam zato i otišao, to je moj teret i ja ću prihvatiti bilo šta samo da njima pomognem." FG5_DBP_M1

Ispitana deca su saglasna u izjavama da roditelji od njih očekuju i finansijsku podršku i bolju budućnost za njih same, jer se sve od sadašnjeg stanja procenjuje kao "bolje". Iskazi dece o očekivanjima roditelja za njihov nastavak puta su usklađena sa objašnjenjima profesionalaca: neretko trpe pritisak roditelja da što pre nastave put, destinacija je uglavnom unapred data, i nije dozvoljeno nikakvo odstupanje. Razmatranjem vinjete gde je dečak želeo da ostane u Srbiji, a roditelji se nisu složili, deca su navodila da "on nikad ne bi uradio protiv onoga što roditelji kažu pa makar i to značilo da ide protiv svog srca". Ukoliko dete suprotno zahtevu roditelja ipak prekine put, to bi prema svedočenjima dece vodilo potpunom prekidu odnosa ("mogao bi samo da baci telefon i nikad se više ne čuje sa roditeljima" FG1_DBP_M4). Kada im je bilo teško da nastave dalje usled iskustava nasilja na poslu ili putu, deca nisu doživela razumevanje i podršku roditelja:

"Mene roditelji ovako svaki dan psuju. Kako si nesposoban, još si tu, ajde idi dalje, nama trebaju pare." FG1_DBP_M5

Izgleda da deca u roditeljima vide veliku podršku za nastavak puta i ispunjavanje svoje misije. Iako u zemlji porekla, roditelji imaju veliki uticaj na to šta i kako deca da rade na putu, naročito utiču na odluke o nastavku puta i o zemlji destinacije. Reakcije roditelja zavise i od toga koje im informacije i kako deca prenesu, pa deca često, iz potrebe da zaštite roditelje, kriju uslove posla ili ne govore o negativnim iskustvima. Deca verbalizuju snažan doživljaj odgovornosti da ne razočaraju ili "obrukaju" roditelje svojim ponašanjem, pa teže da ispune njihove savete, da se školuju, rade i stvore sebi bolju budućnost.

"Pa kažu mi roditelji da u koju god zemlju stignem samo da gledam da radim na sebi da budem bolji da ne stajem i da ne odaberem neki loš put. Jer oni su me na početku i

pustili da krenem na ovaj put da bi izgradio neku bolju budućnost za sebe ne daj Bože da skrenem sa puta ne znam da uzimam neke droge ili radim neke loše stvari, nipošto mi ne bi dozvolili." KI_DR_M5

10.5. Kulturni obrasci vezani za rad dece

Imajući u vidu da je ZDR neretko obojena kulturnim obrascima, koji su delom vezani za shvatanje detinjstva u različitim društvima, deo objašnjenja o dečjem radu u ovom istraživanju potiče od znanja i stavova o kulturnim praksama vezanim za dečji rad u zemljama porekla dece i u Srbiji. Deca su svedočila da su u zemljama porekla morala da rade od ranog uzrasta, naročito ako *"nisu bili zainteresovani za školu"*, ukoliko su roditelji bili vlasnici nekog posla (*"ja sam sa tatom od 10. godine radio u prodavnici, nosio pakete i radio na kasi"*) ili ukoliko su izgubili hranitelja porodice u oružanim sukobima:

"...Posebno od kako su se Talibani vratili na vlast, kad su Amerikanci napustili, kad žena, ako ostane sam sa decom, udovica, ili muž uhašen, kako god, napustio je, ona ne može da izađe iz kuće i tu mora dečak da...čak i od 7, 8 godina, on tu mora i da izađe i da ide u nabavku, mora nešto i da radi da one ne bi umrli od gladi, zato što majka ne sme da izađe iz kuće sama bez muške pratnje, a mušku pratnju nema." KI_DR_M5

Kulturni obrasci rada dece su vezani za uzrast i pol deteta - najstarija muška deca imaju odgovornost za brigu o porodici koja je izgubila oca/hranitelja ili rade sa ocem kako bi se pripremili i naučili posao. Neki profesionalci su navodili da je ova praksa "obučavanja" dece za rad već od 7. ili 8. godine zastupljenija u seoskim nego u gradskim sredinama, dok su deca dodala da je to "sasvim normalno, to je kultura življenja". Kako su odrastali u okruženju gde je rad, čak i težak viščasovni rad bio normalizovan, deca sebe, prema rečima profesionalaca, ne doživljavaju kao nemoćne ili zavisne, pa su neke aktivnosti koje su u Srbiji "normalne" za decu, njima uvredljive:

"Znam baš jednog dečaka, kako se uvredio kad su mu tu iz jedne nevladine, ovaj, doneli crtani film, a on je tad imao, ne znam, možda 11, 12 godina i on je rekao pa ovo je za decu, ja nisam dete, ja kod oca sam u prodavnici radio ne znam od koje godine." KI_DR_Ž4

U sopstvenom kontekstu deca rad posmatraju kao normu, očekivanje i prirodno stanje, smatraju da ih preuzimanje odgovornosti za porodicu čini funkcionalnim i vrednim članovima društva, pa je svaki pokušaj profesionalaca da intervenišu i objasne da postoje i druge alternative dočekan od dece sa nerazumevanjem:

"Kada mi njima iskazujemo da to baš nije tako i da to ne treba da bude tako i da treba da budu deca dolazi do nerazumevanja i imaju osećaj da su napadnuti i da mi potencijalno ugrožavamo i njih i njihove porodice.." KI_DR_AB

Razmatrano je i shvatanje rada dece u Srbiji, a profesionalci su naglašavali da domaće kulturne prakse dodatno učvršćuju predrasude o dečjem radu. Više ispitanih profesionalaca je navelo da su u Srbiji široko prihvaćene i normalizovane situacije rada na crno, rada dece na poljoprivrednim imanjima od ranog uzrasta itd. Neki su govorili o "mlakoj" reakciji države i društva na radnu eksploataciju odrasle domicilne populacije, ukazujući da se usled toga *"tek rad dece migranata ne vidi kao problem"*. U narativima profesionalaca provejavale su i izjave

poput "i ja sam kao mali/a radio/la", te da i danas imaju doživljaj ponosa jer su mogli da pomognu tada svojoj porodici.

"...kakve veze pa i mi smo radili na crno i naša deca rade na crno, pa kao nek rade i migranti na crno", mislim kao u čemu, u tome ne vide nikakav problem i uopšte ne vide ni potrebu da to reše." FG1_DR_Ž1

10.6. Karakteristike dečjeg rada

U fokus grupama i intervjuima su prikupljeni podaci o državama u kojima deca najčešće rade na putu, procesu nalaženja posla, uobičajenim poslovima na kojima su deca angažovana sa posebnim naglaskom na najgore oblike dečjeg rada i pozitivnim praksama zapošljavanja. Glavni nalazi ukazuju da su deca dominantno uključena u rad "na crno" na opasnim poslovima koji ugrožavaju njihovo blagostanje, zdravlje, moral i obrazovanje. Deca su u opasne poslove uključena i na putu i u Srbiji, dok su u Srbiji često uključena i u najgore oblike dečjeg rada - prvenstveno u rad sa krijumčarima i krivične aktivnosti vezane za distribuciju nedozvoljenih supstanci.

10.6.1. Proces nalaženja posla

Na putu su deca najčešće van zvaničnih sistema podrške, nisu registrovana u zemljama kroz koje migriraju te njihov boravak nije legalno regulisan. To se odražava i na način pronalaženja posla, pa se deca često oslanjaju na poznanstva i kontakte sa zemljacima koji su ranije migrirali. Uočavaju se znatne razlike između onoga što deca saopšavaju i uverenja profesionalaca o načinima na koje deca nalaze posao na putu. Deca su u najčešće isticala da posao nalaze isključivo uz pomoć prijatelja ili poznanika, rođaka, ili čak i roditelja koji već neko vreme borave u određenoj zemlji i poznaju jezik:

"Pošto je moj otac bio u Iranu kad sam stigao, on je poznavao tog čoveka koji je imao fabriku za pakovanje nameštaja, pa sam se tako tu zaposlio". KI_DR_MB

Deca se oslanjaju i na pomoć poznanika i prijatelja sa kojima su putovali. Profesionalci ističu da deci na putu vrlo često pomažu krijumčari da pronađu posao (*"To uvek bude preko krijumčara. Sada trenutno deca u potpunosti zavise od krijumčara."* KI_DR_Ž5). U takvim situacijama, prema saznanjima ispitanih profesionalaca, deca često nisu plaćena, već sav novac koji zarade daju krijumčarima da bi otplatili put, uz obezbeđenu hranu i smeštaj za preživljavanje. Deca, naprotiv, tvrde kako je "posao krijumčara isključivo da prevode ljude preko granica", i da oni sami nalaze sebi poslove. Krijumčara koji bi našao posao detetu, označili bi kao dobrog:

"Mi za svoje potrebe moramo sami da radimo, ponekad se desi da krijumčar bude toliko dobar da ti pomogne da nađeš posao, ali to je retko." FG3_DBP_M5

Deca uglavnom nalaze posao tako što ih stariji sunarodnici ili prijatelji povežu sa poslodavcima, koji ponekad posreduju u tom razgovoru, naročito ako je dete tek stiglo i ne govori jezik. Navode da u Turskoj postoje i grupe na društvenoj mreži Facebook¹⁰ gde se okupljaju deca i odrasli iz Avganistana, pa jedni drugima pomažu u nalaženju poslova, ostavljaju informacije o poslodavcima, naročito o iskustvima sa nepouzdanim poslodavcima

¹⁰ Kada su upitana da navedu ime Facebook grupe i parka, deca su to odbila.

koji ne isplaćuju zaradu. Navode da u Istanbulu postoji park u kojem se okupljaju oni koji traže posao, a turski poslodavci uobičajeno tamo dogovaraju poslove sa decom. U situacijama kada neko od prijatelja pronađe bolji posao on preporuči pridošlici taj sa kojeg odlazi, što je za decu velika garancija da je posao bezbedan.

"Mi između sebe puno komuniciramo i delimo iskustva tako da ako nadjem neki posao raspitujem se kod prijatelja svojih da li je poslodavac pošten isplaćuje ili ne isplaćuje i na osnovu toga odlučimo - ako kažu da ne isplaćuje i da bežim od njega jer ne da novac, ja tražim dalje." KI_DR_HN

U zemljama čiji jezik poznaju, deca neretko sama traže zaposlenje tako što ulaze u različite radnje, najčešće pekarske industrije, frizerske salone ili trgovinske radnje, gde dobijaju poslove održavanja objekata, često van vidokruga mušterija.

U Srbiji, je situacija pronalazjenja poslova drugačija, pošto su deca smeštena u zvanične smeštajne kapacitete. Ispitanim profesionalcima je poznato da su deca pronalazila posao uz saglasnost staratelja i zaposlenih u smeštajnim ustanovama, direktno putem poslodavaca (za poljoprivredne poslove poput branja voća) uz pomoć drugih migranata u azilnim i prihvatnim centrima ili zaposlenih u ustanovama.

"...ono što sam gledao i u Sjenici i u ovde u Krnjači kako su oni dolazili do radne snage dođe bukvalno taj neki poslodavac do kapije kampa obrati se nekom možda je to obezbeđenje, možda je to sam neki maloletnik kada ih vide kad izlaze iz kampa, kažu „Jel hoćete da radite?“ krenu i onda se to između njih proćuje. Tako da svaki sledeći koji dolazi on već ćuje od maloletnika kako može tu da se radi." FG1_DR_M1

10.6.2. Poslovi na kojima deca rade

Nalazi istraživanja ukazuju da poslovi na kojima su deca angažovana na putu do Srbije i najveći broj poslova koje su deca radila u Srbiji spadaju u opasne poslove odnosno poslove koji negativno utiču na zdravlje, blagostanje, moral i obrazovanje dece, što je prema međunarodnim standardima posebna forma najgorih oblika dečjeg rada. Tokom puta najviše rade u građevinskoj industriji (rad na građevini, u fabrikama za izradu građevinskog materijala, na seči kamena i keramike), tekstilnoj industriji, ugostiteljstvu (najčešće rad van vidokruga mušterija - pranje sudova, jednostavna priprema hrane), pekarskoj industriji (priprema peciva, pečenje i sav rad koji se obavlja u prostorijama za pripremu peciva); u poljoprivredi (sezonsko branje voća i povrća, najčešće u Grčkoj i Srbiji), stočarstvu (u Turskoj je veoma zastupljeno da deca rade kao čobani), sakupljanju sekundarnih sirovina i otpada i kao drvoseče. Kako deca rade na vrlo ranom uzrastu, nisu zabeležene razlike u poslovima zavisno od uzrasta - npr. da mlađa deca rade neke "lakše" poslove. Dešava se da stariji nastoje da pomognu mlađima kada vide da im je teško da nešto nose ili da ih odmene na poslu kako bi se odmorili nakon višesatnog neprestanog rada.

Deca su u najvećoj meri radno angažovana u Turskoj i Iranu. Profesionalci potvrđuju ove iskaze, a navode i da su u ranijem periodu između 2017. do početka pandemija virusa COVID19 2020. godine, deca često bila radno angažovana i u Grčkoj, dok deca navode da je rad u Grčkoj retko dostupan. U Iranu se deca duže zadržavaju jer govore lokalni jezik pa im je lakše da pronađu posao, dok je u Turskoj tržište rada za decu veliko.

"Što se tiče poređenja Irana i Turske, više ima prilike u Turskoj jer ne biraju poslodavci niti gledaju šta ti smeš ili ne smeš. Pogotovu ako znaš jezik sva radna mesta su ti otvorena." FG4_DBP_M8

Čini se da postoje razlike među državama u vrsti poslova u kojima su deca angažovana, pa u Iranu deca najčešće rade na građevini ili na opasnim mašinama za obradu građevinskog materijala (obrada kamena, keramičkih pločica i sl.) dok je jedan od ispitanika radio u fabrici na ručnoj izradi pribora za jelo. Zbog specifičnog odnosa Irana i Avganistana, vrste poslova koje deca u migracijama mogu da rade su ograničeni na kako ih oni nazivaju "težačke poslove", one koji zahtevaju fizičku snagu, dok su im "lakši poslovi" u restoranima i hotelima zabranjeni:

"U Iranu je npr. zabranjeno Avganima da rade u pekarama, restoranima, motelima. U Iranu možeš samo teške poslove da radiš npr. građevina. Iranci ne daju Avganistancima da im pipaju hranu." FG4_DBP_M4

U Turskoj deca najčešće rade na građevini, ali i u tekstilnoj industriji i ugostiteljstvu. Jedan od ispitanika u fokus grupi sa decom pokazao je video snimak svog rada, gde je više od godinu dana bio angažovan na sečenju kamena na ogromnom nožu koji mašina automatski vrti. Deca u Turskoj su često angažovana na opasnim poslovima gde postoji rizik od ozbiljnih povreda. Istovremeno ne postoji prilika za obrazovanje niti za legalizovanje boravka u zemlji, što ih primorava da rade na opasnim poslovima bez ikakve zaštite. Prema navodima ispitane dece, stočarstvo je jedini posao za koji postoji mogućnost legalnog rada u Turskoj:

"Jedini posao koji u Turskoj mogu da dobijemo dozvolu za rad, to je kao čoban. Ko hoće tu da radi po selima, može da dobije dozvolu za rad." FG1_DBP_M1

O radu nepraćene i razdvojene dece u Srbiji, govorili su isključivo profesionalci, navodeći brojne primere dece koja su radila na sezonskom branju voća, seči drveća, u autoperionicama, kioscima brze hrane i na građevini.

"Ne znam, nebitno da li su to pekare, da li su to neki kiosci gde se proizvode pljeskavice itd, uglavnom to je što se tiče ovde Beograda, dakle najčešće autoperionice... i znam dosta njih koji su radili na građevini, ovde isto u Beogradu, i recimo znam dole Sjenica, Tutin da je dosta njih išlo oni sezonski letnji poslovi, kao što je seča drva, cepanje, berba malina, pomaganje oko skupljanje sena." FG4_DR_M1

U Srbiji su postojali i primeri dobre prakse zapošljavanja mladih od 15-18 godina na dostojanstvenom radu. U razgovorim je pomenuto nekoliko dece starije od 15 godina koja su bila zaposlena u nevladinim organizacijama na poslovima prevođenja. Istakniti su primeri dece uzrasta 15 do 18 godina koja su radila letnju praksu u IKEA-i, uz ispunjavanje svih legalnih uslova za dostojanstveni rad - ugovor o radnom angažovanju, saglasnost staratelja i odgovarajuće vrste osiguranja.

"Ali isto možemo da kažemo da su i kao pozitivan primer deca preko omladinske radila tokom letnjeg raspusta za Ikeu, kako bi razvili radne navike, zaradili neki džeparac, programski znači gde je vrlo transparentno, ugovori, dnevnic, satnica, odmor, pauza i tako dalje." FG1_DR_Ž1

Naročito osetljiva tema, o kojoj su deca veoma malo izveštavala, je uključenost u najgore oblike dečjeg rada, pre svega u krijumčarenje ljudi i nelegalne aktivnosti, najčešće distribuciju psihoaktivnih supstanci preko krijumčarske mreže. Deca su iznimno pričala o tome, a iz njihovih iskaza proizilazi da se ovi oblici rada koriste kada im nijedna druga opcija za rad nije dostupna. Iz perspektive dece, poslove sa krijumčarima radi samo "onaj ko mora i nema drugog izbora", a to se retko dešava jer su rizici da će biti deportovani i imati probleme sa državnim organima veliki, a niko im neće pomoći ako imaju problema sa krijumčarima. Ispitanici su naglašavali da se to ne dešava u Srbiji, ali da su čuli da se dešava u Bosni. Istovremeno, u Bosni su deca tokom fokus grupnih diskusija navodila da se takva vrsta rada "ne dešava ovde, samo su za Srbiju čuli da to deca ponekad rade".

„Ako neko nema ni jedan način da odavde ide, imali su pare do Srbije, stigli su ovde, sad treba mu pare da ide odavde dalje. Ja ne osudjujem ljude koji to rade zato što moraju nekako da zarade.” FG1_DBP_M3

Profesionalci su u znatno većoj meri isticali saznanja o radu dece sa krijumčarima, navodeći sopstvena iskustva ili ono za šta su "čuli". I u ovom pogledu iskazi i razumevanje profesionalaca se razlikuju od onoga što saopštavaju deca: profesionalci smatraju da deca od tog posla ne zarađuju novac, već to isključivo rade kako bi ih krijumčari brže preveli preko granica, dok deca tvrde da bi taj posao radila jedino "ako im krijumčar plati novac". Kada deca rade sa krijumčarima dobijaju i posebnu zaštitu od strane krijumčara:

"Nekada im krijumčar obezbedi nešto što drugima ne može da obezbedi, a njima treba za put, ili neke druge stvari, tu prednosti ima što njega i znaju kao nekoga ko pomaže krijumčaru, pa mu drugi u kampu ne prave probleme.” FG1_DBP_M3

Na osnovu iskaza profesionalaca zaključuje se da su deca koja se uključuju u posao sa krijumčarskim grupama, ona koja inače imaju dodatne vulnerabilnosti. Čini se da su to najčešće deca koja su imala teška iskustva na putu, zavisna od psihoaktivnih supstanci ili ona kojima je potrebna "brza i velika zarada". Navode i da su krijumčari vrlo dobro upoznati sa krivičnim sankcijama u Srbiji, te da često "angažuju" dečake koji nisu krivično odgovorni na poslovima regrutacije novih ljudi za krijumčarenje, kao i za vođenje migranata do graničnih prelaza ili "sigurnih" krijumčarskih kuća. Utisak je da deca nisu dovoljno svesna rizika koje nosi posao sa krijumčarima i opasnosti od rada sa njima. Istaknuto je da su naročito ranjiva deca koja ne koriste zvaničan sistem zaštite, koja žive u neformalnim okupljalištima migranata blizu granica.

Deca vrlo retko sa profesionalcima dele informacije da rade u krijumčarskim grupama. Profesionalci smatraju da ovakvu vrstu angažovanja vrlo često prati seksualna eksploatacija za novac ili samo "zaštitu", te da pripadnici krijumčarskih grupa u smeštajnim jedinicama, a naročito u skvotovima, uživaju poseban ugled. Rodno zasnovano nasilje je zastupljeno u migrantskoj populaciji dečaka i tu se pominje i bacha bazi praksa, o kojoj su profesionalci govorili i u kontekstu ZDR. Navodili su da je ova pojava izuzetno rasprostranjena u Srbiji te da je u praksi teško razlučiti da li se radi o seksualnom zlostavljanju ili o radnoj eksploataciji:

"....Ali tu sad, opet se pravi to da ne može da se tačno iskristališe, šta je to, da li je to Baća Bazi ili je to usluga da bi nastavio dalje put, na primer, ja sam imala takvu situaciju na terenu i onoj fabrici, ilegalno kamp što su napravili, e to je bila sumnja da ima seksualnog zlostavljanja. Sad iz kojih namera, neki su govorili da je to Baća

Bazi, opet je bilo onih koji tvrde da se radi zarad njihovog daljeg opstanka."
KI_DR_AP

10.7. Uslovi rada

Uslovi u kojima rade deca prikazuju okolnosti i situacije vezane za konkretna radna angažovanja. Posebno su prikupljeni podaci o obezbeđivanju smeštaja i pristupu zdravstvenoj zaštiti, radnim satima i sistemu naplaćivanja rada kao i o odnosu sa poslodavcima. Važna okolnost je način na koji su deca bila smeštena dok su bila radno angažovana na putu do Srbije. Ispitivana deca su svedočila da su često radila u zamenu za smeštaj. Smeštaj koji su uglavnom poslodavci obezbeđivali, obično je bio neprikladan, "prljav i hladan". Zabeleženo je i da su deca uz pretnje zadržavana, u strahu da će biti deportovana ukoliko napuste smeštaj.

"...Nalazili su im smeštaj i poslodavci tu u fabrikama, kada više njih spava u jednoj kući. I tu se uglavnom i kriju od policije, znam da im je baš bilo ograničeno kretanje u Turskoj zato što su se plašili da ako ih policija uhvati da će ih deportovati nazad."
KI_DR_Ž5

Kako je smeštaj bilo uglavnom nebezbedan, neretko zajedno sa odraslima (uz rizik da budu zlostavljani) deca su često sama organizovala smeštaj sa grupom ljudi u koje imaju poverenja. Navođeni su primeri gde je 10-ak osoba, većinom dece, iznajmilo prostor za zajednički život dok rade, gde je prisutan "sindrom toplog kreveta" (KI_DR_MŠ), pa u jednom stambenom prostoru, koji npr. ima 5 ležaja, živi 10 osoba, dve osobe koje rade po smenama dele jedan krevet:

"...Na primer ja ću raditi dnevnih 12 sati ti ćeš raditi noćnih i mi ćemo spavati u istom krevetu i onda krevet je uvek topao uvek neko u njemu spava. I to najčešće budu ti kolektivni smeštaji gde u jednoj sobi bude po nekoliko tih kreveta, gde nema nikakve neke privatnosti i slično." KI_DR_MŠ

Kako su nevidljivi sistemu, deci na putu nije dostupna zdravstvena zaštita. Opasni poslovi na kojima rade donose veliki rizik od povreda, pa nedostupnost zdravstvene zaštite može ostaviti dugoročne posledice. Ispitana deca su, posebno za Tursku, izveštavala da nisu imala nikakva prava na zdravstvenu zaštitu, te da su bili prinuđeni da koriste usluge privatne zdravstvene zaštite za ozbiljne povrede. Usled ovoga, deca su često radila i sa povredama ("Znao sam i po par dana raditi pod povredama i u bolovima"), i čini se da je znatan broj dece došao iz Turske sa povredama koje nisu do kraja zalečene ili su ostavile posledice koje su mogle da budu regulisane da je pristup zdravstvenoj zaštiti adekvatniji.

"Mi pošto smo Avganistanci ne možemo da odemo kod doktora, možemo samo privatno, em ćeš da čekaš pregled 10 dana, em će ti uzeti 1000 evra za pregled."
FG4_DBP_M2

10.7.1. Radno vreme, plate i odnos sa poslodavcima

Ispitanici su navodili da su u Turskoj i Iranu deca radila minimum 12 sati, dok je u Srbiji prosek oko 10 sati. Deca ili nisu bila plaćena već su radila u zamenu za smeštaj, ili su bila plaćana mnogo manje u odnosu na druge zaposlene, posebno državljane ("Domaći ljudi su uvek dobijali više, a mi manje. Moje lično iskustvo, ja sam radio na isto radno mesto kao

Turčin on je radio 8 sati i dobijao 2000 lira više nego ja, a ja sam radio 15 sati." FG3_DBP_M3). Dodatno, deca su imale utisak da su plate zavisile i od nacionalnosti samih migranata, naročito u Turskoj: ("Sirijci dobiju više od Marokanaca, Turci dobiju više od Sirijaca. I tako." KI_DR_MH). Ispitivana deca su saopštavala svoju težnju da budu plaćena po završenom poslu, pre nego na polumesečnom ili mesečnom nivou, jer se često dešavalo da poslodavac ne plati dogovoreni iznos na kraju meseca. Profesionalci su podelili uvide da je količina novca koji su deca zarađivala na putu bila dovoljna za "golu egzistenciju", te se deca zadržavaju i po nekoliko godina kako bi prikupila dovoljno novca za nastavak puta.

U pogledu odnosa sa poslodavcem, više od 80% dece koja su učestvovala u istraživanju je imalo negativna iskustva. Poslodavci su ih uglavnom fizički i psihički zlostavljali, često kroz pretnje da će ih prijaviti policiji, ograničavanjem kretanja unutar obezbeđenog smeštaja ili kažnjavanjem zbog "greške" na poslu, koje su podrazumevale psihičko i fizičko zlostavljanje, do umanjivanja već niske plate:

"U tom trenutku te ne tretiraju više ni kao robota, nego kao životinju"
KI_DR_M1

Deca su izjavljivala da bi u situacijama kada bi se "pobunila" zbog toga što nisu plaćena za svoj rad, bila proterivana uz pretnje da će ih poslodavac prijaviti policiji zbog ilegalnog statusa: "...neki od njih čak šest meseci su radili posle kada je tražio platu, gazda je reko ćuti beži odavde ako nešto kažeš, zvaću policiju da ovde ilegalno živiš, i tako im ništa nisu platili." FG3_DBP_M3. Ovakav odnos poslodavaca decu je stavljao u situaciju nemoći i izuzetnog straha od deportacije i gubitka napretka na dotadašnjem putu. Deca bi se tada povinivala odlukama poslodavca i samo potražila drugi posao. Mada ređe, deca su bila angažovana i kod "dobrih" poslodavaca, koji su plaćali na vreme, davali slobodne dane, nisu dozvoljavali da deca dugo rade i sl.

"Razlika je bila u tome što su mi oni rekli ne. Ja sam rekao da hoću da radim 12 sati, ali oni su mi rekli u tvojim godinama? Nema šanse. U Iraku kada sam radio, tamo mi je samo rečeno radno vreme ti je 12 sati. Tako da sam se ja tome povinovao, ta odluka nikad ni nije bila u mojim rukama." KI_DR_M1

10.8. Faktori rizika za uključivanje u rad

Faktori rizika za ZDR analizirani su na tri nivoa: individualnom, porodičnom i sredinskom, kao oni koji podstiču "guraju" decu da krenu da rade i faktori rizika za decu već uključenu u tržište rada. Faktori rizika koji guraju decu u rad na putu opisani su u prethodnim poglavljima i to su: individualni faktori - osećaj odgovornosti koji deca imaju za opstanak porodice u zemlji porekla; porodični faktori - pritisak porodice da deca što pre dođu do zemlje destinacije i nađu posao; faktori okruženja – siromaštvo kako u zemlji porekla tako i tokom puta. Dodatni faktor okruženja su međunarodne i nacionalne politike koje restriktivnim merama za legalno kretanje i migriranje onemogućavaju legalan prelazak međunarodnih granica, primoravajući decu da koriste usluge krijumčara. Ove politike poskupljuju troškove puta time što ga čine dužim, neizvesnijim i a decu zavisnim od krijumčarskih aktivnosti, što sve podstiče ilegalni rad dece.

Kada se deca već uključe u rad, prevladava sklop sredinskih i individualnih faktora rizika. Faktori rizika iz okruženja pritiču iz uslova u kojima deca rade, dok se individualni faktori odnose na nedostatak znanja dece o potencijalnim sistemima zaštite i procenu rizika

od rada, što, udruženo sa doživljajem odgovornosti prema porodici, ima prevagu nad brigom o potencijalnim posledicama rada. Ispitanici su faktore rizika u okruženju prepoznavali prvenstveno kroz moguće posledice po zdravlje dece, jer povrede na radu mogu biti lakše (posekotine, jak umor kao posledica prekomernog broja radnih sati) i teže (ozbiljni prelomi, gubitak prstiju, ruku ili nogu zbog rada na opasnim mašinama i opasnim visinama), a postoji rizik i od smrtnih ishoda, što ima negativne posledice i po fizičko i po mentalno zdravlje.

Značajan faktor rizika iz šireg okruženja su politike migracija, prvenstveno ograničavanjem mogućnosti za regulisanje pravnog statusa unutar zemalja, što decu tera u rad "na crno". Rad "na crno" nužno implicira nevidljivost dece za sisteme zaštite, i deca potvrđuju da nisu imala priliku da na bilo koji način ozakone svoj status i pronađu legalan posao. Uz ove politike, u Srbiji problem predstavlja i neadekvatna procedura za određivanje uzrasta deteta. Profesionalci su navodili da se deca izjašnjavaju kao punoletna jer im je neophodna prilika za rad i zaradu, a da su prilike za legalan rad dece u Srbiji izuzetno restriktivne. Uprkos što je nekad očigledno da je u pitanju maloletno dete, ono se u Srbiji registruje kao punoletno ukoliko se tako izjasni.

"Znači, matematika je ova, ako hoću da radim kažem da imam više od 18 godina. A ako neću da radim, onda sam maloletan." FG3_DR_Ž1

Individualni faktori rizika odnose se na znanja dece o postojećim mehanizmima zaštite. Istraživanje je pokazalo da nijedno ispitano dete nije bilo upoznato sa bilo kojim propisom koji može da ih zaštititi, niti su znali da u tranzitnim zemljama postoje institucije koje su zadužene za njihovu zaštitu kada su uključeni u ZDR. Deca su međutim naglašavala da im bi neka vrsta informatora o sistemima zaštite i međunarodnim standardima koji važe za sve zemlje kroz koje deca prolaze bila korisna:

„Ja ne kažem da ja ne bih radio kad bih znao sva svoja prava, ali bi mi bilo lakše kad se nešto desi da znam da to nije u redu“ KI_DR_M1

Tokom razgovora o načinu biranja poslova i da li u tom biranju procenjuju rizike i opredeljuju se za manje opasne poslove, ispostavilo se da deca nemaju doživljaj da mogu da biraju poslove, iako većina navodi da razmišljaju o potencijalnim rizicima od posla. Iako deca naizgled imaju "izbor" između različitih opasnih poslova, čini se da uglavnom smatraju da je bolje da prihvate ponuđen posao uprkos mogućnosti povrede, jer postoji šansa da će drugi posao biti još nepovoljniji i opasniji. Uprkos tome, utisak je da deca održavaju pozitivan stav prema poslu u koji ulaze, pri čemu se oslanjaju na iskustva druge dece uz nadu da se neće desiti nešto loše. U odlučivanju za posao najvažnije im je koliko je određeni posao plaćen, i koliko im je vremena povedenog na tom poslu potrebno da ispune svoju "dužnost". Čini se da deca ipak vide i procenjuju opasnosti, ali da preduzimaju rizike da bi ostvarili krajnji cilj: bolji život u budućnosti za sebe i porodicu.

"Naravno da nam svašta pada na pamet kad nam neko ponudi posao, ali uglavnom očekujemo to što smo i čuli od drugih – građevina, fabrika. Ali opet razmišljamo pozitivno da ćemo biti plaćeni da nas neće maltretirati. Ali opet tražiš posao, jer moraš da radiš, a ako ne radiš nećeš ni zaraditi. I sve to dalje pokreće – da li ćeš moći da nastaviš put, da li ćeš pomoći porodici." FG5_DBP_M6

10.8.1. Posledice dečjeg rada

Rad dece ostavlja na njih značajne posledice, kako po fizičko tako i po mentalno zdravlje. Ispitane mlade osobe koje već nekoliko godina borave u zemljama destinacije su svedočile im je rad ostavio dugoročne posledice (*"Ja tek sad osećam posledice toga što sam radio u restoranu i dizao stalno teške gajbice, meni kičma nije dobro, napravila se kao slovo S."*). Tokom razgovora sa decom nisu uočeni znakovi uznemirenosti kod deljenja ovih doživljaja. U nekoliko navrata deca su o teškim iskustvima pričala kroz smeh, ili su ih normalizovala kao uobičajena i očekivana. Utisak je da se sami bore sa psihološkim posledicama različitih vrsta nasilja i zloupotrebe na radu, i da retko o tome razgovaraju sa bilo kim pa i sa drugovima i članovima porodice:

"Kada mi se dešavalo to da sam trpeo nasilje od strane gazde, nisam pričao ni sa kim. I da sam sad imao nekoga da se osećam da mogu da mu kažem hej meni je loše na poslu, očajan sam, tretiraju me jako loše, moram sa nekim da pričam, ne, definitivno ne. Čak ni sa bratom ni sa porodicom, osećao sam se da sam potpuno sam i prepušten sebi." KI_DR_M1

Profesionalci takođe smatraju da će deca verovatno imati dugoročne posledice od nekih poslova na putu koje su deca podelila sa njima:

"...a to što recimo imaš u Turskoj ljude koji rade niklovanje bez zaštitne opreme gde je njegov organizam verovatno bespovratno oštećen. Znaš, jedan mlad organizam i to će mu verovatno skratiti život, isto i sa tim koji su radili sa tim pesticidima sedmicama mesecima pa možda i godinama neko i udisao sve to, to verovatno neće ostati bez posledica, nekih po njegovo zdravlje." FG1_DR_M1

Jedna od posledica ovih okolnosti je i isključenost iz sistema obrazovanja. Veoma mali broj ispitanе dece je bio uključen u bilo kakav vid obrazovanja (formalni ili neformalni) na putu i u Srbiji. Čini se da deca nemaju pristup obrazovanju na putu, a kada mogu da pohađaju školu u Srbiji¹¹, po pravilu ne koriste mogućnosti za obrazovanje ili kombinuju rad i obrazovanje.¹² Deca i kada su uključena u sistem pomoći i zaštite (naročito ona starija od 14 godina), neretko ostaju bez podrške sistema za nastavak obrazovanja. Obrazovanje se samo predlaže kao opcija, dok je odluka ostavljena detetu koje se opredeljuje za ili protiv uključivanja. Odsustvo podrške sistema ili prećutno odobravanje odluke deteta da se ne uključi u obrazovanje, navodi decu da biraju rad umesto školovanja, što im ograničava aktuelna i buduća postignuća.

"On je, recimo, išao da bere maline, a imao je toliko potencijala da se bavi slikarstvom ili da jače trenira, ali bio je nezadovoljan jer ne može da putuje na takmičenja, ne može da ide na međunarodna takmičenja jer nema azil, i tako dalje. Tako da je bio potpuno ubijen u pojam i zato je na kraju otišao. Ali imali smo toliko kvalitetno dete koje je moglo, eto, i ovde da ostane i da budemo ponosni svi na njega, ali eto, mi smo ga u stvari oterali jer nema te prave podrške." KI_DR_Ž4

¹¹ Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS je 2017. godine donelo Stručno uputstvo za uključivanje učenika izbeglica/tražilaca azila u sistem obrazovanja i vaspitanja. Prema uputstvu, sva deca koja se zateknu na teritoriji RS, mogu ostvariti pravo na obrazovanje, a u skladu sa odredbama Konvencije o pravima deteta i Ženevske konvencije o statusu izbeglica. Više informacija na: <https://www.unicef.org/serbia/media/11626/file/Professional%20Instruction%20Ministry%20of%20Education.pdf>

¹² U istraživanju je učestvovalo dvoje dečaka koji su radili u Srbiji i imali prilike da se uključe u sistem obrazovanja - jedan je odlučio da kombinuje obrazovanje i rad, dok je drugi odlučio da samo radi.

10.9. Faktori zaštite

Profesionalci u maloj meri prepoznaju protektivne faktore, a jedino se izdvaja uključenost sistema zaštite. Smatraju da decu od opasnog rada jedino može zaštititi smeštaj u zvaničnim institucijama gde bi profesionalci prepoznali da se nešto dešava, ili bi im obezbedili ono što im je neophodno kako bi prevenirali da deca uopšte i krenu da rade. Za decu pak ne postoje faktori koji mogu da ih spreče da rade, pošto isključivo deca čiji su roditelji "bogati" ne moraju da rade, pa se bogatstvo porodice (ili odsustvo siromaštva) prepoznaje kao jedini zaštitni faktor. Upadljivo je da ni deca ni profesionalci nisu prepoznali obrazovanje kao protektivni faktor. Osim restriktivnih politika migracija, tranzitorna priroda kretanja i kratak boravak u nekim zemljama utiče da se deca ne uključuju u obrazovanje. Preispituje se i svrsishodnost formalnog obrazovanja kada se deca kratko zadržavaju.

"...čak je i pitanje smislenosti, kako o obrazovanju možeš da govoriš ako oni ostaju mesec dana svega recimo u Srbiji. Šta može bilo koji obrazovni sistem da im pruži za mesec dana, možda ih nauči bazično.." KI_DR_M2

Profesionalci navode da su se u Srbiji jedino deca koja su ostajala duže uključivala u obrazovni sistem. Kako deca u Srbiji mogu da budu uključena u dostojanstveni rad od 15. godine, što je vreme polaska u srednju školu, deci se prenosi informacija da srednjoškolsko obrazovanje nije obavezno što može negativno da utiče na nastavak obrazovanja (*"Ono na čemu se potencira jeste da je srednja škola stvar izbora u našoj zemlji, oni to vrlo dobro znaju."*). Kao alternativa formalnom obrazovanju u Srbiji su organizovani brojni (izgleda ne i dovoljni) kursevi gde je deci bilo omogućeno sticanje znanja i veština za koje se pretpostavlja da im mogu biti korisne u budućnosti, pa su deca imala kurseve šivenja, krojenja, moleraja, kao i IT kurseve.

Sva ispitana deca su obrazovanje posmatrala kao pozitivno i visoko su ga vrednovala, uz uverenje da zbog okolnosti nisu u mogućnosti da se trenutno obrazuju (*"Voleo bih ja da idem u školu, ali pošto nemam mogućnosti moram da radim."* FG2_DBP_M8). Takođe su svesni da će bez obrazovanja moći da obavljaju samo poslove koje su i do sada radili. Ipak, navode da oni ne mogu da odlučuju o tome, već da porodica određuje za njih da li će ići u školu ili će nastaviti da rade.

"Škola je važna naravno, ali ja bih odabrao da radim ako moja porodica tako kaže. Ako moram da biram ja bih verovatno izabrao da radim." FG1_DBP_M4

Za razliku od profesionalaca, deca ne vide faktore zaštite u zvaničnim sistemima podrške. Jedan od protektivnih faktora na koji deca često ukazuju, jesu druga deca, odnosno mreže podrške koju deca grade jedni sa drugima kako bi se zaštitili i podržali u teškim trenucima.

"Drugari samo ili eventualno rođak, nemamo od koga drugog da tražimo pomoć osim od drugara." FG3_DBP_M5

Mreže koje grade sa drugom decom pružaju podršku u više aspekata: u traženju posla; u pomaganju ukoliko je potrebno da hitno pozajme novac (*"...ako se razboliš niko neće da ti uskoči. Ako nemaš prijatelje Avganistance, koji će ti pomoći dati novac i biti tu"*); u slučaju bolesti ili povrede na poslu; u pomaganju da se prikriju negativne posledice posla od roditelja koji su ostali u zemlji porekla, i, mnogo ređe navođeno, u psihološkoj podršci kada im se desi

negativno iskustvo na poslu - kada poslodavac vrši neku vrstu nasilja nad njima ili ih ne plati nakon višemesečnog posla. Kada dođu do određene zemlje i žele da rade, obično se priključuju mreži gde zemljaci međusobno razmenjuju iskustva i pronalaze poslove jedni drugima. Na iste mreže se oslanjaju ukoliko dođe do povrede na radu kada stupa na snagu međusobna pomoć i solidarnost, deca pomažu jedni drugima da pronađu posao ukoliko je neko od njih primoran da napusti trenutni usled nasilja ili zloupotrebe, dele i lekove, "pokrivaju" jedni druge kod roditelja i sl.

"I kad smo jako bolesni ili se nešto desilo, evo ja sam isekao prst na mašini dok sam radio, uvek kad otac i majka zovu, jave se drugari na telefon pa kažu na poslu je, otišao na bazar, spava i žao mi da ga budim i kaže da će se javiti kasnije roditeljima. Tako jedni druge pomažemo." FG3_DBP_M4

10.10. Agensnost

Uočljivo je da deca pokazuju visok stepen motivacije da se uključe u rad tokom puta. Profesionalci su imali tendenciju da decu posmatraju kao ranjivu i bez sposobnosti da samostalno donesu odluke i odupru se pritiscima porodice i poslodavaca. Istovremeno, oni preценjuju ili su ambivalentni prema sposobnostima nepraćene dece, pa ih u nekim situacijama opisuju kao veoma snalažljivu i kao onu koja će se lakše izboriti sa negativnim iskustvima.

"...deca u toj situaciji stvarno pokazuju neke odlike zrelosti, koje možda ne odgovaraju njihovom biološkom uzrastu i da je važno da, prosto, tretiraju decu sa poštovanjem, i sa uvažavanjem i ne da ih svode na, ono, sirote žrtve svojih porodica ili okolnosti, ovakvih ili onakvih, nego da, prosto, im pristupaju kao subjektima života svog. Ali tu treba imati meru i, u stvari, tu postoji rizik da se sklizne previše u nekakvo, previše davanje, odnosno, postajanje neosetljivim na to kada, ipak, neka iskustva, zapravo, su, kojih treba sačuvati tu decu i to ne radi svako u ovom poslu uspešno." KI_DR_Ž7

Profesionalci kao kriterijum za procenjivanje da li je neki posao dobar za decu ili ne po pravilu uzimaju ono što im dete kaže: ako govori da je zadovoljno onda i profesionalci taj rad gledaju kao pozitivan. Kada su deca radila na poslovima koji su imali neke ili sve elemente ZDR u Srbiji, profesionalci su u razgovoru sa decom procenjivali da li je to za njih korisno ili ne, a u nekim situacijama se rad posmatrao kao dobar način integracije:

"Ali nekako je postojao dobar feedback, recimo od ljudi iz tako manje sredine gde su oni vredni, požrtvovani, svi su oni bili su zaista plaćeni za to. Mislím da ih niko nije iskorišćavao kao jeftinu radnu snagu. A ovaj tako da je to u Sjenici postoji kao i primer dobre prakse u smislu integracije te dece u sredinu." KI_DR_Ž6

Nepraćena i razdvojena deca su pokazala veliki stepen samostalnosti u donošenju odluka o ulasku u rad i u tom procesu traže pomoć prijatelja i drugih vršnjaka, ali je krajnja odluka o tome da li će raditi njihova. Nekada se konsultuju sa roditeljima u zemlji porekla, i tada se trude da ih zaštite od svojih nevolja, a i roditelji često odluku o načinu preživljavanja na putu prepuštaju detetu. Uprkos brojnim negativnim iskustvima deca ukazuju i na pozitivne strane rada. Većina saopštava da su tokom tog rada naučila nešto što je potencijalno korisno u budućnosti. Navode da bi bilo bolje da su neke stvari naučili na drugačiji način, ali i da je rad jedan od načina da se prilagode životnim okolnostima. Deca smatraju da im je iskustvo rada

na putu pomoglo da se više oslanjaju na sebe i da se sami suočavaju sa životnim teškoćama. Za neku decu rad je imao funkciju odbrane i samoočuvanja, i služio kao sredstvo za potiskivanje i odlaganje drugih negativnih iskustva.

„Većinom smo mladi i zdravi, nemamo nekih rizika, nisu nam ti poslovi teško padali, čak nam je možda bolje bilo u Turskoj dok smo radili, iako smo radili po 12h i nismo imali pauze, makar smo nešto zarađivali i osećali se korisno. Bilo nam je vreme ispunjeno i nismo imali vremena da padamo u depresiju, da se samopovređujemo, uzimamo marihuanu, hašiš...“ FG5_DBP_M2

Ispitana deca imaju ambivalentan stav prema budućnosti. Neka od njih saopštavaju da uopšte ne razmišljaju o budućnosti već samo o narednom koraku (*"Samo da pređem hrvatsku granicu, nemam ništa fiksirano za budućnost."*), dok druga saopštavaju neizvesnost i često nemaju pozitivan pogled na budućnost.

"Ne znam, nema tu budućnosti, ima samo bolova i povreda." KI_DR_M5

Nekoj deci je teško da zamisle budućnost zbog iskustava koja imaju na putu, koja nisu nužno vezana samo za rad, već i za nasilje na granicama i od strane krijumčara. Jedina pozitivna tačka ili snaga na koju se oslanjaju kada govore o budućnosti je religija, pa se u narativima dece često može čuti "nek nam je Bog u pomoći" ili "samo Bog može da nam pomogne". Nekoliko dece je saopštavalo pozitivna očekivanja u pogledu nastavka obrazovanja i ispunjavanja želja koje su vezane za karijeru u budućnosti. Među željama za budućnost neretko se pominje i odgovornost za porodicu:

"Imam više ideja koje bih hteo da ispunim ne želim nikoga da ostavim u Maroku, kad stignem do destinacije sve bih poveo sa sobom." KI_DR_M4

10.11. Intervencije sistema zaštite

Stručnjaci koji su radili sa decom su bili upoznati sa time da deca rade, uključujući i njihove formalno postavljene privremene staratelje. Oni su preuzeli odgovornost da prate kako je deci na poslu, uprkos tome što je to bio rad "na crno", uvažavajući potrebu dece da rade, usled čega ove situacije nisu prijavljivali:

"Pa uglavnom staratelji prate svoju decu i kada nađu posao oni proveravaju da li je dete bezbedno. Staratelj je takođe svestan da je to neki rad na crno, ali da je to njemu neophodno jer ako on ne zaradi te pare on ne može da ode dalje i onda nema nikakvu budućnost i onda je to nekako neće se prijavljivati dalje institucijama." KI_DR_Ž5

Profesionalci su izveštavali i o izazovima sistema socijalne zaštite navodeći projektno finansiranje faktički kompletnog sistema zaštite dece u migracijama kao najveći. Zbog nedovoljno uređenog sistema koordinacije i upućivanja između projektnog osoblja i organa starateljstva, ostaje nejasno na koji način su i kada zaposleni na projektu informisali zaposlene CSR o radu dece, da li je to informisanje bilo usmeno ili pisano, i da li je praksa ujednačena u različitim mestima. Osim nedovoljnog broja angažovanih radnika, sistem karakteriše i nedostatak senzibilisanih i obučanih profesionalaca koji mogu adekvatno da odgovore na potrebe dece uključene u rad. Dodatnu manjkavost sistema zapažaju u strukturi zaposlenih terenskih radnika, pošto su bili angažovani i oni bez adekvatnih kvalifikacija:

"...među njima je bilo i osoba koje nisu ispunjavale formalne uslove što se tiče obrazovanja, bili su iz drugih (neodgovarajućih) struka. Tako da ni ne znam kako su oni uspeali da realizuju svoje zadatke." KI_DR_SK

Profesionalci smatraju da reakcija na ZDR u Srbiji nije adekvatna, da ne postoji suštinsko razmevanje problema niti multisektorski odgovor, a da ni oni sani nisu sigurni kako da reaguju. Na ovo ukazuje i činjenica da su neka deca radila na poslovima koji su prepoznati kao opasni i neadekvatni bez reakcije sistema, iako je bilo očigledno da deca koja kombinuju školu i rad počinju da popuštaju u školi:

"...meni je neki indikator da sistem donekle ne reaguje to što jako puno dece ovde u Beogradu radi, iz Krnjače recimo dosta njih radi na građevini, ne znam tačno na kojim gradilištima rade, tj. radili su, niko od njih nije bio kažnjen za takav rad, tako da mi je to neki indikator da opet sistem malo zakazuje." FG4_DR_M2

Profesionalci ponekad osećaju da su im "ruke vezane" kada je u pitanju rad dece, pošto su deca odlučila da rade, i ne osećaju da imaju moć da utiču na odluke deteta, što uz sistem koji sporadično prepoznaje i reaguje na ZDR, doprinosi osećaju nemoći.

"Evo ja sam imala dete koje je radilo po 10 sati, ja njega nisam mogla u normalnim svojim smenama ni da vidim, ali ništa nisam mogla" FG2_DR_Ž1

U takvim okolnostima (koje su van njihovog domašaja) prepoznaju da su deca u riziku od radne eksploatacije i trgovine ljudima. Dodatno, kod dece za koju pretpostavljaju da rade sa krijumčarima, profesionalci nisu sigurni koji su putevi reagovanja, ali su iskusili da nedostaje koordinacija između sistema. Predstavnici NVO su navodili da su prijavljivali sumnje da se nešto dešava, ali da nisu dobijali povratnu informaciju od zvaničnih institucija da li se i šta preduzelo. Deca, ukoliko izađu iz jedne institucije, shodno iskustvu profesionalaca "ispadaju" iz neuvezanog sistema, "skidaju" se sa starateljstva ili se, ako u međuvremenu postanu punoletni, rad sa njima prekida.

"To da deca rade sa krijumčarima je javna tajna, to svi mi znamo, ali retko ko od nas ima pravo da priđe nešto da kaže osim da prijavi svoje saznanje i jako često se dešavalo da svi mi čak znamo da je neko dete u problemu i da to jeste bilo prijavljeno ali da mi kao organizacija civilnog društva nemamo nikakav fidbek." FG1_DR_Ž3

Pored toga što nemaju povratnu informaciju, profesionalcima se dešavalo i da sistem ne odreaguje nakon prijave, što pojačava već prisutno nepoverenje u zvanične institucije, pre svega kod predstavnika NVO, koji ne žele da izlažu decu dodatnom stresu. U narativima značajnog broja profesionalaca prepoznaje se i priča o tranzitnoj prirodi boravka nepraćene i razdvojene dece u Srbiji. Dešava ponekad da sistem ne reaguje "nadajući se da će deca uskoro napustiti zemlju" ili se reagovanje sistema zasniva na kontaktima koji se označavaju kao "lični". Intervencije sistema se u ovom kontekstu ne ocenjuju kao prezaštićujuće, već suprotno kao mehaničke: "odluke se donose bez da se razmotri svaki pojedinačni slučaj" (KI_DR_Ž8), a organizacija pomoći često zavisi od ličnih poznavanja između profesionalaca.

"...U izbegličkom kontekstu to je još izraženije jer postoji ta svest: Ovo je tranzitna država, oni prolaze. On je u jednom kampu Fehred, u drugom je Muhamed i malo tako to umanjivanje važnosti problema zato što su ta deca u sistemu preživljavanja pa

kao sad će brzo otići pa nećemo tim ni da se bavimo. Jako je loše, možda specifično, koliko se na primer ja sam baš super s nekim od pravnika, a pravnik je baš dobar s nekim iz zaštite trgovine ljudima i onda ćemo uspeti za to dete koje je baš nešto napućeno, a još je i rezilijentno, pa predstavlja onako idealnu žrtvu." KI_DR_Ž7

Dodatno tumačenje je dato od predstavnika civilnog sektora i pojedinih institucija, da prepoznavanje dečjeg rada nije ključni problem, već balans između potreba dece i zakonskih mogućnosti. ZDR se ne prijavljuje jer deca smatraju da moraju da rade, što i profesionalci prepoznaju, dok zakoni i druge regulative u Srbije ostavljaju veoma sužem prostor da deca u migracijama budu angažovana na dostojanstvenim poslovima. Ovo deci ne ostavlja drugu alternativu nego da rade "na crno", dok sistem podrške i zaštite interveniše tako što organizuje informativne radionice sa decom o procedurama u Srbiji i tako što se deca "prate" - sa njima se (manje ili više) redovno razgovara, staratelji se upoznaju sa poslodavcem i uslovima rada i sl.

Zapaža se i da profesionalci nedovoljno uspešno prepoznaju razlike između ZDR i trgovine ljudima, nazivajući trgovinu "širim problemom" ili ocenjujući slučajeve ZDR kao trgovinu ljudima. U tim situacijama oni najčešće kontaktiraju Centar za zaštitu žrtava trgovine ljudima, pa kad stručnjaci u toj instituciji ne utvrde ili ne identifikuju osobu kao žrtvu trgovine ljudima, profesionalci to obično tumače kao da „oni ne rade svoj posao“ i iskazuju veliko nezadovoljstvo sa funkcionisanjem te ustanove. Sa druge strane, predstavnici Centra za zaštitu žrtava trgovine ljudima su obučeni da prepoznaju trgovinu ljudima, a ipak retko prepoznaju ZDR. Kada je prepoznaju, izgleda da zaključuje da dete nije žrtva trgovine ljudima, a slučaj ZDR ne prijavljuju dalje nadležnom CSR.

„Imala sam jednu devojčicu pre nekoliko godina, ona je htela da radi, ali nije mogla. Ali ona je bila seksualno eksploatisana, stalno je imala neobjašnjive sume novca kod sebe. Centar za zaštitu žrtava trgovine ljudima je tada bio angažovan i meni se njihov rad tu lično nije dopao jer su pored jasnih simptoma da nešto nije u redu oni nju nisu identifikovali kao žrtvu trgovine ljudima“ FG2_DR_Ž1

Na drugoj strani, deca su veoma malo izveštavala o intervencijama sistema u Srbiji. Tokom razgovora iskazala su nepoverenje da zvanični sistemi mogu da ih zaštite. Prethodno iskustvo sa sistemima pomoći i zaštite je bilo ili negativno ili im je pristup sistemima bio izrazito ograničen, te nemaju doživljaj da mogu da se oslone na formalne mehanizme zaštite ako im se nešto loše dešava na poslu.

"Mi se krijemo i od životinja, a kamoli da prijavimo da imamo problem na poslu nekome" FG3_DBP_M5

10.11.1. Preporuke ispitanika za unapređenje intervencija sistema

Preporuke su mahom nudili profesionalci koji ukazuju da su imali malo prilika da pohađaju obuke na temu dečjeg rada ocenjujući da su obuke potrebne svima koji su u svakodnevnom kontaktu sa decom (uključujući i portire, noćne radnike, dežurne radnike). Naglašavaju potrebu za stabilnim sistemom koji neće zavisiti od nestabilnog projektnih ciklusa, i koji će biti prepoznat kao značajan na nivou politika i adekvatno finansiran. Ponudili su više preporuka za ublažavanje mera kojima se uređuje odobravanje prava na rad strancima. Preporuka je da se period za dobijanje radne dozvole smanji sa 9 na 3 meseca od podnošenja zahteva za azil ili da se u potpunosti ukine. Ovo bi preveniralo brojne situacije u

kojima deca rade "na crno", i omogućilo im da se uključe u dostojanstven rad. Pošto veliki broj dece ne podnosi zahtev za azil u Srbiji, date su preporuke da se i ovoj deci omogući pravo na rad, jer imaju "misiju", očiglednu potrebu i izraženu motivaciju za rad.

Međusektorska saradnja je generalno ocenjena kao loša, te formalizacija saradnje kroz konkretne protokole upućivanja i definisanja uloga može da bude značajna. Nadalje, potrebno je da sistem "održava" individualni pristup deci, naročito jer je razvijen utisak da profesionalci nekada prestaju da posmatraju decu kao decu već kao nekoga ko je *"prešao pola sveta, on sigurno može da brine sam o sebi i neće biti žrtva eksploatacije jer je već odrastao i zreo"*. (KI_DR_Ž7). Profesionalci su formulisali svoje preporuke kao "srednji put", koji može da omogući da se deca zaštite od zloupotrebe rada uz istovremeno uvažavanje njihove potrebe za radom. Glavni izazov u pronalaženju tog srednjeg puta je vezan za zakonska rešenja koja sprečavaju decu bez regulisanog statusa da dobiju radnu dozvolu i angažuju se u dostojanstvenom radu. Ključni uslov za takav put jeste adekvatna koordinacija i saradnja između ustanove koja je zadužena za brigu o detetu (CSR kao organ starateljstva) ustanove koja obezbeđuje smeštaj, Nacionalne službe za zapošljavanje i kompanija koje mogu da ponude dostojanstven rad deci. Korisno je i da CSR ima spisak dostojanstvenih poslova koje mogu da ponude deci.

Deca su sugerisala omogućavanje slobodnog kretanja (*"otvorite granice da možemo slobodno da se krećemo"*) i legalan prisup tržištu rada. Saglasni su da ne žele da im rad bude onemogućen, te tvrde da bi i u tim okolnostima pronašli način da rade.

"Mi bismo voleli samo da možemo da dobijemo papire da možemo legalno da radimo gde god da smo." FG3_DBP_M1

10.11.2. *Indikatori za prepoznavanje dece koja su uključena u zloupotrebu dečjeg rada*

Indikatori za prepoznavanje dece koja rade mogu da obezbede okvir za "prepoznavanje signala" profesionalcima na terenu. Deca su navodila da fizički indikatori ("ako ima neke fizičke povrede onda može da se pretpostavi da je to") i bihevioralni ("ako svaki dan izlazi iz kampa i vraća se u isto vreme") mogu da ukazuju da je dete potencijalno uključeno u radne aktivnosti.

Profesionalci su detaljnije izveštavali o ovoj temi i ukazali na niz prvenstveno bihevioralnih indikatora:

- Ukoliko dete ima snažan narativ da mora da vrati dug, pomogne porodici, ili da duguje novac krijumčaru;
- Promene u ponašanju poput izbegavanje kontakta i razgovora, osamljivanje, zatvaranje u sebe;
- Dete svaki dan izlazi iz kampa u isto vreme i vraća se u isto vreme, ili ga danima nema na ručku u azilnom centru;

Od fizičkih indikatora naglašene su povrede, te kada dete iznenada počne da se "lepše" oblači, poseduje novi telefon, slušalice, kada promeni ponašanje ("ponaša se kao mangup"), što je indikator da rade sa krijumčarima.

"To se vidi evo, obrati pažnju po načinu odevanja i po stilu oblačenja i to su mahom nove slušalice, nove patike i tako to. Znači dete od ničega, od dve kese odjednom u sedam dana ima sve to na sebi." KI_DR_M1

Profesionalci prepoznaju da je dete radilo, jer zapažaju njihove veštine koje nisu u skladu sa uzrastom. Navodili su da neka deca znaju da šiju (pa su tokom pandemije šili maske), ili da su vešti u fizičkim poslovima, poput molerskih ili zidarskih radova.

"...dešavalo se sad odemo kod lekara i onda meni dečak od 12 godina objašnjava ovaj zid je loše urađen, ovde je trebalo tako, itd, itd. znači on je već radio taj moleraj..." FG3_DR_M1

10.12. Saveti za decu od dece

Razgovor sa decom je spontano otvorio diskusiju o stvarima koje bi promenili kada bi mogli da se vrate u prošlost. Ovde je od dece traženo i da podeli svoja gledišta o poslovima koje deca nikako ne trebalo nikako da rade, kao i šta bi oni savetovali deci koja sada kreću na put. Sva ispitivana deca su pominjala građevinu kao najopasniji posao koji ne treba prihvatati i gde su se deca najviše i najčešće povređivala, i poslove na opasnim mašinama koje su oni radili poput mašina za obradu kamena ili seču drveća. Saglasni su da deca uopšte ne treba da rade, i da bi po njihovom mišljenju, idealna situacija bila da deca mogu da se školuju i tek kasnije, od 18. ili čak 20. godine počnu da rade.

Kod saveta deci koja se spremaju za put, 80% dece je izjavilo da uopšte ne kreću na put, jer je on težak i pun nevolja. Pri tome su ubeđena su da ih nova deca ne bi poslušala, da bi krenula na put bez obzira na rizike, jer ostanak u zemlji porekla ne pruža nadu za bolju budućnost. Za decu koja se ipak opredele za put, saveti vezani za rad su sledeći: da se obavezno oslanjaju na drugove kad traže posao, da nauče jezik zemlje u kojoj rade, da uvek imaju kod sebe nekog novca kao i da budu spremni na to da im neko neće platiti za njihov rad. Upućuju ih da, izbegavaju teške poslove (na građevinama, sa opasnim mašinama) koliko je moguće, te da budu spremni na teške okolnosti.

"Ja ga mogu savetovati da ne kreće na put, a ako već kreće, da bude spreman. Ima dosta lošeg da vidi. Ništa kao što sam rekao posavetovao da nipošto ne polazi, ako je baš prinudjen onda da bude spreman na sve što će doći, jako težak posao jako težak put i dosta ga teškog čeka u životu." KI_DBP_M7

11. Diskusija rezultata istraživanja

Ovo istraživanje je ukazalo da je značajan udeo nepraćene i razdvojene dece izložen radu na migrantskom putu od zemalja porekla (najčešće Avganistana) do Srbije, te da su mnoga izložena najgorim oblicima dečjeg rada – i to opasnom radu i najgorim oblicima dečjeg rada koji uključuje vršenje krivičnih dela vezanih za krijumčarenje ljudi i distribuciju psihoaktivnih supstanci. Deca koja putuju zapadnobalkanskom rutom preko Srbije uobičajeno rade na opasnim mašinama, u opasnim okolnostima i u opasnim delatnostima koje sa sobom nose potencijalne rizike i stvarne posledice po zdravlje, moral i blagostanje dece. Važnu i nepovoljnu ulogu za takav rad imaju evropske politike migracija i nacionalne politike zemalja tranzita: one dodatno guraju decu u opasan rad otežavanjem ili češće onemogućavanjem legalnog zaposlenja, što otvara put poslodavcima da grubo zloupotrebljavaju rad dece. U ovakvim okolnostima, malo je protektivnih faktora koji mogu da zaštite decu od ulaska na tržište rada i negativnih posledica rada. Protektivne faktore su uglavnom prepoznavala deca, što može da ukáže na to da u akutnim okolnostima, kada im nisu dostupni adekvatni resursi za zadovoljavanje potreba, deca traže načine da svoje potrebe zadovolje maksimizirajući upotrebu dostupnih resursa. Naveden nalaz je usklađen sa istraživanjima rezilijentnosti i agensnosti dece koja rade Liborio i Ungara (2010), koja ukazuju na to da neka ponašanja koja se razmatraju kao maladaptivna u okruženjima koja su bogata resursima, mogu biti protektivna tamo gde je pristup resursima ograničen, kakvo jeste okruženje u kojima se odvijaju savremene migracije zapadnobalkanskom trasom prema Evropi.

Nalazi ukazuju da deca nemaju poverenje u sistem podrške i zaštite i da ga vezuju za negativne okolnosti – depotracije, nasilje i kažnjavanje. Stoga se ne obraćaju sistemima podrške ni kada rade u okolnostima koje preoznaju kao ugrožavajuće i štetne, već se opredeljuju za pomoć i podršku neformalnih mreža solidarnosti među vršnjacima i sunarodnicima. Suprotno od dece, profesionalci smatraju da bi se deca prvo obratila osobi od poverenja unutar formalnog sistema zaštite. Oprečni iskazi o nivou poverenja dece u sistem zaštite su podudarni sa nalazima dugih istraživanja rađenih sa decom u migracijama (Žegarac i sar., 2022; Burgund Isakov i sar., 2023).

11.1. Učestalost dečjeg rada

Uključivanje dece u opasan rad tokom puta do Srbije je u visokoj meri prisutno, čak rasprostranjeno i tolerisano u zemljama tranzita. O učestalosti rada profesionalci u Srbiji neretko razgovaraju sa decom, dok o detaljima tog rada imaju delimične informacije. Profesionalci procenjuju da svako drugo dete radi, dok su deca navodila da je mnogo više dece koja su primorana da rade na putu (oko 90%) od one koja ne moraju. Ovi nalazi se bitno razlikuju od nalaza istraživanja Terre des Hommes (2016) koje navodi da na Balkanskoj ruti nije bilo slučajeva dečjeg rada među decom koja tranzitiraju kroz ove zemlje (Kuppers, Ruhman, 2016). Međutim, rezultati ovog istraživanja su podudarni sa nalazima skorijeg istraživanja (Žegarac i sar., 2022): izrazito veliki broj dece radi na putu, deca sama saopštavaju da su radila, ili, češće, da su videla ili čula da je neko dete radilo, s tim što negiraju iskustvo rada u zemlji u kojoj trenutno borave. Nalazi ove doktorske disertacije ukazuju da je velika većina dece imala neposredno iskustvo rada - samo dvoje dece od 44 nije izvestilo o iskustvima rada na putu do Srbije.

Deca koja rade na putu su uglavnom najstariji dečaci u porodici. Uobičajeno, na put kreće najstariji dečak od koga se očekuje rad i zarada. Većina dečaka i mladih koji su učestvovali u istraživanju su najstarija muška deca u svojoj porodici, a nekoliko njih je imalo

stariju braću koja su već migrirala, pa su im se oni pridružili. Migracioni talas traje već određeno vreme pa se izgleda razvilo shvatanje da su i neki mlađi siblizi dovoljno „stasali“ da se pridruže starijoj braći. Situacija u kojoj se najstarija deca muškog pola uključuju u opasne poslove potvrđena je i drugim istraživanjima, koja navode da su dečaci češće uključeni u rad na opasnim mašinama i mestima (ILO & UNICEF, 2021). Najstariji dečaci u porodici se usmeravaju na rad osim u situacijama kada imaju dobar školski uspeh gde će ih roditelji ipak pre podržati da nastave školovanje nego da rade (Bahar, 2014).

Rad devojčica bez pratnje vrlo je sporadično pominjan u iskazima dece i profesionalaca, tek nekoliko ispitanika je navelo da su devojčice radile u fabrikama u Turskoj, kozmetičkim salonima i držanju časova plesa u Srbiji. Devojčice bez pratnje i njihov rad ostaju nepoznanica; profesionalci su navodili da ih je izrazito teško identifikovati, i da ne poseduju adekvatne alate za to. Poseban izazov je to što devojčice retko putuju same, a kada se u putu razdvoje od svoje porodice, vrlo brzo se pridruže nekoj novoj porodici, što otežava njihovu identifikaciju. Ovi nalazi su u skladu sa nalazima UNICEF-a (2019) da, uprkos sve većem broju devojčica koje putuju „dobro poznatim opasnim rutama“, one ostaju neprepoznate dok sistemi podrške i zaštite ne prilagođavaju usluge devojčicama bez pratnje (UNICEF, 2019).

11.2. Karakteristike dečjeg rada

Nalazi nedvosmisleno predočavaju da su deca na putu i u Srbiji u najvećem broju situacija izložena najgorima oblicima dečjeg rada, i to opasnom radu i izgleda ređe, uključenosti u kriminalne aktivnosti, najčešće radu sa krijumčarima i stavljanja u promet psihoaktivnih supstanci. Da li će deca raditi na opasnim poslovima u nekoj zemlji ili ne, zavisi od više faktora koji su pretežno vezani za dostupnost poslova „na crno“ i dužine zadržavanja u zemlji tranzita. U okolnostima kada su drugi poslovi nedostupni, uključivanje u vršenje krivičnih dela preko krijumčarskih mreža kao oblik najgoreg rada omogućava dobru zaradu, ali često i produži ostanak dece u tranzitnoj zemlji.

Na putu deca najviše i najčešće rade u Turskoj i Iranu, izgleda ređe u Grčkoj nakon zatvaranja granica Evropske unije 2016. godine. Pored dužine zadržavanja i prilika za zapošljavanje, poznavanje jezika znatno olakšava nalaženje posla. U Iranu je ispitivanoj deci bilo lako da pronađu posao i da imaju veću kontrolu nad izborom posla zbog poznavanja jezika. Istraživanja ukazuju da su nepraćena deca iz Avganistana “idealna” radna snaga na neformalnom tržištu rada u Iranu, jer dolaze sa iskustvom rada iz zemlje porekla, dok im neposedovanje dokumentacije ograničava mogućnosti za aktiviranje pravnih mehanizama ukoliko su eksploatisani na radnom mestu (Ahmady, 2023).

U Turskoj je deci nalaženje posla olakšava tolerantan stav prema radu dece i posebno razvijeno “crno” tržište rada za migrante i decu. Deca se u nalaženju posla često oslanjaju na prijatelje i vršnjake koji su u zemlji duže i govore jezik. “Crno” ili neformalno tržište rada čini gotovo 46% turske ekonomije (Icduygu, 2006), što ga čini dovoljno efikasnim da zadovolji potrebe svih onih koji se u zemlji nalaze ilegalno ili iz drugog razloga traže posao u neformalnoj ekonomiji. Model ponude i potražnje objašnjava da visoki procenat učešća neformalne ekonomije stvara potražnju i za dečjim radom (Galli, 2001; Fatima, 2018), a pojačana migratorna kretanja ka Turskoj uzrokovana krizom u Siriji dovela su do pogoršanja već loše situacije (Yildizca & Buke, 2019). Ipak, mali broj istraživanja se bavi radom dece u migracijama koja imaju neregulisan status u Turskoj, jer se većina istraživanja bavi radom dece izbeglica iz Sirije kojima je regulisana privremena zaštita.

Deca iz istraživanja pokazuju visoku svesnost o okolnostima svoga rada, znaju da je rad ilegalan i volela bi da rade u legalnim tokovima. Posledica nacionalnih politika migracija jeste da su deca primorana da na putu rade „na crno“. Kada govorimo o internim nacionalnim politikama, većina zemalja tranzita do Zapadne Evrope, uključujući i Srbiju, propisuje vrlo stroge uslove za sticanje dozvole za legalni boravak i rad. Procedure za prihvatanje imigranata koji dolaze zapadnobalkanskom rutom u praksi se svode na podnošenje zahteva na azil, kao vid registracije i kontrole priliva i boravka, a ne sredstvo za ostvarivanje individualnih prava. U okolnostima masovnog priliva migranata i tražioca azila, evropske zemlje nisu imale sistem azila koji je pripremljen da apsorbira i sprovede proceduru azila za svaki pojedinačni slučaj u prigodno vreme. Na odobravanje statusa azila se često čeka mesecima, ponekad i godinama. Brojne države ne omogućavaju ljudima da podnesu zahtev za azil, već ih deportuju u neku od zemalja u koju su prethodno boravili, direktno sa granice ili ukoliko ih pronađu na teritoriji zemlje bez regulisanog statusa. Na ovaj način se krši važan međunarodni princip zabrane proterivanja (eng *non-refoulement*) koji propisuje zabranu vraćanja pojedinca na teritoriju one države gde postoji rizik od zlostavljanja (Kovačević, 2020). EU je od 2015. godine intenzivirala donošenje novih i dopunjavanje postojećih politika u cilju ograničavanja pristupa zemljama EU. Ključni dokument je Dablinska Regulativa, gde je propisano da je prva zemlja EU u koju tražilac azila uđe dužna da registruje njegov zahtev za azil (Heizmann and Ziller, 2020). Napokon, dogovor EU i Turske iz 2016. godine pooštrio je politiku ograničavanja pristupa zemljama EU, gde se Turska obavezala da sprovodi mere „sprečavanja“ izlaska iz Turske i ulaska u zemlje EU sa kojima se Turska graniči, u zamenu za značajna sredstva od EU i niz političkih ustupaka (Heck & Hess, 2017).

Posledično, deca u migracijama imaju gotovo nepremostive teškoće da legalizuju status u nekoj zemlji; opredeljuju se da izbegnu registraciju u zemlji EU u koju prvo uđu iz straha da će kada stignu u zemlju željene destinacije biti deportovani nazad u prvu zemlju. Dodatno, zaobilaze registraciju boravka u tranzitnim zemljama i iz straha od deportacije nazad u zemlju porekla. Rezultat dogovora između EU i Turske je da se deca duže vreme zadržavaju u Turskoj zbog pojačanih kontrola izlazaka iz Turske, što je ovo istraživanje potvrdilo. Jedan broj dece u Iranu ostaje neplanirano duže jer poznaju jezik i mogu da se zaposle, ali većina ide dalje, zadržava se u Turskoj, gde se po pravilu uključuju u rad.

Posao se nalazi uz pomoć drugih vršnjaka ili sunarodnika, što je u suprotno od raširenog uverenja u profesionalnoj zajednici da krijumčari nalaze deci poslove i zadržavaju celokupnu zaradu radi prelaska državnih granica i nastavka puta. Mreže sunarodnika pomoću kojih se nalazi posao manje ili više su prisutne duž puta. Ovaj nalaz se ne podudara sa nalazima prethodnih istraživanja (REACH, 2017), kao ni sa navodima profesionalaca iz ovog istraživanja, da krijumčari koji organizuju prelazak granice organizuju nalaženje posla u zemljama tranzita. Prema ovim navodima, krijumčari nude deci mogućnost da im ne naplate prelazak granice samo da bi ih u zemljama destinacije radno eksploatisali kako bi im deca vratila dug. Rezultati ovog istraživanja se razlikuju, i ukazuju da deca na migranstkoj ruti imaju značajnu kontrolu u nalaženju posla i načinu na koji raspolažu zarađenim novcem. Ispitani profesionalci imaju uverenja koja se ne podudaraju sa iskazima dece, već veruju da krijumčari imaju znatno veću kontrolu rada i toka puta dece.

Deca rade na različitim opasnim poslovima na putu do Srbije i u Srbiji, najčešće na građevini (Iran, Turska, Srbija), u tekstilnoj industriji (dominatno Turska, rad u fabrikama na mašinama), u ugostiteljstvu i pekarskoj industriji (Turska i Srbija), poljoprivredi (Grčka i Srbija), stočarstvu (Turska), na sakupljanju sekundarnih sirovina (Turska i Grčka), rade kao

drvoseče (Srbija), uz retke primere dostojanstvenog rada. Neretko su uključena i u kriminalne aktivnosti sa krijumčarima u okolnostima kada procene da im je to najizvesniji način da obezbede brži prelazak zatvorenih granica i nastavak puta, a kada im drugi poslovi nisu dostupni. Tada pomažu oko regrutacije ljudi za prelazak granica, asistiraju u procesu prelaska granice, dok ponekad učestvuju i u drugim kriminalnim aktivnostima poput distribucije psihoaktivnih supstanci. Deca su uglavnom izbegavala da razgovaraju o saradnji sa krijumčarima i mahom tvrde da nisu upoznata da se to dešava, što je očekivano usled lojalnosti koju generalno razvijaju prema sunarodnicima i drugoj deci, uz prisutno nepoverenje prema sistemima zaštite. Navode da poslove sa krijumčarima rade samo oni koji su primorani usled nedostatka drugog posla i sredstava za nastavak puta i pomoć porodici. U nedostatku drugih opcija, deca prihvataju najgore oblike dečjeg rada, ulaze u poslove koji su neposredno i dugoročno opasni po njihovo zdravlje i život, i u okolnostima koje procenjuju kao “bezizlazne” učestvuju u kriminalnim krijumčarskim aktivnostima i rade poslove koji su neusklađeni sa njihovim uverenjima o ispravnom ponašanju. Profesionalci smatraju da u Srbiji deca neretko rade, kako na opasnim poslovima tako i sa krijumčarima u zamenu za besplatno prelaženje granica, i da su to deca koja uglavnom imaju druge vulnerabilnosti: teška iskustva na putu, zloupotrebu psihoaktivnih supstanci, dečaci homoseksualnog opredeljenja i sl. Dečaci koji rade sa krijumčarima uživaju „posebnu“ zaštitu, plaćeni su dobro i zaštićeni od strane krijumčarskih grupa koje imaju poseban ugled u migranatskoj populaciji. Iz ugla ispitanih profesionalaca, saradnja sa krijumčarima uključuje i seksualnu eksploataciju. Ponekad se deca eksploatišu kroz praksu *bacha bazi* koja se odvija u kućama koje iznajmljuju krijumčari, u delovima zemlje gde je organizovan formalni smeštaj za nepraćenu i razdvojenu decu.

Deca su sa druge strane izbegavala da dele iskustva o radu i zemlji aktuelnog boravka, ali su spremno delila šta se dešavalo u prethodnoj zemlji, a još agilnije iskustva u udaljenim zemljama. Ovo se može okarakterisati kao jedan od mehanizama preživljavanja nazvan “umiljavanje” (eng *fawn*) koji se definiše kao “odgovor na pretnju uz trud da se dopadneš onome ko predstavlja pretnju” (Walker, 2018). Ovaj mehanizam odbrane zabeležen je kod dece u migracijama u još jednom skorijem istraživanju (Žegarac i sar., 2022).

Istraživanja o vrsti poslova koje deca rade na putu od početka „migrantske krize“ 2015. godine su veoma retka i usmerena na rizike od modernog ropstva i trgovine ljudima. Istraživanje koje su radili Davids i saradnici (2019) govori o ovim ranjivostima migrantske populacije gde je sistematski pregled literature ukazao na mesta koja predstavljaju rizik za migrante tokom puta, karakteristike žrtava i karakteristike prestupnika. Istraživanje je posmatralo celokupnu migrantsku populaciju, a naglašeno je da su deca i adolescenti u viskom riziku od modernog ropstva, posebno kad su nepraćena i razdvojena, gde se nepostojanje legalnih mogućnosti za prelazak granice navodi kao ključni razlog za rizike. Nepostojanje legalnih mogućnosti za prelazak granice ne sprečava migracije već ih pomera u sferu ilegalnog, što otvara prostor za krijumčare ljudima koji koriste različite, često opasne rute. Ovo kreira specifičnu situaciju vulnerabilnosti, naročito za decu bez pratnje koja nemaju zaštitu porodice, pa se oslanjaju na krijumčare za prelazak granica. Profesionalci su u ovom istraživanju neretko kao ZDR prepoznavali isključivo situacije koje imaju elemente trgovine ljudima, očigledno senzibilisani za uočavanje ove pojave kod dece. Sa druge strane, kada deca rade opasne poslove (u fabrikama, na građevini, kao drvoseče), profesionalci ih posmatraju kao sposobnu, agensnu. Ova dihotomija provlači se kroz istraživanje ukazujući na klackalicu u razumevanju profesionalaca koji nisu sigurni kako da posmatranja decu u miracijama sa kojom rade: kao vulnerabilnu ili kao agensnu, pri čemu ih usvojena isključivost ovih koncepata zbunjuje i obesnažuje.

11.3. Uslovi rada nepraćene i razdvojene dece

Najveći broj poslova koje nepraćena i razdvojena deca rade podrazumeva izlaganje fizičkom, psihološkom i seksualnom nasilju, rad na visini ili zatvorenim prostorima, rad gde deca rukuju opasnim mašinama, opremom i alatima, koji uključuje rukovanje i prenos teškog tereta i rad u okolnostima koje nužno ugrožavaju zdravlje i blagostanje deteta: rad na visini, na dubini, na visokim/niskim temperaturama. Deca često rade neprimeran broj sati, od 10 do 14 ili 16 sati dnevno, skoro nikada nisu adekvatno plaćena, odnosno plata im je uvek manja od plate odraslih i onih koji su državljani, a nekad im plata zavisi i od zemlje porekla. Opasne okolnosti odnose se i na smeštaj tokom zaposlenja, jer su deca neretko svedočila da su radila u zamenu za smeštaj. Legalni smeštaj im je finansijski i administrativno nedostupan, a neretko dele smeštaj sa odraslima što ih direktno stavlja u rizik od drugih oblika eksploatacije (Marković, 2019). Deca nastoje da se "snađu" i tako što smeštaj traže sa vršnjacima ili sunarodnicima u koje imaju poverenje, pa i kada dele jednu prostoriju sa 10 osoba, imaju doživljaj bezbednosti.

Na putu deca nemaju pristup zdravstvenoj zaštiti pa su prinuđeni da koriste usluge privatne zdravstvene zaštite koja je skupa i koja im često do kraja ne zaleči povrede. To dodatno primorava decu da prihvataju poslove koji nisu dovoljno plaćeni za pokrivanje troškova, i na trošenje novca kako bi preživeli povrede i nastavili da rade.

Deca imaju malu slobodu da biraju u kakvim uslovima i koje poslove će raditi. Pored toga što rade duge sate i što su plaćeni tek toliko da pokriju „golu egzistenciju“ deca žive u svakodnevnom strahu da će ih poslodavac prijaviti vlastima ili da ih neće uopšte platiti nakon urađenog posla. Ovakve okolnosti ih primoravaju da privremeno prepuste moć odlučivanja poslodavcima, uz prihvatanje rizika da će poslodavac biti „dobar“ ili „loš“ u pogledu dogovorene sume i vremena isplate za rad, reagovanja na greške i zahteva za prekovremeni rad. Deca ipak pokazuju i agensnost kroz spremnost da traže posao na drugom mestu kada im okolnosti postanu previše zahtevne. Mnoga deca su govorila kako napuštaju posao kada uslovi prevazilaze njihove kapacitete za trpljenje ili da su pokušavali da pregovaraju isplatu na nedeljnom/dnevnom umesto na mesečnom nivou, čime mogu da obezbede veću kontrolu nad uslovima svoga rada.

Pristup zasnovan na pravima dece u savremenim okolnostima migracija na zapadno balkanskoj ruti se sporadično i nedosledno primenjuje. Zemlje koje su ratifikovale Konvenciju o pravima deteta¹³ primat stavljaju na sekuritizaciju, onemogućavaju deci da legalizuju boravak i nastave "zacrtani" put, što izlaže decu radu na crno i najgorim oblicima dečjeg rada. Takav rad se odvija u klimi sveprisutnog straha od deportacije, gde su i deca odrasli migranti u sličnom položaju, pa nema odgovarajućih mehanizama za odgovor na prepoznatu ranjivost dece. Deca nisu tretirana „prvenstveno kao deca“ što je osnovni postulat Konvencije i pristupa zasnovanog na pravima deteta. Naprotiv, postavljena su u nepovoljniji položaj od odraslih, manje su plaćena i na tržištu rada su im pristupačni poslovi koji ugrožavaju njihovo zdravlje i blagostanje.

U klasičnom modelu, potražnja za dečjim radom uslovljena je nizom faktora: ograničena primena zakonskih regulativa, visina plate odraslih, segmentacija društva na

¹³ Sve zemlje iz ovog istraživanja u kojima deca rade – Iran, Turska, pa i Srbija – potpisale su i ratifikovale Konvenciju o pravima deteta.

formalnu i neformalnu ekonomiju, dominantno mesto poljoprivrede u ukupnoj proizvodnji države uz ograničen pristup besplatnom i kvalitetnom obrazovanju (Krauss, 2007; ILO, 2018). Kada se ovi faktori sagledaju u svetlu okolnosti u kojima nepraćena deca rade, uočljivo je da ovaj model ne objašnjava dovoljno njihovu situaciju. Pored navedenih faktora, politike migracija koje guraju decu u rad u neformalnoj ekonomiji, nedostatak radne snage za niže plaćene poslove u tranzitnim zemljama i okolnost da putuju bez podrške porodice pojačavaju potražnju za radom nepraćene i razdvojene dece.

11.4. Roditeljska očekivanja od nepraćene i razdvojene dece: „Deca na zadatku“

U kriznim situacijama roditelji se suočavaju sa nizom izazova da svoju ulogu sprovede onako kako smatraju da je to najbolje za decu. Kada porodice prežive rat i prisilno raseljavanje, promene u okruženju koje prate ove događaje mogu imati negativan uticaj na blagostanje i razvoj dece, posebno zbog značaja stabilnosti i porodične kohezije za zdrav razvoj deteta (Negussie i sar., 2019). U kontekstu kriza, važno je ojačavanje roditeljskih kapaciteta, jer su drugi protektivni faktori za decu poput školovanja i vršnjaka neretko izgubljeni (Murphy i sar., 2017). Kod porodica nepraćene i razdvojene dece ova dinamika je nešto drugačija i veoma malo istražena u literaturi. Ovde je dete samo u procesu migriranja, dok je porodica ostala u zemlji porekla. Većina istraživanja na ovu temu bavi se suprotnom situacijom – kada roditelji migriraju uglavnom iz ekonomskih razloga, a deca ostanu u zemljama porekla, pa se ispituje dinamika odnosa u ovakvim porodicama.

Deca u ovom istraživanju su pokazala značajan osećaj odgovornosti za blagostanje i opstanak svoje porodice u zemlji porekla. Ova odgovornost ne zadržava se na obezbeđivanju materijalnih sredstava za život porodice, već obuhvata odgovornost dece da zaštite roditelje od loših iskustava sa kojima se suočavaju na putu, pa kriju loše vesti i događaje na poslu i putu, a za to koriste i mreže solidarnosti koje grade sa drugom decom. Deca često smatraju da su odgovorna za budućnost porodice; jednom kada stignu u zemlju destinacije, planiraju da celu porodicu dovedu i „spasu“ ih loših okolnosti u zemlji porekla. Ova odgovornost može poticati i iz toga što su po pravilu u pitanju najstarija deca; istraživanja koja se bave ulogama koje deca imaju u porodičnom sistemu u zavisnosti od reda rođenja, na čelu sa Alfredom Adlerom, pokazala su da najstarija deca jesu privilegovana, ali da istovremeno nose teret pojačane odgovornosti i posebnih očekivanja, a da često preuzimaju ulogu zaštitnika i roditelja (Rohrer i sar., 2015). Najstarija deca su takođe, ona koja imaju jaka verovanja u autoritete i vladavinu prava, što ih po prirodi čini odgovornijim (Majeed i sar., 2022). Drugo objašnjenje potiče iz istraživanja o transnacionalnoj brizi – konceptu koji istražuje načine, razloge i okolnosti pod kojima deca koja su migrirala brinu o svojim roditeljima (Baldassar i sar., 2007). Koncept transnacionalne brige ukazuje da porodične obaveze koje svaka osoba ima unutar složene porodične dinamike ne nestaju kada se osoba odseli, već da porodice razvijaju nove načine za pružanje emotivne, praktične i emocionalne podrške (Zechner, 2010). Transnacionalna briga delom koristi i mehanizam krivice, gde migracije usled fizičke separacije, odsutnosti i čežnje, često kao rezultat proizvode osećaj krivice kod osobe koja je migrirala, jer nije fizički prisutna da se brine o roditeljima i drugim članovima porodice. Ovaj osećaj krivice stvara snažnu motivaciju kod dece da ulažu vreme i energiju u održavanje kontakta i obezbeđivanje „brige na daljinu“ putem finansijske pomoći. Mogućnost da šalju novac porodicama i pomažu im u opstanku je jedan od načina jačanja rezilijentnosti dece, jer obezbeđuje smislenost i svrhovitost njihovih aktivnosti. Određeni broj studija o doznakama migranata (eng. *migrant remittances*) ukazuju da je želja dece koja su migrirala da šalju novac nazad porodici jaka (Van de Glind, 2010; Capaldi, Altamura, 2023). U mnogim

regionima sveta, tzv. inter-generacijski ugovor je važan motivacioni faktor koji utiče na decu u migracijama, a ogleda se u osećaju ponosa, nezavisnosti i aspiracija za bolju budućnost koje se u krajnjem ishodu manifestuju kao sposobnost da se pomogne porodici (Capaldi, Altamura, 2023).

Profesionalci ovakav odnos vide kao pritisak na decu da što pre pređu granice, pre pošalju novac i dođu do zemlje destinacije. Veruju da je stavljanje tolike odgovornosti na decu nepravedno, utiče negativno na njihov razvoj i primorava ih da “odrastu pre vremena”. Njihova iskustva ukazuju da su deca često u teškoj situaciji u pregovaranju sa roditeljima, naročito ako izraze želju da ostanu u Srbiji ili nekoj drugoj zemlji koja nije određena zemlja destinacije. Želje deteta koje nisu u skladu sa “planom” roditelji retko dočekaju sa odobravanjem, a zbog težnje dece da ih zaštite, roditelji neretko nisu svesni koliko su teška i traumatična iskustva koja imaju na putu. Na ovaj način profesionalci često odnos roditelja prema deci sagledavaju “crno ili belo” – ili su roditelji podržavajući ili loši. Sa druge strane, deca saopštavaju da im roditelji govore da što pre nastave put ili što pre pronađu posao kako bi im slali novac. To stvara pritisak, ali i ohrabrenje za nastavak tegobnog puta, podršku i motivaciju da ne odustanu od “boljeg života” za sebe i svoje. Deluje da roditelji u želji da njihova deca imaju bolji život, a nedovoljno svesni svih negativnih i teških iskustava na putu, stvaraju pritisak deci, koja sa druge strane ne mogu da ih odbiju usled straha od prekida odnosa ili da ih ne razočaraju. Celokupna dinamika odnosa dece i roditelja se odvija u „virtuelnom“ svetu gde oni kontakt uživo nisu imali mesecima ili godinama (Baldassar, 2015). Na ovaj način se kreira neka vrsta digitalnog ko-prisustva, gde deca, iako roditelji nisu neposredno prisutni, nastoje da prate i poštuju vrednosti koje su im roditelji usadili.

Očekivanja koja roditelji imaju od dece koja migriraju da bi radila, može se opisati i kao „investicija protiv siromaštva porodice“ (Kwanye, 2012). Odluka da deca emigriraju i rade je pod uticajima roditelja, nekad i šire porodice, i često se zasniva na očekivanoj „koristi“ koju porodice mogu da imaju od rada dece (Hashim, 2005). Ovi nalazi se, međutim, odnose na decu koja uglavnom dobrovoljno migriraju i to najčešće u susednu zemlju. U ovom istraživanju ispitanici su bili deca koja često na put kreću pod prisilom usled rata, pretnji od nasilja i regrutacije za vojne aktivnosti ili zbog preživljenog nasilja. Ovo daje dodatnu dimenziju njihovom iskustvu, uz okolnosti koje nameću prelazak više međunarodnih granica ilegalnim putevima, gde često doživljavaju nasilje na brojnim koracima puta i u različitim situacijama, uključujući i radno mesto. Dakle, visoka očekivanja porodice su prisutna kao da je migriranje dece dobrovoljno i nenasilno, dok je iskustvo dece obojeno višestrukim negativnim i traumatskim događajima o kojima roditelji imaju samo delimične podatke. Ovo stvara specifičnu dinamiku u odnosu dece i roditelja – deca imaju potrebu da ispune visoka očekivanja porodice, ali u datim okolnostima ovo potencijalno može imati ozbiljne posledice po njihovo aktuelno i buduće mentalno i fizičko zdravlje i i blagostanje. Ove odluke domaćinstva vraćaju na model ponude i potražnje, na stranu jednačine ponude koji razmatra faktore koji utiču na odluku domaćinstva da deca rade, a ne da se obrazuju. Iako većina faktora iz klasičnog modela i ovde prisutna, čini se da kod dece u migracijama, uopšte ne postoji izbor između rada i obrazovanja jer im na putu obrazovanje u najvećem broju zemalja nije dostupno, te da visoka očekivanja porodice i osećaj odgovornosti nepraćene i razdvojene dece prema porodici, dugu i stizanju na zemlju destinacije najviše doprinose ponudi rada ove dece.

11.5. Kulturni obrasci: „Deca koja su prerano odrasla“

U kontekstu sudara različitih kultura, ovo istraživanje razmatralo je značaj kulturnih obrazaca za sprovođenje intervencija u situacijama ZDR. Deca i profesionalci koji su učestvovali u istraživanju navode da su već na ranom uzrastu radila u zemlji porekla (najveći broj dece je bio iz Avganistana), naročito ukoliko su roditelji imali porodični posao ili, još upadljivije, ako su izgubili hranitelja porodice. Ovo, uz postojeće norme o radu kao načinu da se deca pripreme za odgovornosti odraslih i steknu radne navike, pojačava mogućnost da će deca internalizovati potrebu da rade kao svoju dužnost. Postojeća znanja iz istraživanja ukazuju da je rad dece, naročito muške i najstarije u porodici, posmatran kao „obaveza“ i „dužnost“ dece, te da su se okolnosti u Avganistanu značajno pogoršale od preuzimanja vlasti od strane Talibana (Bureau of International Labor Affairs, 2023) kada je veliki broj dece regrutovan za vojne aktivnosti. Nepovoljna ekonomska situacija u zemlji, suše i pandemija virusa Covid 19 dodatno su uticali na pogoršanje situacije sa ZDR. Prikazan kontekst stvara pogodno tlo da deca ispitanici sopstvenu uključenost u rad posmatraju kao normalnu, očekivanu i logičnu, dok ih profesionalci koji su svesno usvojili zapadnjački i evrocentrični narativ koji je dominantan u pomagačkim profesijama (Liebel & Invernizzi, 2019), posmatraju kao „deca koja su prerano odrasla“. Profesionalci su neretko zbunjeni i ambivalentni kada nastoje da balansiraju lični i stručni odnos prema deci iz njima malo poznatog okruženja i kulture, jer su suočeni sa decom koja su slabo zainteresovana za standard „normalnog“ detinstva u Srbiji – igra, odlazak u školu, gledanje crtanih filmova.

Stavovi profesionalaca o kulturnim obrascima iz zemlje porekla i radu dece na zapadno balkanskoj migrantskoj ruti su pretežno negativni ili ređe neutralani. Rezultati pokazuju da profesionalci imaju negativan stav na svaku izjavu koja ukazuje da rad za decu može biti koristan, da je u kulturi zemalja porekla rad normalan pa zbog toga treba dozvoliti deci da rade dok su u tranzitu, da rad dece u migracijama treba tretirati blaze u odnosu na rad domicilne dece ili da rad dece u migracijama treba da bude dozvoljen, pošto u Srbiji ostaju kratko vreme. Neutralne stavove profesionalci su imali na izjave o spremnosti sistema zaštite da odgovori na ZDR, kao i na izjavu da rad za decu može biti koristan, pošto i deca u Srbiji pomažu roditeljima na različitim poslovima. Profesionalci su svesni svoje zbunjenosti i ambivalentnosti, razvili su razumevanje za kulturne prakse koje normalizuju rad dece u migracijama. Smatraju da kulturne prakse u Srbiji ohrabruju predrasude o opasnom dečjem radu kao korisnom za razvoj dece i pripremu za budućnost. Opasan rad dece se normalizuje pod izgovorom da su roditelji isto to radili kada su bili deca. Ove tenzije razrešavaju isticanjem da su Srbiji istorijski i aktuelno normalizovane brojne prakse koje se smatraju zloupotrebom rada dece. Ispitani profesionalci su često isticali da su i oni radili kao deca, te da nisu sigurni šta je ispravno a šta ne, što u praksi može da dovede do blažeg posmatranja ili neprepoznavanje rizika koje nosi ZDR, što otvara brojne dileme u sudaru sa kulturama koje gotovo nedvosmisleno normalizuju gotovo svaki rad dece.

Profesionalci su navodili su i da se u praksi može prepoznati stav da je za neke intervencije potrebno sačekati dok se ne utvrdi da li deca ostaju u Srbiji ili ne. Tako se određene intervencije odlažu dok se dete ne zadrži određeno vreme kako bi se ograničeni resursi sistema očuvali za onu decu koja ovde ostaju. Ovi iskazi se razlikuju od rezultata skale stavova u upitniku gde su profesionalci imali negativne stavove o istim pitanjima. Negativni stavovi profesionalaca u upitniku nisu neobjašnjivi; istraživanja ukazuju da profesionalci koji imaju svakodnevni kontakt sa ranjivom grupom imaju i pozitivnije stavove o toj grupi, a korelacija se povećava ukoliko su profesionalci iz humanih profesija (Park i

sar., 2011; Rousseau i sar., 2017). Objašnjenje za različite rezultate upitnika i fokus grupa/intervjua može biti što su u upitniku profesionalci odgovarali o svojim stavovima, što ih je moglo navoditi da češće odgovaraju društveno ili profesionalno poželjno dok su u kvalitativnom istraživanju uvek govorili o „nekom drugom“ čiji stavovi utiču na intervencije. Predrasuda socijalne poželjnosti prema kojoj ljudi teže da se predstave u boljem svetlu nego što zaista jesu, poznato je ograničenje u implementaciji upitnika. S obzirom na način na koji su ispitanici odgovarali na skalu u upitniku (jako blizu ili najnižoj oceni 1 ili najvišoj oceni 5) može se pretpostaviti da su ispitanici težili da prikažu svoje stavove pozitivnijim nego što u realnosti jesu (Andersen, 2018).

U Srbiji nisu rađena istraživanja o stavovima profesionalaca ili opšte populacije o ovoj temi, dok nedavno istraživanje Republičkog zavoda za statistiku pokazuje da je gotovo 10% dece u Srbiji izloženo nedozvoljenom dečjem radu (RZS, 2023). Godišnji izveštaji Republičkog zavoda za socijalnu zaštitu ukazuju da se je pojava slabo prepoznata; 2021. godine identifikovano je 39 dece izložene ZDR, dok je taj broj 2022. godine iznosio 16 (RZSZ, 2022, 2023). Očigledno je da je dečiji rad slabo prepoznata pojava u Srbiji, a nalazi ovog istraživanja ukazuju da ga profesionalci kod dece u migracijama jasno uočavaju verovatno zato što je “drugačiji” od normativnog u kontekstu Srbije. Dodatno tumačenje osvetljava još jedan aspekt sistema zaštite u Srbiji: usvojene norme i procedure nisu podržane adekvatnim resursima, pa profesionalci na osnovu iskustva procenjuju da njihove aktivnosti neće biti efikasne, i da mogu da nanesu štetu deci za koju prepoznaju da su drugačija, što otvara niz etičkih dilema. Razrešenje se nalazi u previđanju, zanemarivanju i normalizaciji ZDR kod dece u migracijama.

11.6. Rezilijentnost nepraćene i razdvojene dece

Istraživanje je pokazalo, saglasno drugim nalazima, da je najveći faktor rizika koji „gura“ nepraćenu i razdvojenu decu u rad jeste siromaštvo porodice u zemlji porekla i prolongirano siromaštvo dece koja putuju. Deca imaju izrazit doživljaj odgovornosti i dužnosti prema porodici (više o ovome u poglavlju 11.4), te autentično saopštavaju da su u obavezi da rade kako bi porodica preživela. Odgovornost i dužnost znatno utiču i na njihovu procenu rizika od rada; istraživanje je pokazalo da deca razmišljaju o potencijalnim rizicima, da ih prepoznaju i odmeravaju ali neretko zanemaruju, jer prevazilaženje rizika postaje “neizbežnost” i sastavni deo “višeg cilja”. Ponašanja porodice, najčešće roditelja i siblinga održavaju motivaciju za postizanje “cilja” kroz dvostruku ulogu: deci obezbeđuju podršku (pretežno emotivnu i psihološku) što im je važno, ali istovremeno dodatno pojačava pritisak i ukazuje deci na važnost pronalaženja posla i osiguravanja sredstava za porodicu, što održava motivaciju za nastavak puta. Rizici su dodatno amplifikovani politikama migracija koje sprečavaju legalno kretanje iz zemlje u zemlju jer ograničavaju, usložnjavaju i poskupljuju mogućnost da deca legalnim putevima dođu do zemalja destinacije. Zato su brojna deca prinuđena da koriste usluge krijumčarskih mreža što ih primorava na rad pod teškim uslovima, produžava put i onemogućava uključenost obrazovane tokove.

Upadljivo je da ni deca ni profesionalci nisu prepoznali obrazovanje kao protektivni faktor u datom kontekstu. Obrazovanje se uobičajeno smatra najvažnijim protektivnim faktorom koji prevenira ili smanjuje rad dece (Edmonds, Thevenom, 2019), međutim čini se da je za decu u migracijama na zapadno balkanskoj ruti ovo drugačije. Deca iz ovog istraživanja visoko vrednuju obrazovanje, i po pravilu navode da bi voleli da su imali prilike da se obrazuju ili da bi to želeli u budućnosti. Mnoge nacionalne politike zemalja kroz koje deca prolaze im ne omogućavaju pristup obrazovanju, a usled tranzitne prirode boravka dece

često se (i u Srbiji) preispituje svrsishodnost uključivanja dece u postojeći, njima neprilagođen obrazovni proces. Kako je prosečno vreme koje su ispitivana deca provela na putu više od dve godine, a put se ne završava u Srbiji i BiH gde je istraživanje sprovedeno, osipanje iz procesa obrazovanja je važna nepovoljna posledica. Osim preispitivanja trenutno dostupnog obrazovanja koji nije prilagođeno potrebama ove dece (nastava se odvija na srpskom jeziku, nedovoljno prevodioca i obrazovnih asistenata za decu, ograničen pristup srednjoškolskom obrazovanju), na širem nivou potrebno je preispitati obrazovanje kao glavnu protivtežu dečjem radu u slučaju ove dece.

Istraživanje je pokazalo da deca imaju srazmerno značajnu kontrolu nad donošenjem odluke da počnu da rade na putu; iako se često konsultuju sa roditeljima i vršnjacima, finalna odluka je njihova. Kod ove odluke, rizici i dobiti se odmeravaju u odnosu na okolnosti u kojima deca procenjuju da im je rad najsigurnije sredstvo da ostvare cilj – nastavak puta i dolazak u zemlju destinacije. Glavni predmet razmatranja su dobiti od rada – koliko mogu da zarade, koliko često mogu da pošalju porodici deo svojih prihoda i koliko vremena je potrebno da sakupe dovoljno novca da nastave put. Ova demonstrirana kontrola operiše uz dominantne kulturne norme zemalja iz kojih deca dolaze, gde patrijarhat, tradicionalne prakse i rodne uloge nameću migriranje kao zadatak starijeg muškog deteta (Huijsmans, 2014). Migriranje radi posla je strategija koja omogućava muškarcima da ispune svoju ulogu hranioca (Kuskabe & Pearson, 2015). Na sve ovo, očekivanja porodice od dece da plate dug i obezbede sredstva za opstanak, pojačavaju potrebu dece da preuzmu kontrolu nad time kako će njihovo angažovanje izgledati.

Protektivni faktori obezbeđuju protivtežu rizicima i pomažu deci da u negativnim okolnostima pronađu način da zadovolje svoje potrebe. Ovo potvrđuje nalaze Liborio i Unghar (2010), da loše okolnosti na radu mogu da imaju, osim negativnih, potencijalno i pozitivne posledice po dete: uključenost u rad im pojačava sposobnosti, stiču nova znanja i razvijaju mreže podrške unutar svoje vršnjačke grupe kako bi jedni druge štitili. Deca demonstriraju visoku motivaciju da se uključe u rad i pokažu sposobnost za zarađivanje, a ta motivacija je usko vezana za odgovornost prema prvenstveno drugim bliskim osobama. Njihov “uspeh” je dobit kojom ispunjavanju tu odgovornost, uz pozitivne efekte rada za sebe – sticanje veština za budućnost, nova znanja i sposobnosti. Stoga se može reći da deca pokazuju visoke stepene samoefikasnosti shvaćene kao dinamički set uverenja o sopstvenim mogućnostima za prevazilaženje nedaća ili usvajanje novih znanja i veština (Burgund, 2016).

Deca su prepoznala faktore zaštite koji su im pomagali da razreše svih prikaznih sedam tenzija (Ungar i sar., 2007) koristeći individualne i resurse u okruženju na sledeći način:

- Identitet: lični osećaj smisla, aspiracije, verovanja i vrednosti ova deca razrešavaju kroz oslanjanje na veru u Boga u teškim situacijama što daje smisao njihovim naporima, ojačava pripadnost porodici koja obezbeđuje identitetski obrazac, i pomaže nalaženje pozitivnih aspekata rada u sticanju novih veština, izražavanje ponosa na stečene sposobnosti tokom rada i potencijalne koristi od njega u budućnosti, što učvršćuje lični doživljaj sopstva kao vrednog i jedinstvenog.
- Odnosi: Deca grade solidarne mreže podrške koje uglavnom čine druga deca i sunarodnici i koje imaju višestruke uloge: pomoć u nalaženju sigurnog i bezbednog posla, razmena informacija o “dobrim” i “lošim” poslodavcima, podrška, savetovanje, pomoć u teškim situacijama i razgovor o negativnim iskustvima na poslu. Deca, putem telekomunikacionih mreža, održavaju i redovne kontakte sa porodicom u zemlji porekla i ti kontakti ih motivišu da istraju ka ličnom i porodičnom cilju.

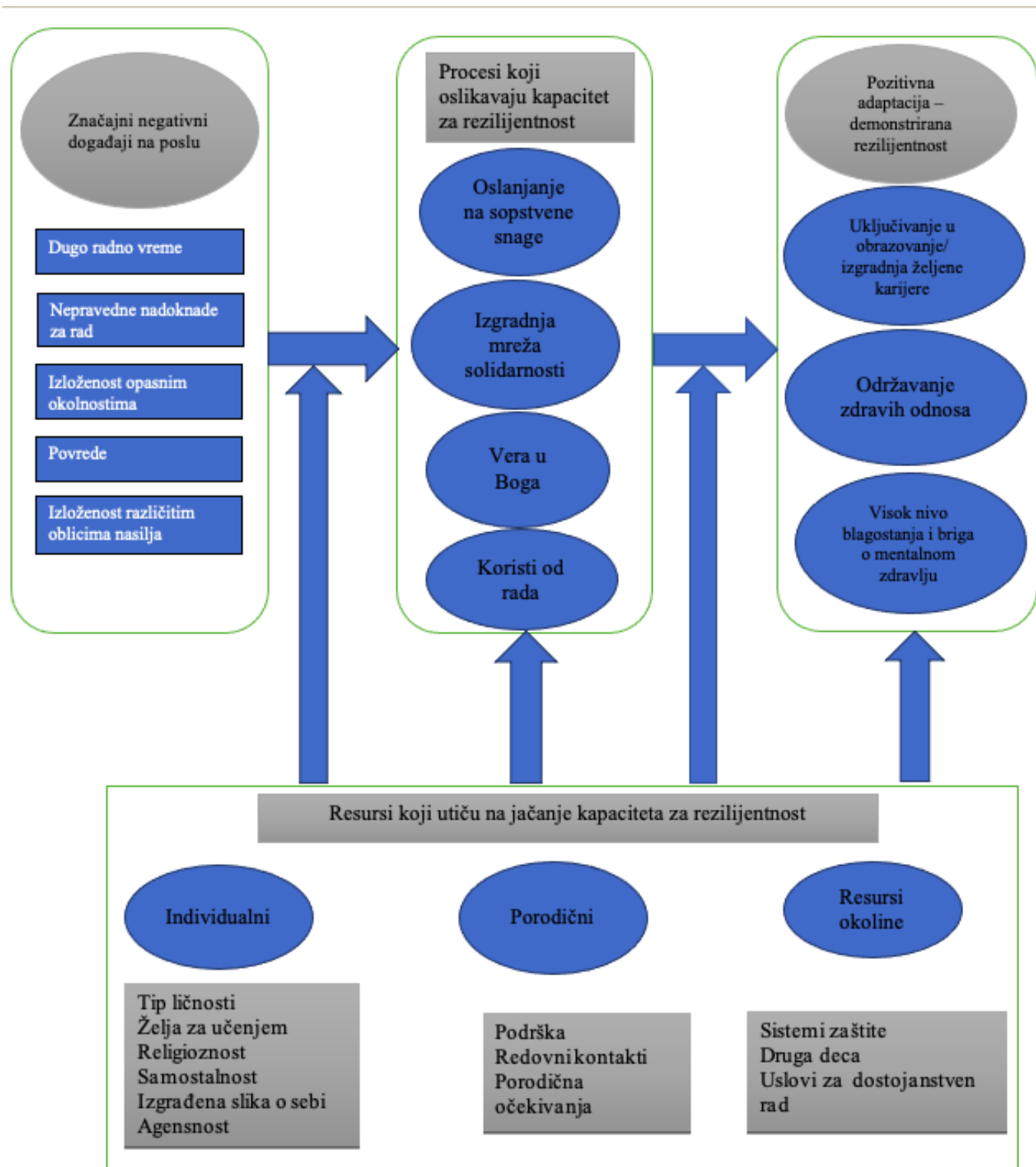
- Pristup materijalnim resursima: dostupnost finansijske, zdravstvene pomoći, pristup obrazovanju, hrani, odeći i skloništu je ovoj deci tokom puta vrlo često uskraćena. Budući da im ove resurse porodica ne može obezbediti, a nisu im dostupni ni formalni sistemi podrške, deca se oslanjaju na sopstvene resurse, a rad im pomaže da razreše aspekte ove tenzije – finansijsku pomoć, pristup skloništu, hrani, odeći i zdravstvenoj pomoći. Ovu tenziju deca rešavaju i tako što se udružuju sa vršnjacima kako bi pronašli bezbedan smeštaj, a vršnjaci su im podrška i kada je potrebna finansijska pozajmica.
- Socijalna kohezija: balansiranje ličnih interesovanja sa osećajem odgovornosti prema “većem dobru” deca razrešavaju kroz “stavljanje svojih interesovanja na pauzu” tokom migriranja kako bi ispunila “viši cilj” – dolaska do zemlje destinacije i “spasavanja” porodice kroz slanje novca i otplatu duga za put. Deca tako stižu doživljaj lične i kolektivne svrhe, osećaju se ponosno i da su bolje “pozicionirana” u porodičnoj strukturi jer pomažu porodici da preživi time što im šalju novac i otplaćuju dug.
- Moć i kontrola: ovu tenziju koja se odnosi na iskustvo brige o sebi i drugima i sposobnost da se utiče na promenu u svom okruženju, deca razrešavaju kroz internalizovani osećaj odgovornosti prema porodici koja je ostala u zemlji porekla. Deca ovu tenziju razrešavaju i kroz kontrolu kada će ući na tržište rada tokom puta i na kom će poslu raditi gradeći tako sliku o sebi kao istrajne, sposobne i “odrasle” osobe, posvećene cilju. Na ovaj način deca grade i veru da će u budućnosti moći bolje da pristupaju resursima kroz pravljenje promene u svom trenutnom okruženju. Očekuju da će u budućnosti u najmanju ruku moći da rade posao koji su radili na putu za mnogo veća sredstva, ili da će započeti/nastaviti obrazovanje kako bi ostvarili bolje karijere.
- Socijalna pravda: Iskustvo rada deci pomaže da razreše ovu tenziju koja se odnosi na iskustvo otpora i suprostavljanja opresivnim političkim uređenjima, jer im rad pomaže da dođu do zemlje u kojoj veruju da će imati mnogo više prilika za obrazovanje, napredovanje i bolji život u odnosu na zemlju porekla koju uglavnom opisuju kao onu koja im nije omogućila adekvatne prilike za razvoj. Sam čin migriranja predstavlja za ovu decu suprotstavljavanje opresivnim uređenjima u zemljama porekla, a rad je sredstvo da dostignu cilj boljeg života u budućnosti.
- Kulturna privrženost: Iako izmešteni iz svog kulturnog okruženja i suočeni sa tzv. evropskim vrednostima koje se razlikuju od njihovih, deca održavaju privrženost svojoj kulturi kroz praktikovanje religije i očuvanje kulturnih vrednosti poštovanja, posvećenosti i dužnosti prema roditeljima, starijim pripadnicima zajednice i precima. Deca tokom puta ostaju u grupi sunarodnika sličnog ili istog kulturnog porekla, što je još jedan način da očuvaju pripadnost svojim vrednostima i kulturi.

Većina dece ima neizvestan ili negativan pogled na budućnost, gde se u velikoj meri oslanjaju na veru u Boga i religioznost. To su pokazali i njihovi saveti za decu koja kreću na put; većina dece bi novu decu savetovala da ne kreću na put uopšte, a ako kreću da obezbede dovoljno sredstava da mogu da otplate ceo put i da uopšte ne moraju ništa da rade. Ona deca koja su imala pozitivan pogled na budućnost izražavala su nadu da će imati priliku da se uključe u obrazovanje ili da ostvare svoje karijerne aspiracije. Dominantno negativan pogled na budućnost je noviji uvid ovog istraživanja. Deca u migracijama su uglavnom pokazivala relativno visoke rezultate na skalama optimizma i sreće. Nedavno istraživanje sa osobama u migracijama u Srbiji pokazalo je da čak 85% ispitanika pokazuje optimizam u pogledu budućnosti, a podatak je sličan i za decu i mlade (Dimoski i sar., 2023). Razlozi zbog kojih deca ne gledaju pozitivno na svoju budućnost mogu biti višestruki: teško im je da zamisle

budućnost zbog niza negativnih iskustava koje su preživeli, činjenice da još uvek nisu stigli do zemlje destinacije ili zbog nesigurnosti u pozitivan ishod čak i kada stignu u zemlju destinacije, imajući u vidu dosadašnja sopstvena i iskustva sunarodnika. Ovaj nalaz ne sugerira nužno da su deca odustala od budućnosti, već može ukazivati na gubitak optimizma u ponovljenim situacijama suočavanja sa teškoćama i teško savladivim situacijama (Žegarac i sar., 2022).

Ukoliko se rezilijentnost razume kao rezultat dinamičnog delovanja faktora rizika i zaštite (Grafikon 18), može se zaključiti da su dugi radni sati, nepravedne nadoknade za rad, povrede, izloženost nasilju i opasnim okolnostima glavne nepovoljne okolnosti sa kojima se suočavaju nepraćena i razdvojena deca na poslu. Sa druge strane, identifikovani su i procesi koji oslikavaju rezilijentnost dece, poput oslanjanja na sopstvene snage i sposobnosti, izgradnja mreža solidarnosti, vere u Boga i percepcije da rad donosi dugotrajnu korist. U okviru tako postavljenih rizika i protektivnih faktora, rezilijentnost se u budućnosti može pokazati kroz uključivanje u obrazovanje ili izgradnju željene karijere, održavanje zdravih odnosa sa važnim ljudima, brigu o mentalnom zdravlju i visok nivo blagostanja. Visok nivo blagostanja ovde bi podrazumevao “iskustvo pozitivnih emocija poput sreće i zadovoljstva kao i razvoj sopstvenih potencijala, kontrola nad životom, osećaj svrhe i izgradnja pozitivnih odnosa” (Rugeri i sar., 2020:1). Proces koji oslikavaju kapacitet za rezilijentnost i pozitivnu adaptaciju u budućnosti podržani su od strane individualnih (karakteristike ličnosti, želja za učenjem, samostalnost, religioznost, izgrađena slika o sebi kao sposobne osobe, agensnost), porodičnih (redovni kontakti sa porodicom i podrška) i sredinskim resursima (formalni sistemi zaštite, solidarne mreže podrške i mogućnosti za dostojanstven rad dece).

Grafikon 18. Model rezilijentnosti kod nepraćene i razdvojene decu uključene u dečji rad

Adaptirano na osnovu Centre for the study of social policy (2018). *Protective factors framework*. Washington: USA

11.7. Intervencije sistema

Analiza intervencija sistema ukazuje da je znatan broj slučajeva ZDR ostao neprimećen, zanemaren ili neadekvatno prepoznat. Reakcije sistema u identifikovanim slučajevima nisu pratile uspostavljene procedure reagovanja u ovim situacijama. Profesionalci u ovim situacijama osećaju nemoć i ne vide smisao i cilj raspoloživih intervencija i sistemskih mehanizama, iz nekoliko razloga:

- Veliko nepoverenje u efikasnost, reaktivnost, pravednost, smislenost, učinkovitost sistema zaštite, pa ove slučajeve ne prijavljuju kako bi zaštili dete od retraumatizacije.
- Nesigurnost kada i kako treba da reaguju: mehanizmi upućivanja i reagovanja im nisu dovoljno poznati, a onda kada jesu, ne smatraju ih pouzdanim. Ovo ukazuje na nedostatak znanja profesionalaca i upadljiv manjak međusektorske saradnje u ovoj oblasti.
- Izbor da ne reaguju: kako deca koja rade (oprezno) dele svoja iskustva sa profesionalcima, a i oni vide da su deca objektivno pod pritiskom da rade kako bi otplatili put ili slali novac porodici, profesionalci ne prijavljuju opasan rad. Neki od njih procenjuju da je redovno praćenje deteta koje radi bolja intervencija, kako bi mogli da na vreme reaguju kada primete da se dešava nešto što nije dobro za dete.

Postojeći model intervencija za decu u migracijama je opterećen brojnim izazovima gde se projektno finansiranje sistema zaštite javlja kao jedan od najznačajnijih. Podrška sistema socijalne zaštite za decu u migracijama se obezbeđuje dok funkcioniše projektno finansiranje, te deca efektivno imaju staratelje koji imaju kapaciteta da redovno i efikasno rade sa decom dok postoji finansiranje. Kada ono prestane, deci ostaje dokument sa rešenjem o strateljstvu nadležnog organa, bez redovnog kontakta i osobe od poverenja. Usluga terenskih radnika koji rade kao outreach stručnjaci nadležnog CSR-a i identifikuju i hitno intervenišu u zaštiti dece u migracijama, je funkcionisala dok je postojalo projektno finansiranje. Kada njega nema, ovi zadaci se prelivaju nadležnom lokalnom CSR, koji nema dovoljno kapaciteta (ljudskih, materijalnih i organizacionih) da na efektivan način odgovori na kompleksne potrebe ove dece (Budimir, 2020). Nadalje, projektno finansiranje donosi i određene nejasnoće u podeli uloga između projektno zaposlenog osoblja MINRZS i CSR. Na terenu nije dovoljno jasno dokle je intervencija u nadležnosti terenskih radnika, a kada je neophodno da se hitno kontaktira CSR. U ovom pogledu postoji neujednačena praksa na različitim lokacijama. Ovo dalje može voditi u neujednačenu praksu, a profesionalni staratelji nisu dovoljno obučeni da komuniciraju sa detetom mogućnosti i ograničenja sistema i intervencija. U neposrednoj praksi, profesionalni staratelji zaposleni na projektu su bili upoznati sa radom dece, ali je ostalo nejasno na koji način su i u kojim su situacijama o tome obavestavali CSR. Sistem je takođe opterećen i drugim izazovima – nedostatkom radnika što je posledica višegodišnje državne politike zabrane zapošljavanja, ali i prisustvom nedovoljno senzibilisanih i obučanih profesionalaca koji mogu da odgovore na specifične potrebe ove dece.

Kao problem koji zahteva intervenciju i reakciju sistema ZDR se kod nepraćene i razdvojene dece prepoznaje samo kada je udružen sa drugim problemima, najčešće kada se sumnja na trgovinu ljudima. Ovo je u skladu sa opštim stanjem reakcije na ZDR u Srbiji, što ukazuje da zaposleni u sistemima zaštite nemaju dovoljno znanja i nisu senzibilisani da prepoznaju ovu pojavu. Rezultati pokazuju da profesionalci imaju nizak nivo znanja o načinima na koji je ZDR uređena u domaćem zakonodavstvu, ali su pokazali relativno visok

nivo prepoznavanja slučajeva na konkretnim primerima. Sa druge strane, profesionalci visoko ocenjuju svoje znanje u ovoj oblasti, potencijalno zbog toga što su u oblasti migracija i trgovine ljudima pohađali značajan broj obuka, i imaju najčešće između 2 i 4 godine radnog iskustva, pa im deluje da znaju dovoljno o pojavi. U delu upitnika koji je merio značaj različitih tema iz oblasti u kojima nedostaju znanja (zakonodavni okvir, indikatori prepoznavanja dečjeg rada, mehanizmi upućivanja, razlikovanje ZDR od trgovine decom, nadležnost institucija, komunikacija sa decom koja su preživela ZDR), sve ponuđene opcije su ocenje niskom ocenom, u proseku 2,60. Uprkos tome što su imali mogućnost da dopišu u kojim im oblastima nedostaju znanja, jako mali broj (6) je iskoristio ovu mogućnost. Upitnik nije merio spremnost na faktičko prijavljivanje slučajeva, ali su fokus grupe i intervjui pokazali da se na slučajeve ZDR ne reaguje, da nedostaje multisektorski odgovor na ove situacije, pa se ZDR kod dece u migracijama slično kao kod domicilne dece ili kriminalizuje ili, izgleda češće nego za decu državljanke, toleriše.

Pored tranzitne prirode boravka dece u Srbiji, poseban izazov za sistem zaštite je veliki broj dece koja se nalaze u neformalnim okupljalištima migranata blizu granica, tzv. skvotovima, gde sistem ne nalazi način da im pristupi. Mali broj civilnih organizacija ima pristup ovim mestima, i predstavnici ovih organizacija navodili su da je tu prisutan veliki rizik da deca budu uključena u kriminalne aktivnosti, pre svega radu sa krijumčarima i distribuciji psihoaktivnih supstanci. Deca u migrantskim skvotovima su u izrazitom riziku da njihov rad preraste u trgovinu ljudima i da budu krivično gonjena. Ipak, nema reakcije sistema, pa profesionalci navode da ovo ostaje “javna tajna” gde se neki u sistemu nadaju da će deca nastaviti put i to “više neće biti naš problem”. Upitnik je obuhvatao ispitivanje stavova vezanih za reagovanje u odnosu na dužinu zadržavanja dece, sa osnovnom pretpostavkom da profesionalci nekad ne reaguju zbog toga što se nepraćena i razdvojena deca po pravilu kratko zadržavaju u Srbiji. Iako su rezultati upitnika pokazali da profesionalci imaju negativan stav prema ovakvoj izjavi, u fokus grupama i intervjuima se jasno izdvojila ova tema. Profesionalci su navodili da se u reakcijama sistema često očitava stanovište da je Srbija tranzitna zemlja i da će deca brzo napustiti zemlju, zbog čega se uobičajeno odlažu intervencije ili se uopšte ni ne reaguje. S obzirom na to da sistem evidentiranja nepraćene i razdvojene dece nije podešen da odgovori na to da se deca i unutar Srbije kreću, jedan (nepoznati) broj dece je istovremeno u evidenciji više CSR, “imaju” staratelje u različitim gradovima, što bi trebalo da pojača njihovu zaštitu, ali deluje da se dešava suprotno.

Istraživanje je ukazalo i na niz indikatora koji mogu da pomognu u prepoznavanju dece uključene u rad. Od fizičkih indikatora dva su najupadljivija: fizičke povrede i iznenadne promene u izgledu deteta, i to skuplja odeća, novi telefon i sl, što je snažan pokazatelj da je dete počelo da radi sa krijumčarima. Od bihevioralnih indikatora izdvojili su se snažan narativ o dugu i odgovornosti deteta da pomogne porodici, te iznenadne promene u ponašanju (povlačenje, izbegavanje kontakta) i obrazac kretanja deteta, konkretno, kada dete uvek izlazi i vraća se u kamp u isto vreme ili se ne pojavljuje na obroku o čemu KIRS vodi evidenciju. S obzirom na to da Srbija ima indikatore za prepoznavanje i intervenciju ZDR (Žegarac, 2021), korisno je razmotriti i prilagoditi ove indikatore i za nepraćenu i razdvojenu decu.

Pošto je prepoznata nužnost, snažna potreba i motivacija dece za radom i nastavkom puta, profesionalci su razmatrali odgovore u postojećem sistemu. Postojeći sistem zaštite, definisan međunarodnim konvencijama i domaćim zakonodavstvom, teško može da odgovori na ovaj izazov bez dodatnih prilagođavanja koja bi deci obezbedila alternative. Aktuelna ponuda usluga i intervencija vezana je za bezbedan smeštaj i (neprilagođeno) uključivanje u

obrazovanje što ne odgovara na potrebe dece. Deci koja putuju sama zapadno balkanskom rutom su neophodne prilike za legalan rad na poslovima koji su dostojanstveni i prilagođeni njihovom uzrastu. Rezultati istraživanja ukazuju da se u nedostatku alternativa deca uključuju u opasne, nekad i kriminalne aktivnosti kako bi ispunila „misiju“ da stignu do zemlje destinacije i šalju novac porodici. Polazna osnova za prilagođavanje sistema je izmena propisa za legalizovanje boravišnog statusa dece, ili nalaženje alternativnih načina da deca starija od 15 godina dobiju radne dozvole. Kako bi se preveniralo potpuno ispadanje iz sistema obrazovanja tokom tranzita, čini se da je optimalno olakšati kombinovanje rada i obrazovanja za ovu decu, uz postojanje programa kojima bi se regulisao minimalni nivo znanja koji deca treba da usvoje u zavisnosti od uzrasta i dužine ostanka u zemlji.

11.8. Rezultati istraživanja i hipotetički okvir

Diskutovani nalazi potvrđuju opštu hipotezu dok su neke posebne hipoteze delimično, a neke u potpunosti potvrđene.

- Prva posebna hipoteza: *Nepraćena i razdvojena deca pokazuju značajan stepen samostalnosti u procesu donošenja odluke da se uključe na tržište rada na njihovom putu kroz procenu dobiti i rizika od uključivanja u rad* je delimično potvrđena pošto su rezultati pokazali da deca poseduju značajan stepen samostalnosti u donošenju odluka za uključivanje na tržište rada. Uprkos tome što se u donošenju odluke oslanjaju na druge vršnjake i prijatelje u okruženju, ili se pre donošenja odluke konsultuju sa roditeljima, finalna odluka je njihova. Deca procenjuju i dobiti od rada kroz procenu prihoda koje mogu da ostvare na određenom poslu i mogućnosti zadovoljavanja svakodnevnih potreba. Čini se da se kod procene rizika primat daje drugim stvarima, tj. percipiranoj odgovornosti prema porodici, pa može da deluje da procena rizika izostaje. Ovo se ogleda u tome da su deca, čak i kad su imala alternativu da rade posao koji je „manje opasan“ birala da rade opasnije poslove ako će im doneti bržu zaradu ili ako je zbog okolnosti u porodici neophodno da redovno i često šalju novac roditeljima.
- Druga posebna hipoteza: *Perspektiva nepraćene i razdvojene dece o faktorima rizika i zaštite za uključivanje na tržište rada razlikuje se od perspektive profesionalaca* je potvrđena istraživanjem. Iako su i profesionalci i deca na sličan način prepoznali rizike, osvetljeni su i rizici koje profesionalci nisu navodili – poput toga da iskustvo na radu veoma mnogo zavisi od ponašanja poslodavca. Čini se da je ova okolnost dominirala u narativima dece, dok je profesionalci nisu prepoznali. Što se tiče faktora zaštite, gledišta se razlikuju u znatno većoj meri. Profesionalci nisu prepoznali brojne protektivne faktore, već kao jedini protektivni faktor navode pomoć sistema zaštite i profesionalaca. Deca, sa druge strane, sistem uopšte ne vide kao mogućnost za zaštitu, već se isključivo oslanjaju na mreže koje imaju ili grade unutar grupa sa kojima putuju ili koje su već neko vreme u zemlji tranzita i rada.
- Treća posebna hipoteza: *U suočavanju sa negativnim posledicama dečjeg rada, nepraćena i razdvojena deca se više oslanjaju na lične kapacitete i neformalne sisteme zaštite nego na dostupne formalne sisteme zaštite* je potvrđena. Kod sve dece koja su učestvovala u istraživanju prevladava izrazito nepoverenje u formalne sisteme zaštite kada im se desi nešto loše na poslu. U tim situacijama jedinu podršku prepoznaju u mreži vršnjaka i sunarodnika ili rođaka ukoliko putuju sa njima. Na ove mreže se oslanjaju i kod traženja posla i suočavanja sa posledicama koje posao nosi;

onda kada se povrede sunarodnici su ti koji im obezbeđuju lekove ili im pomažu da dobiju medicinsku pomoć. Takođe, deca se oslanjaju i na sopstvene kapacitete (istrajnost, usmerenost na ciljeve, odgovornost, sposobnost, religioznost) u suočavanju sa psihološkim posledicama koje nose negativna iskustva na poslu – osećaj nemoći, bezizlaznosti, beznađa, demoralisanosti, nedostajanja porodice itd.

- Četvrta posebna hipoteza: *Nedovoljna informisanost nepraćene i razdvojene dece o dostupnim sistemima zaštite od ZDR dovodi ih u povećani rizik od eksploatacije i onemogućava im da prepoznaju rizike i potraže pomoć kada rade u uslovima koji ugrožavaju njihovo blagostanje* je potvrđena. Deca nisu upoznata da postoje zakonski okviri koji ih štite od radne eksploatacije i uređuju njihovo učešće na tržištu rada. Profesionalci smatraju da deca često nisu ni svesna rizika koje neki poslovi mogu da nose kao i da rizike i nasilje često umanjuju ili normalizuju, što je dodatno zabrinjavajuće budući da se deca u proceni rizika često oslanjaju jedni na druge.
- Peta posebna hipoteza: *Nedovoljna informisanost aktera na terenu koji su uključeni u zaštitu dece o pravima dece u oblasti dečjeg rada, postojećim procedurama i iskustvima rada nepraćene i razdvojene dece na putu do Republike Srbije i u Srbiji, za posledicu ima nedovoljno razvijene intervencije zaštite dece sa iskustvom dečjeg rada, naročito njegovih najgorih oblika* potvrđena je nalazima i kvalitativnog i kvantitativnog dela istraživanja. Nalazi upitnika pokazuju da profesionalci vrlo visoko procenjuju svoje znanje o ZDR, međutim u delu gde je to znanje testirano, rezultati ukazuju da je ono manjkavo i neprecizno. I u intervjuima i fokus grupama je uočeno da profesionalci ne reaguju na opasne i nedozvoljene poslove za decu. Ovo se objašnjava činjenicom da se profesionalci, u nedostatku adekvatnih intervencija i u nameri da uvažavaju potrebu dece da rade, često oslanjaju na iskustva dece sa poslom na kojem rade. Pa tako ako je neki posao redovno i dobro plaćen, a poslodavac se ponaša na dobar način prema deci, taj se posao procenjuje kao adekvatan bez obzira na to da li se po tipu može okarakterisati kao opasan rad dece. Anketno ispitivanje je pokazalo visok nivo kompetencija profesionalaca u prepoznavanju ZDR, dok fokus grupe i intervjui pokazuju da, kada su u pitanju intervencije, izostaje reakcija. Profesionalci nisu spremni da reaguju kada deca u migracijama rade opasne poslove, već se eventualno aktiviraju tek kada posumnjaju da se radi o trgovini ljudima.
- Šesta posebna hipoteza: *Stavovi aktera na terenu uključenih u zaštitu nepraćene i razdvojene dece o dužini zadržavanja dece u Republici Srbiji i kulturološkim obrascima zemlje porekla negativno utiču na proces prepoznavanja dece koja su u riziku od rada koji je štetan za njihovo blagostanje* je delimično potvrđena. Rezultati upitnika ukazuju da profesionalci imaju generalno negativan ili neutralan stav u pogledu kulturnih obrazaca koji naglašavaju da je dečji rad deo obučavanja dece za odrasli život ili je obaveza prema porodici. Takođe, negativan stav je utvrđen i u pogledu opravdavanja ZDR zbog kratkog zadržavanja dece u Srbiji. Rezultati anketnog ispitivanja pokazuju i određene statistički značajne razlike između profesionalaca u ove dve oblasti u pogledu tipa institucije i regiona u kojem rade, te verovatno i profesionalci koji nisu učestvovali u ovom istraživanju, a rade sa decom u migracijama, u ovim oblastima imaju slične stavove. Rezultati fokus grupa i upitnika, međutim, ukazuju da se često u praksi među akterima može čuti ovakav stav – da deca odlaze brzo i nema vremena da se reaguje ili da u svojim zemljama porekla rade pa je to njima normalno. Ove stavove dodatno pojačavaju predrasude o dečjem radu u Srbiji od kojih dominira rezon karakterističan za naknadno tumačenje i

generalizovanje iskustava iz sopstvenog detinjstva sa pozicije odraslih: i profesionalci su u tokom detinjstva radili, i porocenjaju da je to za njih bilo korisno, što doprinosi ambivalentnim stavovima i reagovanjima profesionalaca. Ovakvi stavovi mogu da imaju uticaj na (ne)reagovanje u situacijama ZDR kod nepraćene i razdvojene dece.

Dakle, nepraćena i razdvojena deca su na putu do Srbije izložena radu na poslovima i u okolnostima koje su štetne po njihovo zdravlje i obrazovanje. Na putu su po pravilu uključena u poslove gde su preživela različite vrste eksploatacije – dugo radno vreme, nadoknade za rad koje su manje od zarada odraslih i državljana te često neplaćanje višemesečnog rada. I u Srbiji su nepraćena i razdvojena deca radila na opasnim poslovima, opasnim mašinama i u okolnostima koje mogu da budu ugrožavajuće, gde se takođe dešavalo da ne budu adekvatno plaćena za svoj rad. Na putu i u Srbiji u najvećem broju slučajeva rade „na crno“, usled neregulisanog legalnog statusa i tranzitorne prirode boravka u zemljama na Balkanskoj ruti. To ostavlja veoma veliki prostor poslodavcima da kontrolišu, uređuju i preuređuju uslove rada dece, otpuštaju ih bez najave uz pretnje da će biti prijavljena policiji i deportovana. Deca su tako prinuđena da se povinuju odlukama poslodavca i imaju malo uticaja na uslove i ishode na radnom mestu. Uspostavljeni mehanizmi zaštite nepraćene i razdvojene dece od ZDR se ne aktiviraju onda kada se identifikuje da dete radi na opasnom poslu. Uprkos tome što su profesionalci i zakonski staratelji upoznati da deca rade na opasnim poslovima, niko od njih nije prijavio nadležnim organima ovo kršenje prava dece. Razlozi za to su višestruki: profesionalci negiraju, minimiziraju i racionalizuju pojavu i njene posledice kao i sopstvene postupke, dok istovremeno projektuju sopstvenu nemoć i nedovoljnu zainteresovanost na druge sisteme ili na neefikasnost sistema. Neki profesionalci vide takav rad kao jedini način da deca zarade novac i „ispune svoju misiju“, pa svoju ulogu formulišu oko praćenja deteta koje radi, da bi reagovali ako se detetu na nešto nepovoljno desi radnom mestu. Na ovaj način profesionalci pokušavaju, da u skladu sa svojim osvešćenim znanjima i mogućnostima, preveniraju negativne posledice rada po dete. Na osnovu ovoga može se zaključiti da je potvrđena opšta hipoteza istraživanja koja glasi: *Nepraćena i razdvojena deca na putu od zemlje porekla do Srbije i u Srbiji izložena su radu u uslovima koji su opasni po njihovo zdravlje i blagostanje, čemu doprinose sistemi zaštite koji ne prepoznaju potrebe i perspektive dece u suočavanju sa rizicima, što ometa oblikovanje efikasnih intervencija zaštite.*

11.9. Ograničenja studije

Ograničenja ove studije se prvenstveno odnose na reprezentativnost uzorka, metodološkog okvira i način sprovođenja istraživanja.

Uzorak i dece i profesionalaca nije slučajan i reprezentativan, te se dobijeni rezultati ne mogu generalizovati na svu nepraćenu i razdvojenu decu na zapadno balkanskoj ruti kroz Srbiju niti na sve profesionalce u Srbiji. Uzorkom nisu bili obuhvaćeni profesionalci koji su dugo godina radili kao profesionalni staratelji i terenski radnici pri CSR, pošto su iznenada izgubili zaposlenje usled završetka projekta. Uprkos ponovljenim pokušajima da se sa njima stupi u kontakt, oni su odbili učešće. Njihovo neučestvovanje u istraživanju je nesumnjivo ograničilo domet stečenih saznanja o pojavi, jer oni su imali ključnu poziciju i dugogodišnje iskustvo u neposrednom radu sa nepraćenom i razdvojenom decom u Srbiji. U istraživanju nije učestvovala Inspekcija rada, koja se uprkos ponovljenim pokušajima, nije odazvala pozivu za učešće. Učešće Inspekcije rada bi eventualno ukazalo na potencijalne intervencije iz njihove nadležnosti kao i primere ZDR nepraćene i razdvojene dece na koje su oni možda nailazili u svojoj praksi.

Ovim istraživanjem obuhvaćena su deca u Srbiji i BiH, gde su opisana mahom iskustva iz drugih tranzitnih zemalja. Ovakvo istraživanje nosi rizik specifičan za retrospektivne intervjue, prvenstveno pristrasnost sećanja i pristrasnost posmatrača (George, 2023). Obe ove predrasude su ovde relevantne – deca su delila svoja iskustva prisećajući se toga šta se njima desilo, ali i šta su videli da se desilo drugima. Moguće je da bi rezultati bili drugačiji da je istraživanje sprovedeno na mestu gde se deca nalaze dok proživljavaju konkretno iskustvo.

Potrebno je ukazati i na ograničenja primenjenog metodološkog okvira. Ovo istraživanje je i nastojalo da utvrdi karakteristike rezilijentnosti nepraćene i razdvojene dece, što je istraživano korišćenjem metoda kvalitativnog istraživanja. S obzirom na to da je rezilijentnost moguće i potrebno meriti, pouzdaniji podaci se mogu dobiti drugačijim metodološkim dizajnom i upotrebom neke od verifikovanih skala.

Uprkos ograničenjima, istraživanje pruža značajne doprinose i za praksu i za nauku. Ovo je jedno od prvih istraživanja koje donosi uvide u iskustva dece na radu tokom tranzita. Ovi uvidi mogu biti značajni za dalje razvijanje sistema zaštite nepraćene i razdvojene dece kako u Srbiji tako i u drugim tranzitnim zemljama, i otvoriti prostor za dalje napore u razumevanju ove pojave u drugim geografskim, ekonomskim i političkim kontekstima migracija dece.

12. Zaključci i preporuke istraživanja

Istraživanje dečjeg rada kod nepraćene i razdvojene dece koja putuju iz zemalja Azije i Afrike ka zemljama Evrope zapadno balkanskom rutom od 2015. godine jedno je od retkih istraživanja ove pojave u oblasti migracija. Nalazi su pokazali da su nepraćena i razdvojena deca na putu do Srbije i u Srbiji uključena u različite poslove, najčešće one koje su prema međunarodnim Konvencijama okarakterisana kao najgori oblici dečjeg rada. Deca u najvećem broju situacija rade na opasnim poslovima koji podrazumevaju rad na mašinama kod kojih postoji veliki rizik od ozbiljnog povređivanja, u bezbednosno rizičnim i po razvoj štetnim okolnostima i sa neprimereno dugim radnim vremenom. Imajući u vidu da je samo putovanje kanalisano restriktivnim politikama migracija, gotovo sva deca u ovom istraživanju radila su „na crno“ ispod radara sistema zaštite ostavljeni na milost i (mahom) nemilost poslodavaca.

Postavljena metodologija istraživanja i skrivena priroda pojave ne omogućavaju precizno merenje udela dece koja su uključena u opasni rad na putu, ali se može zaključiti da mnogo veći broj nepraćene i razdvojene dece radi na putu nego što ne radi. Deca koja rade na putu su pretežno dečaci, što ne znači da nepraćene devojčice ne rade, već da u ovom trenutku nemamo adekvatne alate za njihovu identifikaciju, pa ni za prepoznavanje zloupotrebe rada devojčica. Pored toga što rade na opasnim poslovima, nepraćena i razdvojena deca su neretko uključena i u rad sa krijumčarima u Srbiji, pošto su im drugi poslovi manje dostupni nego u drugim zemljama tranzita, dok je željena destinacija (zapadna Evropa) relativno blizu. Ovo istraživanje je doprinelo saznanjima da rad sa krijumčarima ne ubrzava proces prelaženja granica, naprotiv, deca koja rade sa krijumčarima često se više godina zadrže u zemlji tranzita, obavljajući poslove za krijumčare. Rad sa krijumčarima ima i pozitivnih strana, jer deca zarađuju pristojne količine novca i uživaju posebnu zaštitu krijumčara koji su u migrantskoj populaciji jako poštovani.

Uslovi u kojima deca rade su veoma teški, a zbog ukupnih okolnosti, izbori poslova su im vrlo suženi. Deca su se na ovim poslovima povređivala i oboljevala, bila su zlostavljana, gledali su kako im se prijatelji povređuju i umiru na radnim mestima. Ovakva iskustva neminovno ostavljaju posledice kako na fizičko, tako i na njihovo mentalno zdravlje, koje možda još uvek nisu vidljive, ali se mogu manifestovati u budućnosti kada deca stignu u zemlje destinacije i izađu iz „moda preživljavanja“ u kojem deluje da se trenutno nalaze. Uključenost u teški rad je prediktor problema sa mentalnim zdravljem i to najčešće depresije (Dhakal i sar., 2019; Meyer i sar., 2020). Istovremeno, nepraćena i razdvojena deca preživljavaju nasilje u različitim okolnostima – najčešće tokom prelaska granica, u odnosima sa krijumčarima i drugim sunarodnicima ili u detencijskim centrima i zvaničnim smeštajnim kapacitetima. Deca se već samo sa ovim iskustvima nasilja teško nose – razvijaju niz maladaptivnih strategija prevladavanja poput samopovređivanja, anksioznosti, pokušaja samoubistava, osećaja bespomoćnosti i flešbekova na traumatska iskustva (Žegarac i sar., 2022). Kada se ovim iskustvima dodaju i negativna iskustva na radu koja do sada nisu ovako detaljno istraživana, može se pretpostaviti da postoji velika mogućnost da će deca imati dugoročne posledice po mentalno i fizičko zdravlje. Stoga, ne čudi što je ovo istraživanje pokazalo da deca na budućnost ne gledaju pozitivno, ili da im je teško da je uopšte zamisle.

Faktore zaštite profesionalci uglavnom vide u sistemima zaštite, a nalazi upitnika i fokus grupa su kontradiktorni u prepoznavanju obrazovanja kao glavne protivteže radu dece. Rezultati upitnika pokazuju da profesionalci veoma visoko ocenjuju važnost obrazovanja za decu u migracijama, dok u fokus grupama i intervjuima obrazovanje nije prepoznato, a u nekim se situacijama postavlja pitanje o smislenosti i učinkovitosti školovanja za decu koja se često kreću iz zemlje u zemlju. Iz perspektive dece, deluje da su prepušteni sami sebi; jedina podrška koju očekuju da dobiju dolazi od drugih vršnjaka i sunarodnika. Deca nemaju nikakva znanja o zvaničnim mehanizmima zaštite, a čini se da se ne ulaže dovoljno napora da se deca informišu o opasnom radu kao i da se sa njima razgovara o rizičnim situacijama koje treba da izbegavaju ili napuste, te kome da se obrate kada su u situaciji da su zloupotrebljena u radu.

Istraživanje obrazlaže efekte postojećih sistema zaštite nepraćene i razdvojene dece od ZDR. Ukazuje da je sistem zaštite slabo razvijen, nema efikasne mehanizme za prepoznavanje i reagovanje, nemoćan je da odgovori na tranzintu prirodu boravka dece, a operacionalizacija propisa potiskuje decu u nelegalan, opasan, nekad i najgori oblik rada. Profesionalci svoje nereagovanje „opravdavaju“ kao nemoć da reaguju zbog želje deteta da radi ili kao preveniranje retraumatizacije dece, jer veruju da se prijavom samo pogoršava situacija. Na ovaj način, isto kao što i deca razrešavaju svojih sedam tenzija (Ungar i sar., 2007), i profesionalci teže da razreše svoju tenziju: znaju da je rad dece opasan, ali istovremeno žele da omoguće deci da rade jer razumeju njihovu potrebu za istim.

Indikovano je i da profesionalci na terenu nisu dovoljno upoznati sa rizicima i opasnostima koje rad donosi; štaviše, o radu kao problemu razgovarali su samo onda kada prepoznaju rizik od neke vrste eksploatacije, i to najčešće trgovine ljudima. Mehanizmi zaštite se aktiviraju onda kada postoji sumnja da je dete u lancu trgovine ljudima, iako je znatno veći broj dece koja su direktno učestvovala i dece o kojoj se govorilo u ovom istraživanju bio izložen brojnim opasnim situacijama samim time što su uključeni u ZDR. Kod nepraćene i razdvojene dece zloupotreba rada se prepoznaje i prijavljuje kao problem samo ako je udružena sa nekim drugim problemom koji je označen kao „opasniji“. Tome doprinosi to što se nepraćena i razdvojena deca pretežno posmatraju kao zrelija i sposobnija

od druge dece, najčešće usled iskustva tokom puta, a i zbog činjenice da su u zemlji porekla već od školskog uzrasta radili. Ovakvu postavku pojačavaju predrasude koje o radu dece postoje i u srpskoj kulturi, obojene narativom „i ja sam radio/la (ali i dobijao/la batine, bio/la bez glasa, postupao/la kako mi kažu, itd.) kad sam bio mali/a i šta mi fali“ kao i time da su brojne okolnosti ZDR u Srbiji normalizovane među građanima, u medijima i na političkoj sceni.

Međunarodni standardi u oblasti dečjeg rada vezuju minimalne godine za rad deteta za završetak obaveznog obrazovanja u zemlji, i propisuju da ni nakon toga deca ne mogu da rade na poslovima koji su opasni po zdravlje i blagostanje ili koji ugrožavaju obrazovanje. Uzrasna granica za zaposlenje dece u zemljama kroz koje nepraćena i razdvojena deca prolaze zapadno balkanskom rutom ka Evropi je 15 godina (i Turskoj i u Iranu i u Srbiji). Uprkos tome, nepraćena i razdvojena deca su po pravilu radila na mlađem uzrastu i na poslovima kod kojih postoje jasna zakonska ograničenja za zapošljavanje dece svih uzrasta. Sa stanovišta ispitane dece, oni su obavezani i prinuđeni da rade i zarade za svoju porodicu, za dug vezan za troškove putovanja, i za finansiranje sopstvenih životnih troškova. Ovo otvara mnoga važna pitanja za rad ove dece:

1. Na koji način možemo da uvažimo stvarne okolnosti i potrebu dece da rade, a da ih istovremeno zaštitimo onda kada je to potrebno?
2. Koje alternative možemo da ponudimo deci kada želimo da ih zaštitimo od opasnog rada ili učešća u kriminalnim aktivnostima sa krijumčarima?
3. Ako obrazovanje nije realistična alternativa radu kod dece koja se kratko zadržavaju u zemljama tranzita i koja zbog svojih iskustava ne vrednuju obrazovanje, šta su moguće alternative?
4. Da li su postojeće međunarodne norme o ZDR odgovaraju na potrebe i okolnosti dece u migracijama, ima li prostora da se prilagode, kako im ne bi dodatno sužavale već ograničene mogućnosti?

Odgovor na prvo pitanje zahteva kompleksne intervencije koje podrazumevaju saradnju između relevantnih društvenih sistema, pre svega sistema socijalne zaštite i Inspekcije za rad, policije, KIRS-a i sektora civilnog društva. Sada ova saradnja nije dovoljno razvijena, a postaje izrazito neefikasna bez razvijenih i implementiranih mehanizama za participaciju dece i bez individualizovanog pristupa detetu koje radi. Holistički pristup pojavi dečjeg rada uz individualizovani pristup svakom detetu može voditi ka boljem prepoznavanju i intervenisanju u ovoj oblasti. Ovo zahteva ulaganje znatnih napora samih sistema da se u vrednosnom, organizacionom i interventnom smislu rekonstruišu tako da budu centrirani ka deci i istinski dostupni, da razvijaju odnose poverenja kako bi im se deca obraćala za pomoć. Stvarni odnos poverenja se ne postiže samo dobrom komunikacijom: tek ukoliko deca prepoznaju da im raspoložive intervencije i usluge zaista pomažu i odgovaraju na njihove stvarne potrebe, moguće je obezbediti efikasnu podršku i zaštitu.

Traženje alternativa za nepraćenu i razdvojenu decu koja su usled teško savladivih okolnosti primorana da rade je drugi kompleksan zadatak. U ovoj situaciji nije dovoljno da deca imaju obezbeđen siguran smeštaj i džeparac, već je neophodno ponuditi obrazac funkcionisanja kojim mogu da ekonomski nadoknade gubitke usled prekida rada i zarade. Neophodno je uvažiti udeo siromaštva porodice i dece u njihovom putovanju i ponuditi im opciju da kombinuju rad i obrazovanje. Kombinovanje rada i obrazovanja je prethodno proučavano, mnoga istraživanja koja su rađena sa decom u Africi koja su uključena u rad su pokazala da deca vrlo uspešno, uz adekvatnu podršku, kombinuju rad i obrazovanje (Yilmaz

& Dugelrel, 2011; Okyere, 2013; Mulugeta & Eriksen, 2020; Osaiyuwu i sar., 2021). Ipak, iako deca u migracijama imaju pravo na obrazovanje u Srbiji, profesionalci često odluku o obrazovanju proslede detetu. Profesionalci svoju ulogu razumeju kroz davanje informacije da je obrazovanje dostupno, ali ulaganje dodatnog napora da se dete motiviše da se uključi u školovanje često izostaje. Neophodna su ulaganja u promenu uverenja profesionalaca da su nemoćni i da ne mogu da utiču na odluke dece da rade ili da ne žele da se obrazuju. Profesionalci koji imaju uspostavljen odnos poverenja imaju posebnu ulogu u razvijanju i primeni mehanizama koji deci obezbeđuju mogućnost da se obrazuju, stiču korisna znanja i veštine u kontekstu koji unapređuje njihovu socijalizaciju i razvoj. Dodatno, ako se deca u nekim situacijama ne zadržavaju dovoljno dugo, pa se proceni da od ponuđenog oblika obrazovanja neće imati koristi, neophodno je uvek imati u vidu da oni na putu provode prosečno više od dve godine, što je izuzetno dug period za prekid obrazovanja. Obezbeđivanje obrazovanja je moguće na različite načine, kroz kurseve, primenu programa koji su posebno kreirani za decu koja migriraju, a savremena tehnologija otvara brojne mogućnosti u ovom polju.

Pitanje o međunarodnim normama koje regulišu rad dece zahteva kompleksnu analizu zasnovanu na tri postojeća diskursa o dečjem radu (Abebe & Besel, 2011):

- a. Perspektiva detinjstva bez učešća u radu, koja je čini se najvažnija za formulisanje međunarodnih politika o dečjem radu.
- b. Socio-kulturna perspektiva koja zastupa stanovište da se dečji rad može razumeti samo kroz lokalni kontekst.
- c. Političko - ekonomska perspektiva koja je veoma važna za nepraćenu i razdvojenu decu i odnosi se na politike migracija koje definišu uslove u kojima će živeti.

Detinjstvo bez učešća u radu je diskurs koji zastupa da deca ne treba da rade, već da se školuju, a da decu koja već rade treba zaštititi. Ovaj diskurs predvodio je konstukciju međunarodnih politika o dečjem radu, iako podcenjuje razlike koje postoje među zemljama i kulturama i ne uzima u obzir agensnost dece i njihovu sposobnost da se pobrinu za sebe u teškim situacijama. Ukoliko su svi resursi fokusirani na mehanizme zabrane i ograničenja za koje se smatra da decu štite od rada, javljaju se rizici od urušavanja brojnih zaštitnih faktora i dečjih kapaciteta za samozaštitu. Neophodno je podržati nepraćenu i razdvojenu decu u migracijama da se uključe u dostojanstvene poslove gde mogu da kombinuju obrazovanje sa radom, jer se u suprotnom otvara prostor za skrivanje od sistema zaštite i uključivanje u najgore oblike dečjeg rada. Kako sve zemlje kroz koje deca tranzitiraju zapadno balkanskom rutom (Iran, Turska, Grčka, Makedonija, Bugarska, Srbija, BIH, Hrvatska, Rumunija, Mađarska) imaju restriktivne politike za legalizovanje statusa i sticanje radne dozvole, nepraćena i razdvojena deca nemaju drugog izbora nego da rade „na crno“, čime ostaju bez organizovane zaštite i podrške. Savremene politike migracija i zaštite dece zapravo ograničavaju deci mogućnosti da legalno rade i praktično ih „guraju“ u opasne poslove.

Na kraju, može se zaključiti da začarani krug ZDR, u kojem se većina nepraćene i razdvojene dece nalazi, nastaje usled **neprijateljskih politika i zakona** (restrikcije legalnih načina kretanja, što produžava i poskupljuje troškove puta i usled načina registracije koja neka prava obezbeđuje, dok druga ograničava), **ograničenih/nepostojećih alternativa dečjem radu** (obrazovanje kao klasična alternativa za ovu decu ne funkcioniše, a za drugačijim alternativama se ne traga), **kulturnih obrazaca** o radu dece (u zemljama porekla i u Srbiji) **prinude** (za preživljavanje, pomoć porodici, nastavak puta), **ekonomskih prilika** u zemljama tranzita koje pogoduju slabo plaćenom i neregulisanom radu dece (bilo da su

zakoni tolerantni ili restriktivni, što u srednje razvijenim ekonomijama podstiče “crno tržište rada”) i **potrebe** (da se obezbedi bolji život za sebe i porodicu, ostvari “misija” i ispune očekivanja roditelja i zajednice i sl.).

12.1. Preporuke istraživanja

Rezultati istraživanja otvaraju prostor za formulisanje preporuka koje, na različitim nivoima, mogu doprineti ublažavanju negativnih posledica ZDR kod dece u migracijama.

Preporuke za donosiocce odluka i stručnu javnost:

- Prilagođavanje postojećih politika migracija kako bi se nepraćenoj i razdvojenoj deci omogućila prilika da rade na dostojanstvenim poslovima. Ovo podrazumeva ukidanje vemenskog ograničenja po kojem tražioci azila dobijaju pristup tržištu rada nakon 6 meseci od podnetog zahteva za azil. Za decu koja nisu tražioci azila, potrebno je izmeniti odredbe zakona i obezbediti im mogućnost da radnu dozvolu dobiju na osnovu drugih identifikacionih dokumenata (rešenja o starateljstvu kod organa starateljstva npr.).
- Prilagođavanje postojećih indikatora ZDR kako bi bili primenljiviji na situacije rada nepraćene i razdvojene dece.
- Razvijanje usluga bezbednog smeštaja za nepraćenu i razdvojenu decu u ustanovama socijalne zaštite, gde im je omogućena individualizovana podrška u kombinovanju rada i obrazovanja i zaštita kada imaju negativna iskustva na poslu.
- Sistem socijalne zaštite nepraćene i razdvojene dece mora biti uspostavljen i razvijan na institucionalnom nivou sa stabilnim finansiranjem, u skladu sa postojećim zakonskim rešenjima i nezavisan od projektnog finansiranja.
- Povećanje broja kompetentnih, obučanih i senzibilisanih profesionalaca u svim sektorima koji pružaju zaštitu nepraćenoj i razdvojenoj deci u migracijama.
- Promena paradigme u sagledavanju nepraćene i razdvojene dece kao isključivo ranjive ili isključivo agensne, i razvoj kapaciteta profesionalaca za prepoznavanje potencija i snaga dece uz efikasne intervencije zaštite kada je to neophodno.
- Razvijanje i distribucija informativnih materijala duž rute za nepraćenu i razdvojenu decu, koji će biti prilagođeni njihovom uzrastu i iskustvima i prevedeni na jezik koji razumeju. Ovi materijali treba da prigodno ponude informacije o opasnom dečjem radu, rizicima i dostupnim sistemima podrške i prilagođeni zemlji u kojoj se deca nalaze.
- Osmisliti paket minimalnih standarda za obrazovanje koje dete treba da usvoji kada je u tranzitnoj zemlji. Ovaj paket je potrebno razviti i uskladiti sa svim tranzitnim zemljama na ruti. Ovo može da omogući da deca na putu dobiju dogovoreni minimum obrazovanja i prevenira negativne posledice dugogodišnje isključenosti iz obrazovnog procesa.
- Razvijati mehanizme intersektorske saradnje i međusobnog poverenja između različitih sistema, jasnim protokolima postupanja i upućivanja uz mehanizme za prikladnu povratnu informacije i sankcije za nereagovanje po prijavama.

U budućim istraživačkim poduhvatima je neophodno sistematsko prikupljanje i analiza iskustava nepraćene i razdvojene dece sa radom na putu. Kako je ovo jedno od retkih istraživanja date pojave, neophodno je dalje istražiti iskustva dece na zapadno balkanskoj, ali i na drugim rutama širom sveta, kako bi se dobila celokupna slika iskustava dece na radu i u skladu s time formirale intervencije. Značajna su i istraživanja u tzv. zemljama destinacije,

kako bi se razumelo šta se dešava sa decom kada se napokon stacioniraju, koje su posledice iskustava koja su imala na radu dok su putovali kao i o načinima funkcionisanja odnosa sa roditeljima i porodicom, kao i kako organizuju svoje radne aktivnosti u odnosu na obaveze otplate duga i slanja novca porodici.

Literatura

- Abdullah, A., Huynh, I., Emery, C. R., & Jordan, L. P. (2022). Social norms and family child labor: a systematic literature review. *International journal of environmental research and public health*, 19(7), 4082.
- Abebe, T., & Bessell, S. (2011). Dominant discourses, debates and silences on child labour in Africa and Asia. *Third world quarterly*, 32(4), 765-786.
- Adelouwa, O. J., Kehide, F. (2020). Determinants of Parents' Attitude Towards Child Labour Practices in Southwest, Nigeria. *Social Science Education Journal*, Vol. 4(2), 1-15.
- Adonteng-Kissi, O. (2021). Parental Perceptions of the Nature of Child Labour in Rural and Urban Ghana: Cultural Versus Economic Necessity. *Child Care Practices*, 1–21.
- Agamben, Đ. (2009). Šta je logor? u: i. Milenković, P. šarčević (ur.), *Studije o izbeglištvu II*. Beograd: grupa 484.
- Ahmady K. (2023). Traces of childhood exploitation: A comprehensive study on the forms of child labour in Iran. *Journal of Advanced Pharmacy Education and Research*, 13(4), 57-64. <https://doi.org/10.51847/blnsUHGGhq>
- Akilova, M. (2017). Pathways to child work in Tajikistan: Narratives of child workers and their parents. *Central Asian Survey*, 36, 231–246.
- Alaedini, P., & Mirzaei, A. (2021). From Afghanistan border to Iranian cities: the case of migrant children in Tehran. *Handbook on Human Security, Borders and Migration*, 399.
- Alliance for Child Protection in Humanitarian Action. (2019). *Minimum Standards for Child Protection in Humanitarian Action*. Dostupno na: https://alliancecpha.org/sites/default/files/technical/attachments/cpms_2019_final_en.pdf
- Andersen, H. K. (2018, June). Social Desirability Bias in Attitudinal Measures. In *Young Researchers Symposium 2018 (YRS 2018) Abstractbook* (p. 6).
- André, G., & Godin, M. (2014). Child labour, agency and family dynamics: The case of mining in Katanga (DRC). *Childhood*, 21(2), 161-174.
- APC (2015). *Evropska migraciona politika i azilni sistem*. Dostupno na: <https://www.azilsrbija.rs/evropska-migraciona-politika-i-azilni-sistem/?script=cir>
- Bahar, O. S. (2014). An overview of the risk factors that contribute to child labor in Turkey: Implications for research, policy, and practice. *International Social Work*, 57(6), 688-697.

- Bahar, O. S. (2014). Should they work or should they not? Low-income Kurdish migrant mothers' beliefs and attitudes about child labor. *Global Social Welfare*, 1(1), 37-52.
- Bahar, O. S. (2016). How do low-income Kurdish migrant families in Turkey negotiate child/adolescent characteristics in child labor decisions? Insights from Kurdish mothers. *Qualitative Social Work*, 15(1), 11-34.
- Bakewell, O. (2021). Unsettling the boundaries between forced and voluntary migration. In E. Carmel, K. Lenner, & R. Paul (Eds.), *Handbook on the Politics and Governance of Migration* (pp. 124-136). Edward Elgar.
- Baldassar, L. (2015). Guilty feelings and the guilt trip: Emotions and motivation in migration and transnational caregiving. *Emotion, Space and Society*, 16, 81-89.
- Baldassar, L., & Merla, L. (Eds.). (2013). *Transnational families, migration and the circulation of care: Understanding mobility and absence in family life*. Routledge.
- Baronijan, H., Milošević, J., Jakić, J., Delić, A., Uljarević, M., Ranković, T., et al. (2012). *Analiza osipanja iz obaveznog obrazovanja: uloga institucija i procesi na lokalnom nivou*. Beograd: Ipsos Strategic Marketing.
- Barter, C., & Renold, E. (2000). 'I wanna tell you a story': exploring the application of vignettes in qualitative research with children and young people. *International journal of social research methodology*, 3(4), 307-323.
- Bass, L. E. (2004). *Child labor in sub-Saharan Africa*. Lynne Rienner Publishers.
- Basu, K. (2000) The intriguing relation between adult minimum wage and child labour. *The Economic Journal* 110(462), 50–61.
- Basu, K. and Van, P. (1998). *The economics of child labor*. American Economic Review.
- BCHR, Macedonian Young Lawyers Association, OXFAM, (2017). *Dangerous „Game“ The pushback of migrants including refugees, at Europe's borders*. Beograd: BCHR.
- BCHR. (2023). *Pravo na azil u Republici Srbiji: Izveštaj za period januar – jun 2023*. Beograd: BCHR.
- Benard, B., & Slade, S. (2009). Moving from resilience research to youth development practice and school connectedness. *Handbook of positive psychology in schools*, 353.
- Bermudez, L. G., Bahar, O. S., Dako-Gyeke, M., Boateng, A., Ibrahim, A., Ssewamala, F. M., McKay, M. (2020). Understanding female migrant child labor within a cumulative risk framework: The case for combined interventions in Ghana. *International Social Work*, 63(2), 147-163.
- Bešić, M. (2019). *Metodologija društvenih nauka*. Beograd: Akademska knjiga.

- Bhalotra, S. (2003). *Child Labour in Africa: OECD Social, Employment and Migration Working Papers, No. 4*, Paris: OECD Publishing.
- Bhalotra, S. (2007). Is child work necessary?, *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 69(1), 29–55.
- Bhalotra, S., Heady, C. (2003). “Child Farm Labor: The Wealth Paradox,” *World Bank Economic Review*, 17(2), 197-227.
- Block, J., & Kremen, A. M. (1996). IQ and ego-resiliency: conceptual and empirical connections and separateness. *Journal of personality and social psychology*, 70(2), 349.
- Boem, D. A., Hess, J. M., Coe, C., Rae-Espinoza, H., & Reynolds, R. R. (2011). Children, youth and the everyday ruptures of migration. In C. Coe, R. R. Reynolds, D. A. Boehm, J. M. Hess, & H. Rae-Espinoza (Eds.), *Everyday ruptures: Children, youth and migration in global perspective* (pp. 1–19). Nashville, TN: Vanderbilt University Press.
- Boersma, M. (2018). Between norms and practice: Civil society perspectives on the legitimacy of multistakeholder initiatives to eliminate child labor. *Business Strategy and the Environment*, 27(5), 612-620.
- Bourdillon, M., & Carothers, R. (2019). Policy on children's work and labour. *Children & Society*, 33(4), 387-395.
- Boyden, J. (2004). *The Relationship between Education and Child Work*. Florence:UNICEF. Dostupno na: <https://www.unicef-irc.org/publications/pdf/crs9.pdf>
- Boyden, J. & Levison, D. (2000). *Children as social and economic actors in the development process*”, *Working Paper 2000*, Stockholm: Ministry of Foreign Affairs.
- Bozok, M., Bozok, N. (2019). The household, the street and the labour market: masculinities and homosocial solidarity networks of Afghan migrant boys in a squatter neighbourhood in Istanbul. *NORMA*, 14(2), 96-111.
- Braam, D. (2019). *Child Labour in the Context of Migration*. Geneva: International Organisation for Migration.
- Budd, R., & Kandemir, A. (2018). Using vignettes to explore reality and values with young people. In *Forum Qualitative Sozialforschung/Forum: Qualitative Social Research*, 19(2), 23.
- Budimir, M. (2020). Zaštita maloletnih migranata bez pratnje u Republici Srbiji. *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, 24, 203-223.

- Burgund, A. (2016). "Uticaj ličnih i sredniskih faktora na mlade u procesu pripreme za napuštanje alternativnog staranja", Doktorska disertacija, Beograd: Fakultet političkih nauka.
- Byrne, K. (2018). *Towards a Child Rights-based Assessment Tool to Evaluate National Responses to Migrant and Refugee Children*. Florence: UNICEF Office of Research – Innocenti.
- Capaldi, M. P., & Altamura, A. (2023). *Accounting for Children's Agency and Resilience in Independent Child Migration in Southeast Asia*. *Migration in Southeast Asia: IMISCOE Regional Reader*, 155-174.
- Çelikaksoy, A., & Wadensjö, E. (2019). Refugee Youth Who Arrived in Sweden as Unaccompanied Minors and Separated Children. *Nordic Journal of Migration Research*, 9(2), 179-200.
- Centar za obrazovne politike. (2016), *Kako do škole društvene brige – studija o efektima mera prevencije i intervencije za sprečavanje osipanja učenika iz obrazovnog sistema Republike Srbije*. Beograd: COP.
- Charmaz, K. (2006). *Constructing grounded theory: methods for the 21st century*. Sage.
- Cicchetti, D., & Rogosch, F. A. (1997). The role of self-organization in the promotion of resilience in maltreated children. *Development and Psychopathology*, 9, 797-815.
- Cigno, A. (2005). The economics of child labor. In *Encyclopedia of Law and Economics*. Edward Elgar Publishing Limited.
- Compas E. B. (1987) Stress and Life Events during Childhood and Adolescence. *Clinical Psychology Review*, 7, 275-302.
- Connor, K. M., Davidson, J. R. (2007). Development of a new resilience scale: the Connor-Davidson Resilience Scale (CD-RISC). *Depression and Anxiety*, 18, 76–82.
- Cordes, K., Baldwin, C., & Mthathi, S. (2011). *Ripe with abuse: human rights conditions in South Africa's fruit and wine industries*. New York: Human Rights Watch.
- Crivello, G. (2011). 'Becoming somebody': Youth transitions through education and migration in Peru. *Journal of Youth Studies*, 14(4), 395-411.
- Cunningham, H. (1990). The employment and unemployment of children in England c. 1680-1851. *Past & Present*, 126, 115-150.
- Cunningham, H. (2000). The decline of child labour: labour markets and family economies in Europe and North America since 1830. *The Economic History Review*, 53(3), 409-428.

- Cunningham, H., & Viazzo, P. P. (1996). *Child Labour in Historical Perspective 1800-1985: Case Studies from Europe, Japan and Colombia*. Florence: UNICEF & Instituto degli Innocenti.
- Cvejić S., Babović, M., Petrović, M., Bogdanov, N., Vuković, O. (2010). *Socijalna isključenost u ruralnim oblastima Srbije*, Beograd: UNDP Srbija.
- Czymara, C. S. (2021). Attitudes toward refugees in contemporary Europe: A longitudinal perspective on cross-national differences. *Social Forces*, 99(3), 1306-1333.
- Ćopić, S., Ćopić, S. (2019). Deca migranti i izbeglice bez pratnje u Srbiji: standardi postupanja i nivo poštovanja njihovih prava. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 38(2), 49-72.
- David, F., Bryant, K., Latham, J., Larsen, L. J. (2019). *Migrants and their vulnerability to human trafficking, modern slavery, and forced labour*. Geneva: International Organisation for Migration.
- De Mol, J., D'Alcantara, A. & Cresti, B. (2018). Agency of depressed adolescents: embodiment and social representations, *International Journal of Qualitative Studies on Health and Well-being*, 13(1), 1564516.
- De Mol, J., Reijmers, E., Verhofstadt, L., & Kuczynski, L. (2018). Reconstructing a sense of relational agency in family therapy. *Australian and New Zealand Journal of Family Therapy*, 39(1), 54-66.
- De Marcilly, C., & Garde, A. (2016). The EU-Turkey Agreement and its implications. *Telos*, 2, 6.
- De Wenden, C. W. (2017). Actual patterns of migration flows: the challenge of migration and asylum in contemporary Europe. *Solidarity in the European Union: a fundamental value in crisis*, 67-79.
- Dhakal, S., Niraula, S., Sharma, N. P., Sthapit, S., Bennett, E., Vaswani, A., ... & Lau, J. Y. (2019). History of abuse and neglect and their associations with mental health in rescued child labourers in Nepal. *Australian & New Zealand Journal of Psychiatry*, 53(12), 1199-1207.
- Dominelli, L. (2017). *Anti oppressive social work theory and practice*. Bloomsbury Publishing.
- Donnon, T., Hammond, W., & Charles, G. (2003). Youth resiliency: assessing students' capacity for success at school.
- Dowling, S., Moreton, K., & Wright, L. (2007). *Trafficking for the purposes of labour exploitation: a literature review*. London: Home Office.

- Državna revizorska institucija (2023). *Izveštaj o reviziji svrsishodnosti poslovanja "Efikasnost rada Centara za socijalni rad u pružanju socijalne i porodično-pravne zaštite*. Beograd: Državna revizorska institucija.
- Dzejms, A., Dzenks, K., Praut, A. (2004). Teoretisanje o detinjstvu. U Tomanović, S. (ed.). *Sociologija detinjstva* (pp. 142-169). Beograd: Zavod za udžbenike.
- Edmonds, E. (2007). *Child Labour. IZA Discussion Paper No. 2606*, Bonn: The Institute for the Study of Labor
- Edmonds, E., Thevenon, O. (2019). *Child Labour: Causes, Consequences and Policies to Tackle it*. Paris: OECD.
- Emerson, P. and Knabb, S. (2006) Opportunity, inequality and the intergenerational transmission of child labor. *Economica*, 73, 413–434.
- European Commission (2008). Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council establishing the criteria and mechanisms for determining the Member State responsible for examining an application for international protection lodged in one of the Member States by a third-country national or a stateless person (recast), COM (2008) 820 final, 3 December 2008. Dostupno na: <http://eurlex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/?qid=1465767206640&uri=CELEX:52008PC0820>.
- Eurostat. (2024). *Beneficiaries of temporary protection at the end of the month by citizenship, age and sex – monthly data*. Dostupno na: https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/MIGR_ASYTPSM_custom_7394_287/default/table?lang=en.
- Fan, C. S. (2011). The luxury axiom, the wealth paradox, and child labor. *Journal of Economic Development*, 36(3), 25.
- Fatima, A. (2017). Child labour in Pakistan: Addressing supply and demand side labour market dynamics. *The Economic and Labour Relations Review*, 28(2), 294-311.
- Fors, H. C. (2012). Child labour: A review of recent theory and evidence with policy implications. *Journal of Economic Surveys*, 26(4), 570-593.
- Fraser, M.W., Richman, J.M., Galinsky, M.J. (1999). Risk, protection, and resilience: toward a conceptual framework for social work practice. *Social Work Research*, 23, 131-144.
- Frenes, I. (2004). Dimenzije detinjstva. u Tomanović, S. (ed.). *Sociologija detinjstva* (pp.110-133).Beograd: Zavod za udžbenike.
- Galli, R. (2001). *The economic impact of child labour* (Vol. 128). Geneva: International Institute for Labour Studies.
- Garmezy, N. (1985). Stress-resistant children: The search for protective factors. *Journal of Child Psychology and Psychiatry Book Supplement*, 213-233.

- Garnezy, N., Masten, A. S., & Tellegen, A. (1984). The study of stress and competence in children: A buildingblock for developmental psychopathology. *Child Development*, 55, 97-111.
- George, T. (2023). *What is a retrospective study? Definition and Examples*. Dostupno na: <https://www.scribbr.com/methodology/retrospective-cohort-study/>
- Gilligan R. (1999). Enhancing the resilience of children and young people in public care by mentoring their talents and interests. *Child and Family Social Work*, 4, 187-196.
- Glantz, M. D., Johnson, J. L. (1999). *Resilience and development: Positive life adaptations*. New York: KluwerAcademic/Plenum.
- Goldstein, S., Brooks, R. B. (2005). *Resilience in children*. New York: Springer.
- Goswami, S., & Jain, V. (2006). Determinants of child labour participation: Review of issues and implications for policy. *Management and labour studies*, 31(4), 388-398.
- Goto, H. (2011). Social norms, inequality and child labor. *The Journal of Socio-Economics*, 40(6), 806-814.
- Greenwood, A. (1912). Blind-Alley Labour. *The Economic Journal*, 22(86), 309-314.
- Grinberg, O. (2016). Constructing impossibility: Israeli state discourses about Palestinian child labour. *Children & Society*, 30(5), 396-409.
- Habib, R. R., Ziadee, M., Abi Younes, E., Harastani, H., Hamdar, L., Jawad, M., & El Asmar, K. (2019). Displacement, deprivation and hard work among Syrian refugee children in Lebanon. *BMJ global health*, 4(1), e001122.
- Harrison, A., & Hutchins, B. L. (2013). *A History of Factory Legislation*. Routledge.
- Healy, L. M. (2007). Universalism and cultural relativism in social work ethics. *International Social Work*, 50(1), 11-26.
- Heck, G., & Hess, S. (2017). Tracing the effects of the EU-Turkey Deal. *Movements. Journal for Critical Migration and Border Regime Studies*, 3(2), 35-56.
- Heissler, K. A. (2013). Rethinking ‘trafficking’ in children's migratory processes: the role of social networks in child labour migration in Bangladesh. *Children's Geographies*, 11(1), 89-101.
- Heizmann, B., Ziller, C. (2020). “Who Is Willing to Share the Burden? Attitudes Towards the Allocation of Asylum Seekers in Comparative Perspective.” *Social Forces*, 98(3), 1026–1051.

- Hill M., Stafford A., Seaman P., Ross N., Daniel B. (2007). *Parenting and resilience*. New York: Joseph Rowntree Foundation.
- Hilson, G. (2012). Family hardship and cultural values: Child labor in Malian small-scale gold mining communities. *World Development*, 40(8), 1663-1674.
- Hoang, L. A., & Yeoh, B. S. (2015). Children's agency and its contradictions in the context of transnational labour migration from Vietnam. *Global Networks*, 15(2), 180-197.
- Hodes, M. (2000). Psychologically distressed refugee children in the United Kingdom. *Child Psychology and Psychiatry Review*, 5(2), 57-68.
- Huijsmans, R., & Baker, S. (2012). Child trafficking: 'Worst form' of child labour, or worst approach to young migrants?. *Development and Change*, 43(4), 919-946.
- IASSW & AIETS. (2023). Globalna izjava o etičkim načelima socijalnog rada. Dostupno na: <https://www.iassw-aiets.org/wp-content/uploads/2024/01/SERBIAN-TRANSLATION.Globalna-izjava-o-etickim-nacelima-socijalnog-rada.pdf>
- İçduygu, A. (2006). *The labour dimensions of irregular migration in Turkey*. Florence: European University Institute.
- ILO (2018). *Ending Child Labour by 2025: A review of policies and programmes*. Dostupno na: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_norm/---ipecc/documents/publication/wcms_653987.pdf
- ILO & UNICEF. (2021). *Child Labour Global Estimates 2020: Trends and the Road Forward*. New York: ILO and UNICEF.
- ILO, Food and Agriculture Organization of the United Nations, Arab Council for Childhood and Development. (2019). *Child labour in the Arab region: a quantitative and qualitative analysis*. Cairo: ILO.
- International Data Alliance for Children on the Move. (2023). *Children on the move: Key terms, definitions and concepts*. New York: UNICEF. Dostupno na: <file:///C:/Users/munja/Downloads/COM-Terminology-Brief.pdf>.
- International Food Policy Research Institute (2021). *Understanding Characteristics, Causes and Consequences of Migration*. Dostupno na: <https://ebrary.ifpri.org/utils/getfile/collection/p15738coll2/id/134615/filename/134826.pdf>
- International Labour Office. (2006). *Decent working time: New trends, new issues*. Geneva: International Labour Office.
- International Labour Office. (2017). *Global estimates of child labour: Results and trends, 2012–2016*. Geneva: International Labour Office.

- International Organisation for Migration. (2020). *World Migration Report 2020*. Ženeva: International Organisation for Migration.
- IOM (2019). *Glossary on Migration*. Ženeva: IOM. Dostupno na: https://publications.iom.int/system/files/pdf/iml_34_glossary.pdf
- Jack, G. (2012). Ecological perspective. *The SAGE handbook of social work*, 129-142.
- Jaferey, S. & Lahiri, S. (2001). Child Labour. *World Economics Journal*, 2(1), pp. 69-93.
- Jardine, C. G., & James, A. (2012). Youth researching youth: Benefits, limitations and ethical considerations within a participatory research process. *International Journal of Circumpolar Health*, 71(1), 18415.
- Jariego, M. I. (2017). “But we want to work”: The movement of child workers in Peru and the actions for reducing child labor. *American Journal of Community Psychology*, 60(3-4), 430-438.
- Jovanović, K., Besedić, J. (2020). *Struggling to Survive: Unaccompanied and separated children travelling the Western Balkans Route* Belgrade: Save the Children International, Save the Children North West Balkans.
- Jud, A., Pfeiffer, E., Jarczok, M. (2020). Epidemiology of violence against children in migration: A systematic literature review. *Child Abuse & Neglect*, 108.
- Kambhampati, U. S., & Rajan, R. (2008). The ‘nowhere’ children: Patriarchy and the role of girls in India's rural economy. *The Journal of Development Studies*, 44(9), 1309-1341.
- Kaufman, J., Cook, A., Arny, L., Jones, B., Pittinsky, T. (1994). Problems defining resiliency: Illustrations from the study of maltreated children. *Development and Psychopathology*, 6, 215–229.
- Keles, S., Friborg, O., Idsøe, T., Sirin, S., & Oppedal, B. (2018). Resilience and acculturation among unaccompanied refugee minors. *International journal of behavioral development*, 42(1), 52-63.
- Khan, A. (2010). Discourses on childhood: Policy-making with regard to child labour in the context of competing cultural and economic preceptions. *History and Anthropology*, 21(2), 101-119.
- Kim, M., & Roth, W. M. (2016). Beyond agency: sources of knowing and learning in children’s science-and technology-related problem solving. *Cultural Studies of Science Education*, 11, 1081-1101.
- Kirby, P. (2003). A short statistical sketch of the child labour market in mid-nineteenth century London. *Revue Française de Civilisation Britannique. French Journal of British Studies*, 12(XII-3).

- Klikaktiv (2023). *Third Quarterly Report in 2023. July-August-September*. Belgrade: Klikaktiv.
- Kovačević, N. (2020). Zabrana proterivanja (non-refoulement) u praksi Ustavnog suda Srbije u svetlu opšteprihvaćenih pravila međunarodnog prava: od prihvatanja do neprimenjivanja. *Pravni zapisi 11(1)*, 229-253.
- Krauss, A. (2017). Understanding child labour beyond the standard economic assumption of monetary poverty. *Cambridge Journal of Economics*, 41(2), 545-574.
- Kuczynski, L. (2003). Beyond bidirectionality: Bilateral conceptual frameworks for understanding dynamics in parent-child relations. In L. Kuczynski (Ed.), *Handbook of dynamics in parent-child relations* (pp. 3–24). Thousand Oaks: Sage Publications.
- Kuczynski, L., & De Mol, J. (2015). Dialectical models of socialization. In W. F. Overton & P. C. M. Molenaar (Eds.), *Theory and method. Vol. 1 of the handbook of child psychology and developmental science*, (pp. 323–368.), John Wiley & Sons, Inc.
- Kunz, E. F. (1981). Part II: The analytic framework: Exile and resettlement: Refugee theory. *International migration review*, 15(1-2), 42-51.
- Kuipers, B., Ruhman, A. (2016). *Because we struggle to survive*. Osnabrueck: Terres des Hommes.
- Kurekova, L. (2011). Theories of migration: Conceptual review and empirical testing in the context of the EU East-West flows. *Interdisciplinarni konferencija o migraciji. Economic change, social challenge*, 4, 6-9.
- Kwankye, S. O. (2012). Independent North–South child migration as a parental investment in Northern Ghana. *Population, Space and Place*, 18(5), 535-550.
- Lee, C. J., & Goh, E. C. (2020). Using vignettes as a ‘safe space’ for low-income children to discuss sensitive topics in social work assessment. *Children and Youth Services Review*, 111, 104882.
- Lee, T. Y., Kwong, W. M., Cheung, C. K., Ungar, M., & Cheung, M. Y. (2010). Children’s resilience-related beliefs as a predictor of positive child development in the face of adversities: Implications for interventions to enhance children’s quality of life. *Social Indicators Research*, 95, 437-453.
- Lei, L., Liu, F., & Hill, E. (2018). Labour migration and health of left-behind children in China. *The Journal of Development Studies*, 54(1), 93-110.
- Letsie, N. C., Lul, B., & Roe-Sepowitz, D. (2021). An eight-year analysis of child labor trafficking cases in the United States: Exploring characteristics, and patterns of child labor trafficking. *Child Abuse & Neglect*, 121, 105265.

- Libório, R. M. C., & Ungar, M. (2010b). Children's labour as a risky pathways to resilience: children's growth in contexts of poor resources. *Psicologia: Reflexão e Crítica*, 23, 232-242.
- Liebel, M., & Invernizzi, A. (2019). The movements of working children and the international labour organization. A lesson on enforced silence. *Children & Society*, 33(2), 142-153.
- Lindenmeyer, K. (2006). An historical perspective on child labor in the United States. *Employee Responsibilities and Rights Journal*, 18, 133-142.
- Löwe, A. (2017). *Creating Opportunities for Young People in Ghana's Cocoa Sector*. London: Overseas Development Institute.
- Lu, Y., & Treiman, D. J. (2011). Migration, remittances and educational stratification among blacks in apartheid and post-apartheid South Africa. *Social forces*, 89(4), 1119-1143.
- Luntz, B. K., Widom, C. S. (1994). Antisocial personality disorder in abused and neglected children grown up. *The American journal of psychiatry*, 151, 670-674.
- Luthar, S. S. (1999). *Poverty and children's adjustment*. Newbury Park, CA: Sage.
- Luthar, S. S., Cicchetti, D., Becker, B. (2000). The construct of resilience: A critical evaluation and guidelines for future work. *Child Development*, 71(3), 543-562.
- Luthar, S. S., Zelazo, L. B. (2003). Research on resilience: An integrative review. In S. S. Luthar (ed.), *Resilience and vulnerability: Adaptation in the context of childhood adversities* (pp. 510-550). New York: Cambridge University Press.
- Luthar, S. S., Zigler, E. (1991). Vulnerability and competence: A review of research on resilience in childhood. *American Journal of Orthopsychiatry*, 61, 6-22.
- Majeed, S., Rafiq, F., Ghani, F., Imran, F., & Tahir, Z. (2022). A Study on Birth Order and Sense of Overall Responsibility in Undergraduate Students of Lahore, Pakistan. *Romanian Journal of Applied Psychology*, 24(2).
- Marino, S., & Dawes, S. (2016). Fortress Europe: Media, Migration and Borders. *Networking Knowledge*, 9(4).
- Marković, V. (2019). Alternativno staranje za decu migrante/tražioce azila bez pratnje roditelja/staratelja u Srbiji. *Socijalna politika*, 3, str. 47-64.
- Masten, A. S. (2001). Ordinary magic: Resilience processes in development. *American Psychologist*, 56(3), 227-238.
- Masten, A. S. (2007). Resilience in developing systems: Progress and promise as the fourth wave rises. *Development and Psychopathology*, 19(3), 921-930.

- Masten, A. S., Obradovic, J. (2008). Disaster preparation and recovery: Lessons from research on resilience in human development. *Ecology and society*, 13(1).
- Masten, A. S., Reed, M.G. (2002). Resilience in development. In Snyder, S.R., Lopez S. J., *The handbook of positive psychology*. New York: Oxford University Press.
- McGloin, J. M., & Widom, C. S. (2003). Resilience among abused and neglected children grown up. *Development and psychopathology*, 13(4), 1021-1038.
- Međunarodna organizacija rada. (2009). *Poslodavci i dečji rad*. Priština: Međunarodna organizacija rada.
- Meinchenbaum D. (2006). *Understanding Resilience in Children and Adults: Implications for Prevention and Interventions*. Ontario, Canada: University of Waterloo.
- Meyer, S. R., Yu, G., Rieders, E., & Stark, L. (2020). Child labor, sex and mental health outcomes amongst adolescent refugees. *Journal of Adolescence*, 81, 52-60.
- MINRZS (2020). *Kontrolna lista: Inspekcijski nadzor u socijalnoj zaštiti*. Dostupno na: <https://www.minrzs.gov.rs/sr/dokumenti/ostalo/kontrolne-liste-inspekcijski-nadzor>.
- Mitchell, F. (2003). The social services response to unaccompanied children in England, *Child and Family Social Work*, 8, 179 – 189.
- Moher, D., Shamseer, L., Clarke, M., Ghersi, D., Liberati, A., Petticrew, M., Stewart, L. A. (2015). Preferred reporting items for systematic review and meta-analysis protocols (PRISMA-P). *Systematic reviews*, 4(1), 1. doi:10.1186/2046-4053-4-1
- Mohamed, S., & Thomas, M. (2017). The mental health and psychological well-being of refugee children and young people: An exploration of risk, resilience and protective factors. *Educational Psychology in Practice*, 33(3), 249-263.
- MOR (2018). *Mapa puta za eliminaciju zloupotrebe dečjeg rada uključujući i najgore oblike dečjeg rada i Republici Srbiji 2018-2022*. Dostupno na: https://www.ilo.org/ipecc/Informationresources/WCMS_667351/lang--en/index.htm.
- MOR (2023). *Brza procena stanja zloupotrebe dečjeg rada na ulicama u Srbiji*. Ženeva: MOR.
- MOR, Republički zavod za statistiku (2023). *Nacionalna anketa o zloupotrebi dečjeg rada 2021*. Beograd: MOR i Republički zavod za statistiku.
- Morokvasic, M. (2022). Woman in migration: beyond the reductionist outlook. In *One Way Ticket* (pp. 13-32). Routledge.

- Mulugeta, E., & Eriksen, S. H. (2020). Aspirations and Setbacks of Working Children in Addis Ababa: Can They Realise Their Futures?. *Children & Society*, 34(3), 173-188.
- Murphy, K. M., Rodrigues, K., Costigan, J., & Annan, J. (2017). *Raising children in conflict: An integrative model of parenting in war*. Indianapolis: Bloomington.
- Nardone, M., & Correa-Velez, I. (2016). Unpredictability, invisibility and vulnerability: Unaccompanied asylum-seeking minors' journeys to Australia. *Journal of Refugee Studies*, 29(3), 295-314.
- Negussie, Y., Geller, A., & DeVoe, J. E. (2019). Fostering Caregiver Well-Being Toward Healthy Child Development. In Y. Negussie, A. Geller, & J. E. DeVoe (Eds.), *Vibrant and Healthy Kids: Aligning Science, Practice, and Policy to Advance Health Equity*, National Academies Press (US).
- O'dell, L., Crafter, S., De Abreu, G., & Cline, T. (2012). The problem of interpretation in vignette methodology in research with young people. *Qualitative Research*, 12(6), 702-714.
- O'Dougherty, Wright, M., Crawford, E., Del Castillo, D. (2013). Childhood emotional maltreatment and later psychological distress among college students: the mediating role of maladaptive schemes, *Child Abuse and Neglect*, 33, 59 – 68.
- Ogrocka, A. (2012). Vulnerable yet agentic: Independent child migrants and opportunity structures. *New Directions for Child and Adolescent Development*, 136.
- Okyere, S. (2013). Are working children's rights and child labour abolition complementary or opposing realms?. *International Social Work*, 56(1), 80-91.
- O'Reilly, K. (2022). Migration Theories: A Critical Overview. in Triandafyllidou, A. (ed.). *Routledge Handbook on Immigration and Refugee Studies*, pp. 3-13.
- Osaiyuwu, A., Burch, S., & Sandu, A. (2022). Acceptance, obedience and resistance: Children's perceptions of street trading in Nigeria. *Children & Society*, 36(1), 36-51.
- Palaiologou, I. (2017). The use of vignettes in participatory research with young children. *International Journal of Early Years Education*, 25(3), 308-322.
- Panico, A., Prestt, E. (2019). Violence at Europe's external and internal borders: The dehumanization of migrants in border-control operations and its effects on people and policies in Gouvias, D., Petropoulou, C., Tsavdaroglou, C. (Eds.), *Contested Borderscapes: Transnational Geographies vis-à-vis Fortress Europe*. Thessaloniki-Mytilene: Research Group Invisible Cities.
- Parikh, A., & Sadoulet, E. (2005). *The effect of parents' occupation on child labor and school attendance in Brazil*. UC Berkeley: Department of Agricultural and Resource Economics.

- Park, Y., Bhuyan, R., Richards, C., & Rundle, A. (2011). US social work practitioners' attitudes towards immigrants and immigration: Results from an online survey. *Journal of Immigrant & Refugee Studies*, 9(4), 367-392.
- Pavlović, D., Marković, V., Polić Penavić, S. (2021). Mapiranje usluga javnog i civilnog sektora u zaštiti migranata i tražioca azila tokom pandemije COVID-19 u Republici Srbiji. *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, 27, 99-121.
- Petrović, L. (2016). *Right to Asylum in the Republic of Serbia 2015*. Belgrade: Belgrade Centre for Human Rights. Dostupno na: <https://bit.ly/3eCGjKP>.
- Phillips, D., Crowell, N.A., Gunnar, M., Fox, N., Hane, A., Sussman, A., Bisgaier, J. (2012). Reactive temperament and sensitivity to context in child care. *Social development*, 21(3), 628 - 643.
- PIN. (2017). *Refugees' mental health: 2017 research report*. Belgrade: Psychosocial Innovation Network.
- Porodični zakon, *Sl. glasnik RS*", br. 18/2005, 72/2011 - dr. zakon i 6/2015.
- Praut, A., Džejms, A. (2004). Nova paradigma za sociologiju detinjstva? Poreklo, obećanje i problemi. u Tomanović, S. (ed.). *Sociologija detinjstva* (pp.51-77). Beograd: Zavod za udžbenike.
- Pravilnik o preventivnim merama za bezbedan i zdrav rad mladih, „*Sl. Glasnik RS*“ broj 102 od 20.decembra 2016.
- Pravilnik o preventivnim merama za bezbedan i zdrav rad mladih, *Sl. glasnik RS*“, br. 102/2016.
- Prince-Embury, S., Saklofske, D. H. (2013). Translating resilience theory for application: Introduction. in Prince-Embury, S., Saklofske, D. H. (eds.), *Resilience in children, adolescents, and adults* (pp. 3-7). New York: Springer.
- Radovanović, D. (2012). Dečji rad – pojam i faktori. u Petrović, M., Đurđić, V., Stojanović, N. (eds.). *Savremene tendencije u razvoju pravnog sistema Republike Srbije* (pp. 271-287). Niš: Pravni Fakultet u Nišu.
- REACH. (2017). *Youth on the move: Investigating decision-making, migration trajectories and expectation of young people on the way to Italy*. Geneva:REACH.
- Republički Zavod za socijalnu zaštitu. (2022). *Izveštaj o zloupotrebi dečjeg rada 2021*. Dostupno na: <http://www.zavodsz.gov.rs/sr/aktuelnosti/izveštaj-o-zloupotrebi-dečjeg-rada-za-2021/>
- Republički Zavod za socijalnu zaštitu. (2023). *Izveštaj o zloupotrebi dečjeg rada 2022*. Dostupno na: <http://www.zavodsz.gov.rs/sr/aktuelnosti/izveštaj-o-zloupotrebi-dečjeg-rada-u-2022/>
- Republički Zavod za statistiku. (2018). *Anketa o prihodima i uslovima života*. Dostupno na: <https://publikacije.stat.gov.rs/G2018/pdf/G20181345.pdf>.

- Republički zavod za statistiku. (2021). *Anketa o potrošnji domaćinstva*. Beograd:RZS. Dostupno na: <https://publikacije.stat.gov.rs/G2022/Pdf/G20225687.pdf>
- Republički zavod za statistiku, UNICEF. (2020). *Istraživanje višestrukih pokazatelja (MICS) Srbija i Romska Naselja*. Beograd:UNICEF. Dostupno na: <https://www.unicef.org/serbia/media/16056/file/MICS%206%20Istraživanje%20višestrukih%20pokazatelja%20za%202019.%20godinu.pdf>.
- Rogers, C. A., & Swinnerton, K. A. (2004). Does child labor decrease when parental incomes rise?. *Journal of Political Economy*, 112(4), 939-946.
- Rohrer, J. M., Egloff, B., & Schmukle, S. C. (2015). Examining the effects of birth order on personality. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 112(46), 14224-14229.
- Rousseau, C., Oulhote, Y., Ruiz-Casares, M., Cleveland, J., & Greenaway, C. (2017). Encouraging understanding or increasing prejudices: A cross-sectional survey of institutional influence on health personnel attitudes about refugee claimants' access to health care. *PLoS One*, 12(2), e0170910.
- Ruggeri, K., Garcia-Garzon, E., Maguire, Á., Matz, S., & Huppert, F. A. (2020). Well-being is more than happiness and life satisfaction: a multidimensional analysis of 21 countries. *Health and quality of life outcomes*, 18(1), 1-16.
- Rutter, M. (1978), Family, School, and Area Influences in the Genesis of Conduct Disorders. in Hersov L.A., Berger, M. (eds.), *Aggression and Antisocial Behavior in Childhood and Adolescence*, New York: Pergamon Press.
- Rutter, M. (1985), Resilience in the Face of Adversity: Protective Factors and Resistance to Psychiatric Disorder, *British Journal of Psychiatry*, 147, 589-611.
- Rutter, M. (1987). Psychosocial resilience and protective mechanisms. *American Journal of Orthopsychiatry*, 57, 316-331.
- Sandler, I., Wolchik, S., Davis, C., Haine, R., & Ayers, T. (2003). Correlational and experimental study of resilience in children of divorce and parentally bereaved children. *Resilience and vulnerability: Adaptation in the context of childhood adversities*, 213, 240.
- Save the Children, International Rescue Committee, Terre des Hommes, Atina, Info Park, Psychosocial Innovations Network, Belgrade Centre for Human Rights, Praxis, Youth Integration Centre, Novi Sad Humanitarian Centre, Centre for Research and Development – IDEAS, Open Gate. (2017). *Out of Sight, Exploited and Alone: A joint brief on the situation for unaccompanied and separated children in Bulgaria, the Former Yugoslav Republic of Macedonia, Serbia and Croatia*, dostupno na: <https://bit.ly/3gyydEZ>.
- Schlosser, M. (2019). "Agency", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Dostupno na: <https://plato.stanford.edu/archives/win2019/entries/agency/>.

- Schonert-Reichl, K. (2000). *Children and youth at risk: Some conceptual considerations*. Canada: Ontario.
- Sharpe, M. (2018). Mixed up: International law and the meaning(s) of “mixed migration”. *Refugee Survey Quarterly*, 37(1), 116-138.
- Sherrod, L.R., Garmezy, N., Rutter, M. (1996), *Stress, risk, and resilience in children and adolescents*. New York: Cambridge University Press.
- Sholliers, P. (1995). Grown ups, boys and girls in the Ghent cotton industry: The Voortman Mills. *Social History* 20, 201-218.
- Sim, A. (2009). *Confronting Child Labor in Afghanistan*. Kabul:AREU
- Skrobić Lj. (2021). *Primena koncepta najboljih interesa deteta na braću i sestre na alternativnom staranju*, Doktorska disertacija, Fakultet političkih nauka UB: Beograd.
- Smith, C., Carlson, B. E. (1997). Stress, coping, and resilience in children and youth. *Social service review*, 71(2), 231-256.
- Song, N., & Bing, F. (2016). An overview of the Middle East immigrants in the EU: Origin, status quo and challenges. *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(2), 51-72. <https://doi.org/10.17336/igusbd.03977>
- Southwick, S.M., Bonanno, G.A., Masten, A.S., Panter-Brick, C. & Yehuda, R. (2014). Resilience definitions, theory, and challenges: interdisciplinary perspectives. *European Journal of Psychotraumatology*, 5, 1-14.
- Sturrock, S., & Hodes, M. (2016). Child labour in low-and middle-income countries and its consequences for mental health: a systematic literature review of epidemiologic studies. *European child & adolescent psychiatry*, 25(12), 1273-1286.
- Teater, B. (2019). *An introduction to applying social work theories and methods 3e*. McGraw-Hill Education (UK).
- Thabet, A. A., Matar, S., Carpintero, A., Bankart, J., & Vostanis, P. (2011). Mental health problems among labour children in the Gaza Strip. *Child: care, health and development*, 37(1), 89-95.
- The Hague Global Child Labour Conference (2010). *Roadmap for Achieving Elimination of the Worst Forms of Child Labour by 2016*. Hague: Netherlands.
- Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva (2021). *Pregled pokazatelja relativnog siromaštva u Republici Srbiji u 2018., 2019. i 2020. Godini*. Dostupno na: https://socijalnoukljucivanje.gov.rs/wp-content/uploads/2021/12/Relativno_siromastvo_Pregled_indikatora_po_godinama.pdf
- Tomanović, S. (2004). *Sociologija detinjstva*. Beograd:Zavod za udžbenike.

- Tugade, M. M., Fredrickson, B. L. (2004). Resilient individuals use positive emotions to bounce back from negative emotional experiences. *Journal of personality and social psychology*, 86(2), 320.
- Udayar, S., Fedrigo, L., Durante, F., Clot-Siegrist, E., & Masdonati, J. (2021). Labour market integration of young refugees and asylum seekers: A look at perceived barriers and resources. *British Journal of Guidance & Counselling*, 49(2), 287-303.
- Ukaz o proglašenju zakona o ratifikaciji Konvencije Međunarodne organizacije rada br.138 o minimalnim godinama starosti za zasnivanje radnog odnosa, „*Službeni list SFRJ - Međunarodni ugovori*“, br. 14/82 od 31.12.1982. godine.
- UN (1989). Konvencija o pravima deteta. Dostupno na: <http://www.unicef.org.uk/UNICEFs-Work/Our-mission/UN-Convention/1999>.
- Ungar, M. (2004). *Nurturing hidden resilience in troubled youth*. Canada: University of Toronto.
- Ungar, M., Brown, M., Liebenberg, L., Othman, R., Kwong, W. M., Armstrong, M., & Gilgun, J. (2007). Unique pathways to resilience across cultures. *Adolescence*, 42(166).
- Ungar, M. (2008). Resilience across culture. *British Journal of Social Work*, 38(2), 218–235. <https://doi.org/10.1093/bjsw/bcl343>
- Ungar, M., Brown, M., Liebenberg, L., Othman, R., Kwong, W. M., Armstrong, M., & Gilgun, J. (2007). Unique pathways to resilience across cultures. *Adolescence*, 42(166).
- Ungar, M. (2012). Social ecologies and their contribution to resilience. In M. Ungar (Ed.), *The social ecology of resilience. A handbook of theory and practice* (pp. 13–31). Springer.
- UNHCR. (2022). *Figures at a glance*. Dostupno na: <https://www.unhcr.org/about-unhcr/who-we-are/figures-glance>
- UNHCR. (2023). *Global Trends in Forced Displacement in 2022*. Dostupno na: https://www.unhcr.org/globaltrends?_gl=1%2Ag8d978%2A_rup_ga%2ANDk4ODI5NzAyLjE2OTA4OTA0NTY.%2A_rup_ga_EVDQJ4LMY%2AMTY5MDg5MDQ1Ni4xLjAuMTY5MDg5MDQ1Ni4wLjAuMA..%2A_ga%2ANDk4ODI5NzAyLjE2OTA4OTA0NTY.%2A_ga_X2YZPJ1XWR%2AMTY5MDg5MDQ1Ni4xLjAuMTY5MDg5MDQ1Ni4wLjAuMA.#_ga=2.236780545.1256096692.1690890456-498829702.1690890456
- UNHCR. (2024). *Mid-year trends 2023*. Dostupno na: <https://www.unhcr.org/mid-year-trends-report-2023>.

- UNICEF. (2017). *A child is a child. Protecting children on the move from violence, abuse and exploitation*. Nowy Jork: UNICEF.
- UNICEF. (2017). *A child is a child. Protecting children on the move from violence, abuse and exploitation*. Nowy Jork: UNICEF.
- UNICEF. (2019). "Making invisible visible: The identification of unaccompanied and separated girls in Bulgaria, Greece, Italy and Serbia." Sammatino: UNICEF.
- UNICEF. (2020). *Kako učiniti nevidljivo vidljivim: Identifikacija devojčica bez pratnje i razdvojenih devojčica u Bugarskoj, Grčkoj, Italiji i Srbiji*. UNICEF Europe and Central Asia.
- UNICEF. (2023). *Number of displaced children reaches new high of 43.3 million* (online izvor). Dostupno na: <https://www.unicef.org/press-releases/number-displaced-children-reaches-new-high-433-million>
- UNICEF., Save the Children Foundation. (2015). *Small Hands Heavy Burden: How the Syria Conflict is Driving More Children into the Workforce*. Geneva: UNICEF.
- United Nations, General Assembly/Security Council (2016). *Report of the Secretary-General on children and armed conflict, A/70/836–S/2016/360*.
- Uredba o utvrđivanju opasnog rada za decu, "Sl. Glasnik RS" br 53/2017.
- Valtolina, G. G. (2017). Migrant children and resilience. *International Journal of Migration Studies*, 54(205), 41-50.
- Van Breda, A. D. (2018). A critical review of resilience theory and its relevance for social work. *Social Work*, 54(1), 1-18.
- Van de Glind, H. (2010). *Migration and child labour: Exploiting child migrant vulnerabilities and those of children left-behind*, ILO working paper. ILO.
- Varpanen, J. (2019). What is children's agency? A review of conceptualizations used in early childhood education research. *Educational Research Review*, 28.
- VERBI Software. (2021). MAXQDA 2022 [computer software]. Berlin, Germany: VERBI Software. Available from maxqda.com.
- Verner, D.; Blunch, N.-H. (2000). *Revisiting the Link between Poverty and Child Labor: The Ghanaian Experience*; Washington: The World Bank.
- Vervliet, M., Vanobbergen, B., Broekaert, E., & Derluyn, I. (2015). The aspirations of Afghan unaccompanied refugee minors before departure and on arrival in the host country. *Childhood*, 22(3), 330-345.
- Vudhed, M. (2004). Borba protiv dečjeg rada. u Tomanović, S. (ed.), *Sociologija detinjstva* (pp. 77-96). Beograd: Zavod za udžbenike.

- Wagnild, G. M., Young, H. M. (1993). Development and psychometric. *Journal of nursing measurement*, 1(2), 165-178.
- Walker, P. (2018). *Complex PTSD: From surviving to thriving*. Tantor Audio.
- Weiner, M. & Noman, O. (1997). *The Child and the State in India and Pakistan*. Oxford University Press: Karachi.
- Werner, E. E. (2013). What can we learn about resilience from large-scale longitudinal studies? In *Handbook of resilience in children* (pp. 87-102). Boston: Springer.
- Werner, E. E., & Smith, R. S. (1992). *Overcoming the odds: High risk children from birth to adulthood*. Ithaca: Cornell University Press.
- Whittaker, W. G. (2004). *Child labor in America: History, policy, and legislative issues*. New York: Nova Publishers.
- Widom S. C. (1994). *Childhood Victimization and Risk for Adolescent Problem Behavior*. New York: Erlbaum.
- Wilson, O., Daxenberger, L., Dieudonne, L., Eustace, J., Hanard, A., Krishnamurthi, A., Quigley, P., and Vergou, A. (2020). *A rapid evidence review of young people's involvement in health research*. London: Wellcome.
- Windle, G., Bennett, K. M., Noyes, J. (2011). A methodological review of resilience measurement scales. *Health and quality of life outcomes*, 9(1), 8.
- Wright O. M., Masten S. A., Narayan J. A. (2013). Resilience Processes in Development: Four Waves of Research on Positive Adaptation in the Context of Adversity. In *Handbook of resilience in children* (pp.15 – 37). Boston: Springer.
- Wyman, P. A. (2003). Emerging perspectives on context specificity of children's adaptation and resilience: Evidence from a decade of research with urban children in adversity. In S. S. Luthar (Ed.), *Resilience and vulnerability: Adaptation in the context of childhood adversities* (pp. 293-317.), Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Yıldızca, İ., & Büke, B. (2019). Migrant Child Labour in Turkey: A critical analysis of multilevel governance targeting migrant child labour in Turkey. Linköping: Linköping University.
- Yilmaz, H. B., & Dülgerler, Ş. (2011). Children who work in the street in Izmir, Turkey. *Social Behavior and Personality: an international journal*, 39(1), 129-144.
- Zakon o azilu i privremenoj zaštiti, "Sl. Glasnik R. Srbije" br 24/2018.
- Zakon o izbeglicama, "Sl. glasnik RS", br. 18/92, "Sl. list SRJ", br. 42/2002 - odluka SUS i "Sl. glasnik RS", br. 30/2010)

- Zakon o radu, „Sl. Glasnik R. Srbije“ br. 24/2005, 61/2005, 54/2009, 32/2013, 75/2014, 13/2017 - odluka US, 113/2017 i 95/2018.
- Zakon o upravljanju migracijama, "Sl. glasnik RS", br. 107/2012.
- Zechner, M. (2010). Transnational Care and National Social Policy. in eds. Faist T., Pirkko, P., Jurgen, G., and Eveline R., *Transnational and Institutional Transformations* (2010), 213-236.
- Zelizer, V. (2004). Od korisne do beskorisne i ponovo korisne? Nastupajući obrasci vrednovanja dece. U Tomanović, S. (ed.), *Sociologija detinjstva* (pp. 77-96). Beograd: Zavod za udžbenike.
- Žegarac, N. (2014). *Pravo deteta na kvalitetno staranje – Analiza sprovođenja smernica Ujedinjenih nacija za alternativno staranje o deci u zemljama zapadnog Balkana*, Sarajevo: Save the Children International.
- Žegarac, N. (2021). *Dečji rad, prevencija prepoznavanje i intervencija*. Beograd: MOR.
- Žegarac, N., Bugund Isakov, A., Marković, V., Husremović, Dž., Trkulja, A., (2022). *Wherever we go someone does us harm: Violence against refugee and migrant children arriving in Europe through the Balkans*. Belgrade: Balkans Migration and Displacement Hub.
- Žegarac, N., Marković, V., Burgund Isakov, A. (2022). Nasilje nad decom u migracijama na balkanskoj ruti: sekuritizacija iznad prava deteta. U Vranić, B., Anđelković, N. (ur.), *Društvena pravda u postkomunističkim društvima*, str. 87-105.
- Žegarac, N., Perišić, N., Burgund Isakov, A., Lončarević, K., Marković, V. (2021). *Zaštita dece u migracijama: pristup zasnovan na pravima*. Beograd: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu.

Prilozi

Prilog 1: Upitnik

Poštovane kolegice i kolege,

Pred vama se nalazi upitnik koji za cilj ima da utvrdi i analizira mogućnosti za prepoznavanje i reagovanje u situacijama kada su deca u migracijama uključena u radne aktivnosti. Upitnik je deo izrade doktorske disertacije na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu, na odeljenju za socijalnu politiku i socijalni rad. Doktorsku disertaciju na temu Karakteristike dečijeg rada kod nepraćene i razdvojene dece izrađuje Violeta Marković, asistentkinja na odeljenju za socijalnu politiku i socijalni rad na UB FPN, a pod mentorstvom prof. Nevenke Žegarac, redovne profesorke na istom Fakultetu.

Popunjavanje upitnika Vam neće oduzeti više od 15 minuta vremena. Za sve dodatne informacije budite slobodni da se obratite Violeti Marković na email adresu violetamarkovic24@gmail.com.

Hvala na izdvojenom vremenu!

Deo I Samoprocena postojećih znanja o dečijem radu

U ovom delu upitnika molimo vas da zaokružite za svaku stavku u kojoj meri Vam je značajna ili u kojoj meri se sa njom slažete na skali od 1 do 5 (1 – uopšte ne, 2 – uglavnom ne, 3 – niti se slažem niti se ne slažem, 4 – uglavnom da, 5 – u potpunosti da, ili ne mogu da procenim). Na pitanja 4, 7 i 8 molimo Vas da svaku pojedinačnu stavku ocenite jednom od ovih ocena.

1. Kako procenjujete Vaše znanje vezano za zakonodavni okvir (domaći i međunarodni) koji reguliše oblast dečijeg rada?
1 2 3 4 5
2. Kako procenjujete Vaše znanje vezano za indikatore koji Vam pomažu da prepoznate dečiji rad?
1 2 3 4 5
3. Kako procenjujete Vaše znanje vezano za korake intervenisanja kada imate sumnju da je dete izloženo nedozvoljenim oblicima dečijeg rada?
1 2 3 4 5
4. Prema Vašem mišljenju, koji faktori doprinose znanju za prepoznavanje i intervencije na situacije dečijeg rada?
 - a) Obrazovanje
 - b) Edukacije/treninzi

- c) Poznavanje zakonskih domaćih i međunarodnih propisa
 - d) Iskustva u direktnom radu sa decom
 - e) Povratna informacija od kolega
 - f) Povratna informacija od dece
 - g) Drugo, dodati šta
5. Na osnovu postojećih znanja koje imate, koliko smatrate da možete da prepoznate razliku između dečijeg rada i trgovine decom?
- 1 2 3 4 5
6. Koliko su zaposlenima u oblasti migracija dostupne obuke/ treninzi o dečijem radu?
- 1 2 3 4 5
7. U kojim oblastima smatrate da najviše nedostaju obuke/treninzi vezano za dečiji rad?
- a) Zakonodavni okvir
 - b) Indikatori prepoznavanja dečijeg rada
 - c) Mehanizmi upućivanja i reagovanja na situacije dečijeg rada
 - d) Razlikovanje dečijeg rada od trgovine decom i intervencija u skladu sa tim razlikama
 - e) Nadležnosti institucija u sistemu zaduženih za reagovanje u situacijama dečijeg rada
 - f) Komunikacija sa decom koja preživljavaju/su preživela dečiji rad
 - g) Drugo, dopisati šta
8. Koje okolnosti na Vašem radnom mestu mogu da utiču na sprečenost da prepoznate i reagujete (u skladu sa svojom pozicijom) na situacije dečijeg rada?
- a) Nedovoljno znanja o zakonodavnom okviru
 - b) Nedovoljno znanja o indikatorima i faktorima rizika za dečiji rad
 - c) Nedovoljno znanja o različitim formama dečijeg rada i razlici od trgovine decom
 - d) Opterećenost poslom
 - e) Preveliki broj i kompleksnost slučajeva dece sa kojom radim
 - f) Drugo, dopisati šta

Nakon 4. 7. i 8. pitanja ostavljen je prostor da sami dopišu nešto ako žele.

Deo II Stavovi o migracijama i dečijem radu.

U ovom delu odgovaraćete na pitanja vezano za stavove o migracijama i dečijem radu. Molim Vas da na svako pitanje odgovorite na skali od 1-5 gde brojevi imaju sledeće značenje: 1 – uopšte se ne slažem; 2- uglavnom se ne slažem; 3 – nit se slažem, nit se ne slažem; 4 – uglavnom se slažem; 5- u potpunosti se slažem, 666-ne mogu da procenim.

Stavovi o deci u migracijama i dečijem radu

1. Deca u migracijama su posebno ranjiva i potrebna im je dodatna zaštita.
1 2 3 4 5
2. Deca u migracijama imaju iskustvo rada na putu što je dobro za njih jer im je pomoglo da sakupe dodatni novac i nastave put.
1 2 3 4 5
3. Dečiji rad je u redu, ukoliko deca rade sa svojim roditeljima sa ciljem da dođu do novca da bi nastavili putovanje.
1 2 3 4 5
4. Deca u migracijama ne bi trebalo da rade nikakve poslove, već da se posvete svom obrazovanju.
1 2 3 4 5
5. Deca koja dolaze u Srbiju poslednjih godina, dolaze iz zemalja u čijoj je kulturi normalno da deca rade, oni imaju već iskustvo rada i navikla su da rade od malih nogu, zbog čega bi trebalo da im se obezbede uslovi da rade i dok tranzitiraju.
1 2 3 4 5
6. Nije svaki posao koja deca u migracijama mogu da rade loš za njih, postoje poslovi koje mogu da obavljaju, a da im to pozitivno utiče na razvoj i blagostanje.
1 2 3 4 5
7. Nepraćena i razdvojena deca su u većem riziku da budu izložena opasnom dečijem radu i njegovim najgorim oblicima u odnosu na decu koja putuju sa pratnjom.
1 2 3 4 5
8. Ako mu posao koji dete bez pratnje radi pomaže da sakupi novac i nastavi put tamo gde želi, za njegovo je dobro da ga podržimo da radi.
1 2 3 4 5
9. Rad za decu može biti koristan, i deca u Srbiji često pomažu roditeljima sa poslovima u domaćinstvu ili sa zemljoradničkim poslovima.
1 2 3 4 5
10. Smatram da sam u dovoljnoj meri informisan i da imam dovoljno znanja da prepoznam i reagujem na dečiji rad koji ugrožava decu.
1 2 3 4 5
11. Deca najbolje znaju da li je posao koji rade dobar ili loš za njih, naročito ona koja su starija od 14 godina.
1 2 3 4 5

12. Deca u migracijama u Srbiji rade na poslovima koje možda ne bi trebalo, ali naš sistem nema dovoljno kapaciteta da im obezbedi adekvatnu zaštitu.

1 2 3 4 5

13. U redu je da nepraćena i razdvojena deca rade poslove kao što su berba voća, rad u fabrikama i rad na građevini ako će im to pomoći da brže sakupe novac za svoje potrebe.

1 2 3 4 5

14. Rad dece u migracijama trebalo bi da se tretira blaže u odnosu na rad domicilne dece jer mi ne poznajemo dovoljno njihovu kulturu i iskustva koja su već imala sa radom.

1 2 3 4 5

15. Deca u migracijama u Srbiji ostaju kratko vreme, a kako bi skupili novac da nastave put u redu je da im se dozvoli da rade poslove kod registrovanih poslodavaca u Srbiji.

1 2 3 4 5

16. U redu je da deca rade posao čije se radno vreme ponekad poklapa sa školskim časovima, ako će zbog toga moći da ispune svoju želju da nastave put dalje.

1 2 3 4 5

17. Neka nepraćena i razdvojena deca pomažu krijumčarima u poslovima vezanih za krijumčarenje, ali to je u redu jer tako mogu da dobiju posebne usluge od krijumčara poput besplatnog putovanja dalje.

1 2 3 4 5

Deo III Znanja o dečijem radu. U ovom delu biće Vam postavljena pitanja vezana za znanja o dečijem radu. Ovaj deo upitnika je podeljen na dva dela: u prvom delu su pitanja vezana za opšta znanja o dečijem radu, dok ćete u drugom delu biti zamoljeni da na osnovu konkretnih primera navedete da li je taj dečiji rad dozvoljen ili nedozvoljen.

I opšta znanja

1. Dečiji rad je u Srbiji, regulisan je sledećim domaćim zakonom Zakon o radu
 - a. Zakon o organizaciji i uslovima za zaključivanje radnog odnosa sa maloletnicima
 - b. Zakon o deci
 - c. Dečiji rad nije regulisan posebnim zakonom, samo međunarodnim konvencijama
 - d. Ne znam

2. Deca prema srpskom zakonodavstvu mogu da rade od:

- a) 14 godina
 - b) 15 godina
 - c) 16 godina
 - d) 17 godina
 - e) Maloletna deca u Srbiju po zakonu ne mogu da rade
 - f) Ne znam
3. Kako bi dete radilo, potrebno je da bude obezbeđen(a) (obeležite sve što mislite da je tačan odgovor):
- a) Ugovor o radu
 - b) Zdravstveni pregled
 - c) Pisana saglasnost deteta
 - d) Pisana saglasnost roditelja/ staratelja
 - e) Usmena saglasnost deteta
 - f) Usmena saglasnost roditelja/staratelja
 - g) Potvrdu iz obrazovne ustanove o opravdanju izostanaka radi posla
 - h) Potvrda nadležne institucije da firma ima dozvolu da zapošljava decu
4. Dozvoljeno je da deca rade:
- a) Maksimum 15 sati nedeljno
 - b) Maksimum 25 sati nedeljno
 - c) Maksimum 35 sati nedeljno
 - d) Mogu raditi puno radno vreme ako im to ne utiče na obrazovanje i blagostanje
 - e) Deca ne mogu da rade prema srpskom zakonodavstvu
 - f) Ne znam
5. Dečiji rad noću je:
- a) Dozvoljen
 - b) Nedoizvoljen
 - c) Dozvoljen je samo kada deca rade na kulturnim, sportskim i umetničkim događajima
6. Prekovremeni rad dece je:
- a) Dozvoljen
 - b) Nedoizvoljen
 - c) Dozvoljen je u izuzetnim situacijama, kada traje kratko, a poslodavac nema mogućnosti da nađe druge punoletne zaposlene

II Primeri dečijeg rada. U ovom delu biće navedena nekoliko primera dečijeg rada. Molimo Vas da pažljivo pročitate svaki slučaj i obeležite odgovor koji smatrate tačnim.

Primer 1:

Dečak (14 godina) završio je 8. razred osnovne škole i dogovorio se da tokom letnjeg raspusta prodaje sladoled u centru svog grada. Roditelji su se usmeno saglasili pošto je

vlasnica frižidera njihova prijateljica, a dogovorili su se da prodaje sladoled 4 dana u nedelji u smenama po 6 sati.

Ovaj rad deteta je:

- a) Dozvoljen
- b) Nedoizvoljen
- c) Ne znam

Primer 2:

Dečak bez pratnje od 15 godina smešten je u kampu u Krnjači i dodeljen mu je staratelj nadležnog centra za socijalni rad. Pošto je tek stigao u Srbiju, još uvek nije krenuo u školu. Došao je jedan dan kod radnika Komesarijata za izbeglice i migracije i rekao kako je pronašao posao u jednoj perionici automobila. Dogovorio se sa vlasnikom perionice da radi 5 dana nedeljno po 8 sati, i da nedeljno ima dva slobodna dana. Staratelj se usmeno saglasio, otišao je do perionice i razgovarao sa poslodavcem i dečak je sutradan krenuo da radi.

Ovaj rad deteta je:

- a) Dozvoljen
- b) Nedoizvoljen
- c) Ne znam

Primer 3:

Dečak bez pratnje, tražilac azila (17 godina), na smeštaju je u ustanovi socijalne zaštite. Aktivan je u radionicama jedne nevladine organizacije vezane za liderstvo, usled čega je prošao obuku za vršnjačkog edukatora za druge dečake iz izbegličke i migrantske populacije. Nevladina organizacija je ponudila dečaku da drži obuke svojim vršnjacima narednih mesec dana, dok traje letnji raspust. Dečak bi za to bio plaćen, a radno vreme bi mu bilo 20 sati nedeljno. Dečak je imao zdravstveni pregled, potpisao je ugovor sa organizacijom i počeo sa radom naredne nedelje, dok je staratelj dao svoju pisanu saglasnost.

Ovaj rad deteta je

- a) Dozvoljen
- b) Nedoizvoljen
- c) Ne znam

Primer 4:

Dečak bez pratnje (16) na smeštaju u jednom od centara za azil, obavestio je radnika komesarijata da ne može da nastavi školu jer je putem poznanika pronašao posao na jednom gradilištu u Beogradu. Radio bi 6 dana nedeljno po 8 sati, a plata koju je dogovorio sa poslodavcem bila bi 80000 dinara mesečno. Dečak je veoma srećan jer će s tim poslom, za 6 meseci skupiti dovoljno novca da stigne do zemlje željene destinacije.

Ovaj rad deteta je:

- a) Dozvoljen

- b) Nedožvoljen
- c) Ne znam

Primer 4:

Jordanka (13) je došla iz Bugarske u Srbiju nakon što su se njeni roditelji dogovorili sa porodičnim prijateljem da joj on tamo pronađe posao. Nakon što je stigla, započela je da radi u fabrici cipela, radno vreme bilo joj je 12 sati. Porodični prijatelj ju je ujutru dovodio i uveče odvodio s posla, ali je slobodno vreme mogla da provodi kako ona odluči, uz javljanje porodičnom prijatelju. Od svoje plate je sebi plaćala hranu i smeštaj, ali je ostatak mogla da troši kako god ona odluči.

Ovaj situacija oslikava:

- a) Nedožvoljen opasni rad
- b) Dožvoljen rad, ali je potrebna posebno praćenje od strane nadležnih institucija
- c) Trgovinu decom
- d) Dožvoljen dečiji rad

Deo IV Demografski podaci:

1. Pol/Rod
 - a) Muški
 - b) Ženski
 - c) Ne želim da se izjasnim
2. Najviši završen stepen obrazovanja:
 - a) Osnovna škola
 - b) Srednja škola
 - c) Viša škola
 - d) Fakultet/ visoka škola
 - e) Master, doktorat
3. Označite tip institucije u kojoj radite.
 - a) Centar za socijalni rad
 - b) Ustanova za smeštaj dece u okviru sistema socijalne zaštite
 - c) Komesarijat za izbeglice i migracije Republike Srbije
 - d) Krovna institucija sistema (Ministarstvo, Zavod)
 - e) Nevladina organizacija
 - f) UN agencija
 - g) Drugo (šta)
4. Označite u kom regionu u Srbiji radite:
 - a) Vojvodina i Sever Srbije
 - b) Beograd
 - c) Šumadija i Zapadna Srbija
 - d) Istočna Srbija
 - e) Južna Srbija

5. Označite broj godina radnog iskustva
- a) Do godinu dana
 - b) 1 – 3 godina
 - c) 4 – 10 godina
 - d) 10 – 20 godina
 - e) 20 i više godina
6. Da li ste, van svog obrazovanja, prošli edukacije vezano za dečiji rad?
- a) Da
 - b) Ne
 - c) Ne znam/ne mogu da se setim
7. Koliko ste edukacija prošli?
- a) 0 – 1
 - b) 2-4
 - c) 5 i više
 - d) Ne znam/ne mogu da se setim

Hvala na izdvojenom vremenu!

Prilog 2: Vodič za fokus grupe i intervju sa profesionalcima

Fokus grupe sa profesionalcima o dečijem radu u migracijama - Protokol

Ja sam Violeta Marković i danas sam ovde ispred Fakulteta političkih nauka. Trenutno sam na doktorskim studijama, i danas sam ovde kako bih čula vaše viđenje o pitanju dečijeg rada koje je tema mog doktorata.

Vodićemo grupni razgovor koji će trajati oko 90 minuta, u kojem nam je važno da svi učestvujete i budete otvoreni i iskreni.

Uveravamo da će sve što danas kažete biti potpuno poverljivo. To znači da će se sve što ovde kažete pažljivo koristiti i da uvid u naš razgovor neće imati niko. Sve što kažete biće anonimno, tako da možete slobodno da kažete sve što mislite. Iz ovog razgovora ćemo izvući zaključke na osnovu vašeg specifičnog iskustva i položaja, o tome na koji način se sprovodi zaštita nepraćene dece migranata i dece u pokretu od dečijeg rada.

Kako bismo vas što bolje razumeli, korisno je da date primere gde god to možete. Ukoliko dajete primere, molimo vas da vodite računa o zaštiti podataka korisnika, pa identifikacione podatke izostavite. U slučaju da vas ne budemo razumeli, pitaćemo vas da nam nešto dodatno objasnite. Ukoliko vam nije ugodno ili ne želite da razgovarate o nekoj temi, u redu je da to kažete bez ustručavanja.

Kako ne bismo ispustili neki deo razgovora, snimaćemo fokus grupu/intervju radi lakše analize. Snimak će biti dostupan samo ljudima iz tima i koristiće se samo u svrhe istraživanja. Želim da znate da se nigde neće pojaviti vaša imena. Da li ste saglasni sa tim? (potpisivanje pismene saglasnosti)

Da bi smo upešno sproveli fokus grupu trebalo bi da poštujemo određena pravila. Molim vas da ugasiš telefon ako ih imate, da nam ne bi remetili razgovor. Važno je da poštujemo međusobnu komunikaciju tako da dok jedan govori drugi ga ne prekidaju, niti govore u glas. Želimo da svi učestvujete u razgovoru i da se svi stavovi čuju. Važno je da znate da ne postoje tačni i pogrešni odgovori i stavovi. Svako iskustvo nam je važno, tako da se javite kada god se ne slažete sa nečim, a mislite da je to važno da istaknete. Želimo da čujemo sve odgovore.

Da li imate neka pitanja u vezi ovoga što smo do sada rekli?

Ovaj intervju će se sastojati iz nekoliko tema, a razgovaraćemo o tome kakav je sistem zaštite nepraćene dece od dečijeg rada u Srbiji; koja su Vaša iskustva sa dečijim radom nepraćene dece; na koji način prepoznamo i uvažavamo kulturne norme vezane za dečiji rad iz zemalja iz kojih dolaze deca migranti; koji su specifični rizici, procedure, usluge i programi podrške, kako izgleda stručni rad, koje veštine i edukacije su značajne i potrebne, a koje nedostaju, kakva je koordinacija i saradnja aktera na terenu i kakve su preporuke za dalji rad

I UČESTALOST I KARAKTERISTIKE DEČIJEG RADA

1. Prema vašim saznanjima, koliko često nepraćena deca rade na putu do Srbije? A u Srbiji?
 - a) Koje su razlike između nepraćenih dečaka i devojčica u pogledu koliko često rade na putu?
2. Koje sve poslove deca rade?
 - a) Da li postoje razlike među dečacima i devojčicama?

- b) Da li postoje razlike vezano za godine, npr. da starija deca neke poslove rade, a mlađa ne?
- c) Da li postoje razlike od države do države? Šta je najčešće u Srbiji?
- 3. Koliko novca deca zarađuju dok rade na putu?
 - a) Da li postoje razlike između dečaka i devojčica u pogledu koliko novca zarađuju?
 - b) Da li postoje razlike među državama?
- 4. Koliko sati dnevno obično deca rade?
 - a) Da li postoje razlike između devojčica i dečaka?
- 5. Prema vašim saznanjima, ako i rade na putu, da li rade tako što potpišu ugovor sa gazdom? A u Srbiji?
 - a) Ako da, kako taj dokument izgleda, i šta sadrži?
 - b) Ako ne, šta misle da to znači za njih i njihov rad?

II SISTEM ZAŠTITE NEPRAĆENE I RAZDVOJENE DECE OD DEČIJEG RADA

- 1. Šta je isto a šta je različito kada je u pitanju zaštita od opasnog i najgorih oblika dečijeg rada dece migranata od zaštite ostale dece u Srbiji?
 - 1.1. Koje su specifičnosti u zaštiti dece migranata, ako postoje?
- 2. Sa kojim izazovima se sreće sistem zaštite nepraćene dece migranata u Srbiji od dečijeg rada:
 - 2.1. Na nivou politika
 - 2.2. Na nivou regulatornog / zakonskog okvira
 - 2.3. Na nivou materijalnih resursa
 - 2.4. Na nivou kvaliteta i broja ljudskih resursa (Koji stručni profili su angažovani u zaštiti dece migranata/bez pratnje?)
- 3. Kako biste ocenili primerenost i efikasnost nacionalnog sistema podrške nepraćene dece koja imaju iskustvo dečijeg rada?

III KULTURNI KONTEKST

- 1. Prema Vašim saznanjima, kakve su kulturne prakse i norme vezane za dečiji rad u zemljama porekla dece?
- 2. Kako te kulturne norme i znanje o njima utiču na vaše intervencije sa nepraćenom decom koja rade?
 - 2.1. Kako/ kojim postupcima se uvažava kulturni kontekst dece i porodica u slučajevima dečijeg rada?

2.2.U kojim oblastima su potrebna poboljšanja na nivou organizacije i na nivou neposredne prakse?

IV RIZICI I PROTEKTIVNI FAKTORI

1. Šta mislite, koji su rizici koji vode decu da se uključe u rad na putu do Srbije?
2. Koji su rizici po decu kada već počnu da rade?
3. Koji rizici su specifični za nepraćene devojčice, a koji za nepraćene dečake migrante?
4. Koji su rizici za decu da se uključe u rad u Srbiji? A kada već rade, koji su rizici?
5. Kako odgovarate na te rizike iz vaše pozicije?
6. Šta mislite, ko pruža podršku deci u nalaženju posla?
7. Ko pruža deci podršku kada se suočavaju sa problemima na poslu? (navesti primere, ne plaćanje za rad, pretnje, nasilje, dugo radno vreme)

V INTERVENCIJE

1. Koje su intervencije za zaštitu dece od dečijeg rada u Srbiji?
2. Koje su postojeće usluge za zaštitu dece od dečijeg rada?
3. Na koji način se intervencije primenjuju?
4. Koji su izazovi u sprovođenju zaštite nepraćene dece od dečijeg rada u Srbiji?
 - 4.a. Identifikacija dece
 - 4.b. Dokumentovanje slučajeva
 - 4.c. Upućivanje slučajeva
5. Ko su sve akteri koji su uključeni u zaštitu nepraćene dece koja su uključena u rad?
 - 5.1. Kakva je koordinacija i saradnja između tih različitih aktera?
6. Na koji način iskustvo dece na radu tokom puta utiče na Vaš rad sa tom decom u Srbiji?
7. Na koji način se ostvaruje pravo dece na obrazovanje kada rade? Kako se postupa u situaciji kada postoji neusaglašenost sa obavezom obrazovanja i potrebom dece da rade?

V ZNANJA I VEŠTINE

1. Koje su veštine potrebne za rad sa nepraćenom decom koja su uključena u dečiji rad?
 - 1.1. Koje veštine praktičari na terenu imaju?
 - 1.2. Koje im veštine nedostaju?
2. Šta je, po Vašem mišljenju, do sada najviše podržalo razvijanje veština praktičara za rad sa decom koja su uključena u dečiji rad?
3. Koja znanja su potrebna za rad sa nepraćenom decom koja su uključena u rad?

4. Koje obuke postoje za rad sa nepraćenom decom koja su uključena u rad?
5. Koje obuke nedostaju?
6. Da li su svi koji rade sa nepraćenom decom koja su uključena u rad edukovani za rad shodno svojim pozicijama? (ko jeste/ ko nije/ objasniti)

VI PREPORUKE

1. Koje su najvažnije preporuke za unapređenje znanja i veština za rad sa nepraćenom decom koja su uključena u rad?
2. Koje su preporuke za unapređenje intervencija za rad sa nepraćenom decom koja su uključena u rad?

Prilog 3: Saglasnost za učešće – istraživački savet

Poštovani,

U svrhu izrade doktorske disertacije na temu „Karakteristike dečijeg rada kod nepraćene i razdvojene dece u Srbiji“ sprovodim istraživanje sa nepraćenom i razdvojenom decom i mladima koja se nalaza na smeštaju u Republici Srbiji. Doktorsku disertaciju izrađujem na Fakultetu političkih nauka, na Departmanu za socijalnu politiku i socijalni rad, pod mentorstvom redovne profesorke Nevenke Žegarac.

Cilj istraživanja je utvrđivanje i sistematizacija karakteristika dečijeg rada, uključujući i njegove najgore oblike i iskustava nepraćene i razdvojene dece sa sistemima zaštite koji imaju mandate i koji su uključeni u zaštitu dece od zloupotrebe dečijeg rada na njihovom putu od zemlje porekla do Republike Srbije i u Srbiji.

U skladu sa dobrim praksama istraživanja sa decom koja dolaze iz drugačijeg kulturološkog okvira i govore drugim jezikom, u ovom istraživanju selektovani su mladi koji će biti deo istraživačkog tima koji će pružati podršku istraživaču da upitnici koji se koriste za intervjuisanje dece i fokus grupe sa decom, budu kulturološki prilagođeni i razumljivi njihovim vršnjacima. U tu svrhu si odabran ti, kako bi pomogao glavnom istraživaču u procesu istraživanja. Učešće u ovom timu podrazumevaće nekoliko susreta tokom procesa prikupljanja i obrade podataka kako bi istraživač bio siguran da se podaci na pravilan način prikupljaju i obrađuju kao i da na pravilan način odražavaju iskustva dece bez pratnje u migracijama.

Učešće u ovom timu je dobrovoljno i u svakom trenutku možeš odustati od članstva u timu. Istraživač će sa tobom i ostalim članovima u timu proveriti pre svakog objavljivanja tvojih ličnih podataka (ime, prezime, godine, zemlja u kojoj živiš) da li si sa time saglasan.

Ako imaš neka dodatna pitanja u vezi sa ovim istraživanjem, možeš ih postaviti istraživaču, Violeti Marković u svakom trenutku na broj telefona [REDACTED] ili email adresu violeta.markovic@fpn.bg.ac.rs.

Ukoliko si saglasan, molimo te da potpišeš sledeću izjavu:

1. Slažem se da učestvujem u ovom ispitivanju kao član istraživačkog tima.
2. Razumem da je moje učešće u istraživanju dobrovoljno i da mogu da odbijem učešće kao i da odustanem od članstva u svakom trenutku.

Član tima:

Ime i prezime _____

Datum _____

Potpis _____

Prilog 4: Vodič za fokus grupe sa nepraćenom i razdvojenom decom u migracijama

Fokus grupe sa nepraćenom decom o dečijem radu u migracijama - Protokol

Ja sam Violeta Marković i danas sam ovde ispred Fakulteta političkih nauka. Trenutno sam na doktorskim studijama, i danas sam ovde kako bih čula vaše viđenje o pitanju dečijeg rada koje je tema mog doktorata.

Sa mnom je i koleginica/ kolega - nas je dve/dvoje da bismo zajedno mogle/i bolje da pratimo i zabeležimo sve što nam kažete da je značajno na teme o kojima budemo danas razgovarali. Mi ne govorimo istim jezikom i zato je sa nama i prevodioc kako bi obezbedio da se što bolje razumemo.

Deca tokom puta imaju razne doživljaje i sreću razne ljude. Često se na putu dešava da deca rade kako bi pomogla roditeljima ili mogla da nastave put dalje. Važno nam je da znamo **šta je sve potrebno deci koja na putu rade**, kakva su njihova iskustva, **šta im i ko najbolje pomaže** u raznim situacijama na radu. To nam je važno **da bi smo znali kako organizovati sistem pomoći** za decu i mlade koji rade na putu. Sada ne pitamo šta je ko od vas tačno doživeo. Pošto mi radimo sa decom i mladima, važno nam je da saznamo od dece koja su njihova iskustva i mišljenja, ali nam je važno da i sama deca razumeju šta mi i zašto radimo.

Važno je da znate da je ovo istraživanje **anonimno i poverljivo**. Što znači da ćemo sve podatke koristiti samo u svrhu istraživanja i nigde se neće videti da ste vi nešto rekli. Zato možete da **odaberete ime** koje ćemo koristiti prilikom analize podataka, kako bih obezbedila vašu privatnost.

Ukoliko neko od vas želi da **odustane** u bilo kom trenutku ili **ne želi da odgovori** na neko pitanje, to je u redu, samo nam recite. Ja ću **snimati** ovaj razgovor samo da bih bila sigurna da smo preneli baš ono što ste nam rekli, da ne bismo neki značajan deo prevideli ili zaboravili. Važna nam je vaša **saglasnost** da učestvujete u istraživanju i zamolila bih vas da nam kažete kako ti se sve ovo čini? Imamo i pisani formular koji, ukoliko ste saglasni treba da

potpišete kako bih imala potvrdu o ovome što sam ti rekla, koje su moje obaveze i odgovornosti da postupam sa dobijenim podacima i da ste vi sa time saglasni.

Kako biste se **predstavili**? Kako da vas zovemo tokom razgovora?

Da li imate neko ime koje predlažete za sebe da ga ja koristim kasnije kada predstavljam ovo istraživanje drugima - neko posebno ime da vas ne prepoznaju oni koji ne treba ili ne želiš da znaju da si to ti?

Važno nam je za početak da znamo i **koliko godina imate, odakle dolazite** (zemlja porekla), **i kojim ste putem došli do Srbije (koje zemlje ste prošli na putu).**

(Zabeležiti sve na papiru za izveštaj za FG)

Počecemo sa pitanjima vezana za neke opšte informacije o poslovima na koje deca bez pratnje rade na putu do Srbije, gde rade, kako rade, kakva su im iskustva. Nakon toga ću sa vama podeliti nekoliko slučajeva koji su se desili dečacima bez pratnje na putu i zamoliti vas da zajedno pokušamo da razumemo šta se desilo, kao i da pokušate da predložite koje bi bile najbolje akcije da se dečaci u tim slučajevima zaštite. Biće mi jako korisno ako možete da dok odgovarate na pitanja navodite konkretne primere kad god ih se setite.

I FAKTORI RIZIKA I ZAŠTITE (deci se postavljaju pitanja, a ukoliko je potrebno da im se konkretizuje situacija, koristiće se vinjete)

1. Šta mislite, zbog čega nepraćena deca najčešće rade na putu do Srbije? Koji su najčešći razlozi?
 - a) Da li se razlozi razlikuju između dečaka i devojčica?
2. Kako najčešće nalaze posao na putu? Ko sve deci pomaže da se zaposle?
3. Kako deca donose odluku da rade baš taj posao koji rade, a ne neki drugi? Šta sve utiče na njihovu odluku?
4. Kako deca procenjuju da li je neki posao opasan za njih? Čega se plaše da će im se desiti? Šta je za decu legalan posao?
5. Ko sve pomaže deci da izaberu bezbedan posao?
6. Da li mislite da postoje neki poslovi koje deca ne bi trebalo da rade uopšte? Ili sa određenim brojem godina? Ili ako su dečaci tj. devojčice?
 - a) Ako da, zašto?

7. Kada već počnu da rade, šta su neke situacije koje su se dešavale, a da vam se čine da nisu u skladu sa dečijim pravima?
8. Koje su to situacije, ljudi ili okolnosti na poslovima koje mogu da pomognu deci da imaju pozitivno iskustvo na poslu?
 - a) Šta je ono što dovodi do toga da deca imaju negativno iskustvo?
9. Ako se desi opasna situacija na poslu, ili situacija koja nije fer, ko pomaže deci da tu situaciju reši?
10. Kakvi su odnosi sa drugom decom i mladima na putu, a koji rade? Kako oni pomažu/ne pomažu novoj deci koja stignu u zemlju i tek počinju da traže posao?
11. Da li deca na putu koja rade idu u školu? Ako da, kako kombinuju obaveze na poslu i u školi?
12. Kako se u kampu mogu prepoznati deca koja rade?

Primer vinjete 1 rizici i protektivni faktori

Vinjeta 1 (prvi deo)

Bilal (14) je dečak koji je stigao u Istanbul pre dve nedelje. S obzirom na to da nema novca da nastavi put, Bilal je odlučio da radi kako bi zaradio novac za gejm. Od krijumčara sa kojim je došao do Istanbula, dobio je kontakt agent-a koji nalazi posao. Vrlo brzo, taj čovek se javio Bilalu sa poslom u jednoj prodavnici, na crno, bez ugovora. Međutim, kada se vratio na svoj smeštaj, Bilal je čuo od jednog od cimera da je drugi dečak koji je tamo radio bio pretučen i nije mu plaćen rad. Bilal nema vremena da proveriti da li je ova informacija tačna jer sa poslom počinje sutra.

Pitanje za dečake:

Šta mislite da bi Bilal trebalo da uradi u ovoj situaciji? Da li da prihvati posao ili ne?

Svrha pitanja:

Da se ispita razumevanje dece o rizicima, kao i ko su osobe od poverenja za decu.

Vinjeta 1 (drugi deo)

Bilal odlučuje da prihvati posao jer je čovek koji mu je taj posao preporučio poznanik krijumčara sa kojim Bilal putuje. Nakon mesec dana rada, kada je Bilal pitao za svoju dogovorenu platu, vlasnik ga je pretukao i izbacio iz radnje, preteći mu da će, ako se bude vratio, zvati policiju da ga deportuje.

Pitanje za dečake:

Šta mislite, ko bi trebalo da pomogne Bilalu u ovoj situaciji?

Svrha pitanja:

Da se istraži dečija percepcija o mreži podrške kada se desi situacija u kojoj im je potrebna pomoć.

U zavisnosti od toga šta dečaci budu odgovorili (krijumčar, drugi dečaci, institucije/organizacije ili neki drugi odgovor), naredna pitanja bi bila:
1. Zašto baš ta osoba? 2. Kako bi mogla najbolje da joj pomogne? 3. Koji su rizici da se nešto loše desi Bilalu u procesu pružanja pomoći?

Primer vinjete 2 agensnost

Vinjeta 2 (prvi deo)

Mohsen (12) godina stigao je u Srbiju pre nekoliko meseci nakon što je godinu dana proveo na putu sa krijumčarima. Na ulazu u Bugarsku je bio pretučen od strane bugarske policije, nakon čega je bio u zatvoru nekoliko meseci. Smešten je u Integracionu kuću u Beogradu nakon čega je krenuo u školu. Počeo je i da trenira fudbal i stekao prijatelje u Srbiji. U dogovoru sa svojim starateljom, doneo je odluku da traži azil. Mohsen je odlučio da o svojoj odluci da ostane u Srbiji obavesti roditelje.

Pitanje za dečake:

Šta mislite kako će Mohsenovi roditelji reagovati na ovu odluku Mohsena? Zašto?

Svrha pitanja:

Da se istraži percepcija dece o mogućim reakcijama roditelja na njihove želje i aspiracije za budućnost. Razumevanje dece o uticaju roditeljskih očekivanja za njihovu budućnost na njihove akcije i želje i ispitivanje mogućih roditeljskih praksi.

Vinjeta 2 (drugi deo)

Kada je rekao svojim roditeljima da želi da ostane u Srbiji, jako su se naljutili i naredili mu da nastavi put što pre kako bi mogao da radi i šalje im novac jer je otac jako bolestan. Rekli su mu da Srbija nije u Evropi i da bi trebalo što pre da se pridruži bratu u Nemačkoj. Mohsenu se mnogo sviđa u Srbiji, i jako želi da ostane, a plaši se da nastavi put da ne bi opet bio pretučen.

Pitanje za dečake:

Šta mislite, da li će Mohsen poslušati roditelje ili će ipak ispratiti svoje želje? Da li bi se želja roditelja razlikovala ukoliko su oni platili put, ili ako je brat platio?

Svrha pitanja:

Da se aktivira percepcija dece o njihovoj agensnosti.

Ako deca odgovore da će Mohsen poslušati roditelje, postaviti pitanje:
Zbog čega mislite da će Mohsen poslušati roditelje?

Ako deca odgovore da Mohsen neće poslušati roditelje, postaviti pitanje:
Mislite li da će roditelji na kraju ipak podržati Mohsena u ovoj

II AGENSNOST

1. Kako deca donose odluku da rade?
 - a) Sa kim sve razgovaraju o mogućnosti da počnu da rade?
 - b) Ko najviše ima uticaja na njihovu odluku da rade?
2. Koje su najveće dobrobiti rada kod nepraćene dece na putu? Koje su najznačajnije loše strane rada?
3. Šta mislite, kako deca koja rade na putu vide svoju budućnost?
 - a) Kako im rad može pomoći u budućem životu?
 - b) Kako im može odmoći?
4. Kakva su očekivanja porodice od dece vezano za njihovu budućnost? Šta porodice najčešće žele? Šta se dešava ako se deca ne slažu?
5. Kako posmatrate obrazovanje, mislite li da je važno za vašu budućnost i budućnost dece koja rade? Kako deca koja rade kombinuju rad i odlazak u školu?

Primer vinjete 3 Karakteristike dečjeg rada

Vinjeta 3 (prvi deo)

Muhamed (13) godina, izbegao iz Avganistana, dogovorio se sa roditeljima da dođe u Iran kod rođaka koji je tu već neko vreme, te da će zajedno nastaviti put ka Evropi. Kada je stigao u Iran, rođak je uzeo sav novac od Muhameda, i rekao mu da mora da radi kako bi mogli da skupe dovoljno da zajedno nastave dalje. Tražeći posao, Muhamed je imao dve opcije: opcija 1 – da sa poznanikom rođaka prikuplja konzerve na ulici i zarađuje 5 dolara dnevno i opciju 2 – da radi na građevini i zarađuje 15 dolara dnevno. Prikupljanje konzervi bi oduzelo oko 6 sati dnevno, dok bi na građevini radio 10 sati.

Pitanja za dečake:

Šta mislite koji bi posao Muhamed trebalo da izabere? Šta mislite da biste vi uradili na njegovom mestu? Šta bi većina dece u migracijama uradila? Kako biste odgovorili na ovo da je u pitanju devojčica umesto dečaka?

Svrha pitanja:

Istražiti percepciju dece o različitim tipovima rada.

Vinjeta 3 (drugi deo)

Muhamed je izabrao da radi na građevini, pošto je već sa ocem u Avganistanu radio kao njegov pomoćnik, a i kako bi što pre prikupio novac. Nakon 6 meseci posla, Muhamed je pao sa skele i ozbiljno se povredio. U bolnici su mu amputirali ruku kao posledicu povrede.

Pitanje za dečake:

Šta mislite da je moglo da se uradi da se spreči ovakav rezultat? Kako posmatrate Muhamedovu budućnost nakon ovoga?

Svrha pitanja:

Da se ispita dečija percepcija o podršci, unutrašnjim i spoljašnjim snagama i podršci dece u migracijama. Ispitati aspekte rezilijentnosti nakon doživljene teške okolnosti.

III KARAKTERISTIKE DEČIJEG RADA

6. Prema vašim saznanjima, koliko često nepraćena deca rade na putu do Srbije? A u Srbiji?
 - b) Koje su razlike između nepraćenih dečaka i devojčica u pogledu koliko često rade na putu?
7. Koje sve poslove deca rade?
 - d) Da li postoje razlike među dečacima i devojčicama?

- e) Da li postoje razlike vezano za godine, npr. da starija deca neke poslove rade, a mlađa ne?
 - f) Da li postoje razlike od države do države? Šta je najčešće u Srbiji?
 - g) Koje poslove je najteže, a koje najlakše raditi na putu?
 - h) Koji poslovi mislite da su najmanje bezbedni za decu?
8. Koliko novca deca zarađuju dok rade na putu?
- c) Da li postoje razlike između dečaka i devojčica u pogledu koliko novca zarađuju?
 - d) Na kojim poslovima se zarađuje najviše, a na kojim najmanje?
 - e) Da li postoje razlike među državama?
9. Koliko sati dnevno obično deca rade?
- b) Da li postoje razlike između devojčica i dečaka?
10. Ako deca rade na putu, da li rade tako što potpišu neki dokument sa gazdom?
- c) Ako da, kako taj dokument izgleda, i šta sadrži?
 - d) Ako ne, šta misle da to znači za njih i njihov rad?
11. Kakvi su poslodavci kod kojih nepraćena deca rade? Kako se ponašaju prema deci?

Primer vinjete 4. Upoznatost sa sistemima podrške

Vinjeta 4 (prvi deo)

Ahmed (16), iz Iraka, nalazi se u Srbiji već godinu dana. Pokušao je da pređe granicu sa Hrvatskom 7 puta i svaki put je bio vraćen. U kampu mu se obratio stariji muškarac za kojeg Ahmed zna da je krijumčar. Ponudio mu je da mu pomogne sa krijumčarenjem, a on će ga plaćati, pošto je više puta prelazio granicu i sada poznaje put. Ahmed je odlučio da se posavetuje sa roditeljima.

Pitanje za dečake:

Da li Ahmed treba da prihvati ovu ponudu? Kako inače reaguju dečaci koji dobiju ovakve ponude? Šta mislite da će mu roditelji savetovati? Da li bi njegova odluka bila drugačija da mu je krijumčar samo obećao da će ga prevesti preko granice besplatno a da ga neće platiti?

Svrha pitanja:

Istražiti kako i da li deca prepoznaju najgore oblike dečijeg rada.

Ahmed je odlučio da ne prihvati ponudu, a za pomoć se obratio staratelju i radnicima u kampu. Uz njihovu podršku, Ahmed je slučaj prijavio policiji, i krijumčar je procesuiran. Međutim posle mesec dana u zatvoru, Ahmed je čuo da je krijumčar pušten iz zatvora, a jedan njegov pomagač pretio mu je da će mu se krijumčar osvetiti.

Pitanja za dečake: Ko bi trebalo da sada pomogne Ahmedu? Da li se podrška razlikuje od zemlje do zemlje? Ko bi Ahmedu pomogao u Srbiji? Šta mislite da je za Ahmeda sada najbolje?

Svrha pitanja: Istražiti percepciju dece o sistemima podrške na putu i u Srbiji.

IV UPOZNATOST SA PRAVIMA I ISKUSTVO SA SISTEMIMA PODRŠKE

1. Da li znate za neki zakon koji štiti decu od dečijeg rada?
 - a) Ako da koji? Kako taj zakon štiti?
2. Šta mislite, koja prava imaju nepraćena deca koja rade na putu?
 - a) Šta pomaže deci da prava ostvare?
 - b) Šta im odmaže?
3. Da li znate za neko nepraćeno dete koje je radilo na poslu koji je bio opasan i da mu je trebala pomoć? Ko mu je tada pomogao? Ako nije niko, šta mislite ko je trebalo da mu pomogne?
 - a) Šta se desilo?
 - b) Kada bi se ta situacija desila u Srbiji, šta mislite, kako bi profesionalci reagovali?
4. Kada putujete kroz različite zemlje, i radite, šta mislite ko treba da vam pomogne od institucija, organizacija?
5. Kakva pomoć bi bila potrebna deci koja rade na putu?
6. Šta rade profesionalci što ne pomaže deci koja rade, ili im odmaže?
 - a) Da li znate neki primer u zemljama na putu?
 - b) A u Srbiji?
7. Šta bi bile ključne poruke za profesionalce, institucije i države? Šta je nepraćenoj deci koja su uključena u dečiji rad potrebno od profesionalaca?

Prilog 5: Vodič za intervju sa nepraćenom i razdvojenom decom

Intervju sa nepraćenom decom o iskustvu dečijeg rada Protokol

Ja sam Violeta Marković i danas sam ovde ispred Fakulteta političkih nauka. Trenutno sam na doktorskim studijama, i danas sam ovde kako bih čula tvoje iskustvo dečijeg rada na putu/u Srbiji.

Sa mnom je i koleginica/ kolega - nas je dve/dvoje da bismo zajedno mogle/i bolje da pratimo i zabeležimo sve što nam kažeš. Mi ne govorimo istim jezikom i zato je sa nama i prevodioc kako bi obezbedio da se što bolje razumemo.

Deca koja rade na putu doživljavaju različite situacije. Često se na putu dešava da deca rade kako bi pomogla roditeljima ili mogla da nastave put dalje. Važno nam je da znamo **šta je sve potrebno deci koja na putu rade**, kakvo je tvoje iskustvo, **šta im i ko najbolje pomaže** u raznim situacijama na radu. To nam je važno **da bi smo znali kako organizovati sistem pomoći** za decu i mlade koji, kao što si i ti, rade na putu. Pošto radim sa decom i mladima, važno mi je da saznamo od tebe koja su tvoja iskustva i mišljenja, ali mi je važno da i ti razumeš šta i zašto ovo radim.

Važno mi je da znaš da je ovo istraživanje **anonimno i poverljivo**. Što znači da ću sve podatke koristiti samo u svrhu istraživanja i nigde se neće videti da ste ti nešto rekao/la. Zato možeš da **odabereš ime** koje ću koristiti prilikom analize podataka, kako bih obezbedila tvoju privatnost.

Ukoliko želiš da **odustaneš** u bilo kom trenutku ili **ne želiš da odgovoriš** na neko pitanje, to je u redu, samo mi reci. Ja ću **snimati** ovaj razgovor samo da bih bila sigurna da smo preneli baš ono što si nam rekao/la, da ne bih neki značajan deo previdela ili zaboravila. Važna mi je tvoja **saglasnost** da učestvuješ u istraživanju i zamolila bih te da mi kažeš kako ti se sve ovo čini? Imam i pisani formular koji, ukoliko si saglasan treba da potpišeš kako bih imala potvrdu o ovome što sam ti rekla, koje su moje obaveze i odgovornosti da postupam sa dobijenim podacima i da si ti sa time saglasan.

Kako bi se **predstavio**? Kako da te zovem tokom razgovora?

Da li imaš neko ime koje predlažeš za sebe da ga ja koristim kasnije kada predstavljam ovo istraživanje drugima - neko posebno ime da te ne prepoznaju oni koji ne treba ili ne želiš da znaju da si to ti?

Važno mi je za početak da znam i **koliko godina** imaš, **odakle dolaziš** (zemlja porekla), i **kojim si putem došao do Srbije (koje zemlje si prošao na putu)**.

Razgovaraćemo dakle o tvom iskustvu na radu, koji je posao bio, kako si pronašao posao, zbog čega si se i kako odlučio da radiš, kako ti je bilo na poslu/poslovima koje si radio. Pričaćemo malo i o tome ko ti je pomogao/nije pomogao a misliš da je trebao i o tvom mišljenju šta bi trebalo da se ponovi da deca koja rade imaju što pozitivnija iskustva.

I ISKUSTVO NA RADU

1. Na kojim si poslovima radio? U kojim zemljama?
2. Koliko dugo si radio?
3. Kada si radio, koje ti je bilo radno vreme?
4. Kakvi su bili uslovi (da li je bilo vruće, hladno, da li je bilo opasnih hemikalija itd)
5. Kolika ti je bila plata? Kako si se dogovorio o plati sa poslodavcem? Da i si uvek bio plaćen prema dogovoru? Kada nisi i šta se tada desilo?
6. Jesi li potpisao neki ugovor sa poslodavcem? Ako da, kako je izgledao? Ako ne, kako to razumeš?
7. Kakvi su ti bili poslodavci? Kako bi opisao „dobrog poslodavca“? A kako lošeg?

II RIZICI i PODRŠKA

1. Zbog čega si počeo da radiš? Šta se dešavalo pa si odlučio da je najbolje da počneš da radiš?
2. Kako si pronalazio poslove kada si radio? Ko ti je pomagao?
3. Jesi li išao u školu kada si počeo da radiš?
 - 3.1. Ako da, šta je bilo sa školom kad si počeo da radiš?
 - 3.2. Ako ne, zbog čega?
 - 3.3. Jesi li bio uključen u neke vannastavne aktivnosti, hobije?
4. Šta je najviše uticalo da počneš da radiš poslove koje si radio? Da li si imao više ponuda pa si birao, ili je to bila jedina opcija?
5. Dok si se odlučivao za posao, jesi li razmišljao o svom zdravlju i bezbednosti? Koji su faktori o kojima si razmišljao da bi bio siguran da si bezbedan?
6. Kada si počeo da radiš, šta si mislio da je problematično?
7. Ko ti je pomogao u situaciji kada se nešto loše desilo na poslu? Ko ti nije pomogao, a misliš da je trebalo?
8. Koji su ti odnosi bili važni tokom rada? Od koga si tražio podršku? (druga deca, krijumčari, agenti, porodica)

III AGENSNOST

1. Kako si doneo odluku da želiš da radiš? Ko ti je u tome pomogao? Jesi odluku doneo sam ili u konsultaciji sa nekim?
2. Kako je tvoja porodica reagovala kada si im rekao da želiš da radiš?
3. Koje su najznačajnije dobre strane toga što si radio? Koje su bile loše?
4. Kako bi opisao značaj svog iskustva sa poslom za tvoju budućnost? Šta si naučio iz tih iskustava? A šta je ono što će ti odmoći u budućnosti?
5. Kakva su očekivanja tvoje porodice od tebe vezano za tvoju budućnost?
 - 5.1.Šta žele za tebe?
 - 5.2.Jel se ti sa tim slažeš?
 - 5.3.Šta bi se desilo da se ne slažeš?
6. Kako posmatraš obrazovanje, jel misliš da je važno za tvoju budućnost? (zašto da, zašto ne)

IV UPOZNATOST SA PRAVIMA I ISKUSTVO SA SISTEMIMA PODRŠKE

8. Da li znaš za neki zakon ili konvenciju koja štiti decu od negativnih posledica dečijeg rada?
 - b) Ako da koji? Kako taj zakon štiti?
9. Šta misliš, koja prava imaju nepraćena deca koja rade na putu?
 - c) Šta pomaže deci da ta prava ostvare?
 - d) Šta im odmaže?
10. Kada ti se desilo negativno iskustvo na poslu, da li ti je neka institucija ili organizacija pomogla?
 - 3.2. Ako da, koja? Kako?
 - a. Ako ne, ko je trebalo da ti pomogne?
 - b. Kada bi se ta situacija desila u Srbiji, šta misliš, kako bi profesionalci ovde reagovali?
11. Kakva pomoć je potrebna deci koja rade na putu?
12. Šta rade profesionalci što ne pomaže deci koja rade, ili im odmaže?
 - a. Po tvom iskustvu, šta su radili profesionalci što ti nije pomagalo?
 - b. A šta bi voleo da su uradili da bi ti pomogli?
13. Šta bi bile tvoje ključne poruke za profesionalce, institucije i države? Šta je nepraćenoj deci koja su uključena u dečiji rad potrebno od profesionalaca?
14. Šta bi bio tvoj savet za decu koja sada kreću na put a vezano za posao?

Prilog 6: Informisana saglasnost za staratelje

Saglasnost za učestvovanje u istraživanju u svrhu izrade doktorske disertacije Karakteristike dečijeg rada među nepračenom i razdvojenom decom u Srbiji

Poštovani,

Obaveštavam Vas da ću u svrhu izrade doktorske disertacije na temu „Karakteristike dečijeg rada kod nepračene i razdvojene dece u Srbiji“ sprovesti istraživanje sa nepračenom i razdvojenom decom i mladima koja se nalaza na smeštaju u Republici Srbiji. Doktorsku disertaciju izrađujem na Fakultetu političkih nauka, na Departmanu za socijalnu politiku i socijalni rad, pod mentorstvom redovne profesorke Nevenke Žegarac.

Istraživanje ću sprovesti kroz dve faze, a u prvoj fazi će se istraživanje sprovesti kroz upitnik za profesionalce zaposlene u sistemima zaštite dece izbeglica i migranata.

Učestvovanje dece i mladih koji imaju iskustvo migracija je od presudnog značaja za razumevanje potrebe za podrškom i pomoći koja im je potrebna onda kada su u riziku ili kada su izložena neadekvatnom dečijem radu. Cilj doktorske disertacije jeste utvrđivanje i sistematizacija karakteristika dečijeg rada, uključujući i njegove najgore oblike i iskustava nepračene i razdvojene dece sa sistemima zaštite koji imaju mandate i koji su uključeni u zaštitu dece od zloupotrebe dečijeg rada na njihovom putu od zemlje porekla do Republike Srbije i u Srbiji. Ishodi ove doktorske disertacije su preporuke za unapređenje zaštite nepračene i razdvojene dece u riziku od uključivanja u dečiji rad. Rezultati ovog istraživanja mogu da budu korisni za razvijanje modela zaštite zasnovanog na perspektivi dece kao i na dobrim praksama i iskustvima profesionalaca u Srbiji i šire, na Balkanskoj ruti.

Za učešće dece i mladih u ovom istraživanju nam je neophodna Vaša saglasnost. Ukoliko želite da se više informišete o istraživanju, možete kontaktirati Violetu Marković, kandidatkinju koja sprovodi ovo istraživanje u svrhu izrade doktorske disertacije na mejl violeta.markovic@fpn.bg.ac.rs ili broj telefona [REDACTED]

Ukoliko ste saglasni, molimo Vas da potpišete sledeću izjavu:

3. Pročitao/la sam dokument sa informacijama o istraživanju. Dobio/la sam obaveštenja o prirodi, svrsi, trajanju i očekivanim efektima, kao i o mogućim problemima. Dobio/la sam obaveštenje o tome organizatoru, i kontakt podatke osobe kod koje se mogu naknadno interesovati za istraživanje.
4. Kao zakonski staratelj dajem odobrenje istraživačkom timu da se obrati (*upisati ime i prezime maloletnog lica*) _____ i da ga/je pita da li želi da učestvuje u istraživanju.
5. Razumem da je učešće deteta za koga dajem saglasnost u istraživanju dobrovoljno i da i ja i on/a može da odbije da učestvuje.
6. Razumem da je studija anonimna, da su lične informacije strogo poverljive i da će podaci biti dostupni samo istraživačkom timu.
7. Potvrđujem da sam dobio/la potpisan primerak ovog dokumenta, kao i informacije o istraživanju.

Ime i prezime staratelja _____

Potpis staratelja _____

Datum _____

Prilog 7: Informisana saglasnost za decu

Saglasnost za učestvovanje u istraživanju

Poštovani,

Obaveštavam Vas da ću u svrhu izrade doktorske disertacije na temu „Karakteristike dečijeg rada kod nepraćene i razdvojene dece u Srbiji“ sprovesti istraživanje sa nepraćenom i razdvojenom decom i mladima koja se nalaza na smeštaju u Republici Srbiji. Doktorsku disertaciju izrađujem na Fakultetu političkih nauka, na Departmanu za socijalnu politiku i socijalni rad, pod mentorstvom profesorke Nevenke Žegarac.

Vaše učestvovanje je od presudnog značaja za razumevanje potrebe za podrškom i pomoći koje imaju deca koja su u riziku ili u situaciji neadekvatnog dečijeg rada. Kroz razgovor sa Vama pokušaćemo da razumemo koja su iskustva dece koja migriraju sa radom, na kojim sve mestima deca rade na putu do Srbije i u Srbiji, koje su potrebe dece za podrškom kao i koji su nedostajući resursi. Anonimnost i potpuno poštovanje Vaše privatnosti su moja profesionalna obaveza. Sve dobijene informacije biće potpuno poverljive i koristiće se isključivo u cilju analize dobijenih podataka i izrade doktorske disertacije.

Učešće u istraživanju je dobrovoljno. Ukoliko ne želite da pričate o nekoj temi ili da odgovorite na neko pitanje, to možete da kažete ispitivaču. Takođe, u svakom momentu možete da odustanete od razgovora bez ikakvih nepovoljnih posledica. Pošto su nam vaši stavovi i iskustva važni, razgovori će se snimati ukoliko se saglasite, da bi bili sigurni da ništa nismo propustili. Svi koji učestvuju u istraživanju dobijaju šifru, tako da niko ne može da sazna ko je šta tačno rekao.

Ako imate neka dodatna pitanja u vezi sa ovim istraživanjem, možete ih postaviti ispitivaču pre početka ili u toku razgovora. Ukoliko želite da se više informišete o istraživanju, možete kontaktirati Violetu Marković na email adresu violeta.markovic@fpn.bg.ac.rs.

Ukoliko ste saglasni, molimo Vas da potpišete sledeću izjavu:

8. Slažem se da učestvujem u ovom ispitivanju.
9. Razumem da je moje učešće u istraživanju dobrovoljno i da mogu da odbijem.
10. Razumem da je studija anonimna, da su lične informacije strogo poverljive i da će podaci biti dostupni samo istraživačkom timu.

ISPITANIK

Ime i prezime _____

Datum _____

Potpis _____

Prilog 8: Informisana saglasnost za profesionalce

Saglasnost za učešće u istraživanju Informisani pristanak

Cilj ovog intervjua/ fokus grupe utvrđivanje i sistematizacija karakteristika dečijeg rada, uključujući i njegove najgore oblike i iskustava nepraćene i razdvojene dece sa sistemima zaštite koji imaju mandate i koji su uključeni u zaštitu dece od zloupotrebe dečijeg rada na njihovom putu od zemlje porekla do Republike Srbije i u Srbiji. Istraživanje je deo izrade doktorske disertacije kandidatkinje Violete Marković na temu “Karakteristike dečijeg rada kod nepraćene i razdvojene dece u Srbiji”. Doktorska disertacija se izrađuje na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu uz mentorstvo profesorke Nevenke Žegarac, redovne profesorke na ovom Fakultetu na Departmanu za socijalnu politiku i socijalni rad.

Intervju će trajati oko **60 minuta**, i važno je da budete otvoreni i iskreni.

Uveravamo Vas da će sve što danas kažete biti tretirano kao **poverljivo**. To znači da će se sve što ovde kažete pažljivo koristiti i da uvid u naš razgovor neće imati niko osim kandidatkinje koja izrađuje doktorsku disertaciju.

Sve što kažete biće **anonimno**, tako da možete slobodno da kažete sve što mislite.

Iz ovog razgovora ćemo izvući zaključke na osnovu Vašeg specifičnog iskustva i položaja, o karakteristikama, specifičnostima, rizicima i zaštitnim faktorima vezanih za dečiji rad kod nepraćene i razdvojene dece u migracijama u Srbiji.

Ukoliko Vam nije ugodno ili ne želite da razgovarate o nekoj temi ili smatrate da nemate dovoljno informacija da o nekoj temi govorite, u redu je da to kažete bez ustručavanja.

Kako ne bismo ispustili neki deo razgovora, intervju ćemo uz Vašu dozvolu snimati u audio formi radi lakše analize. Snimci, transkripti, i podaci će se koristiti primarno u svrhe evaluacije projekata i biće dostupni samo evaluacionom timu i naručiocima evaluacije. Takođe, Vaše ime se neće nigde pojavljivati.

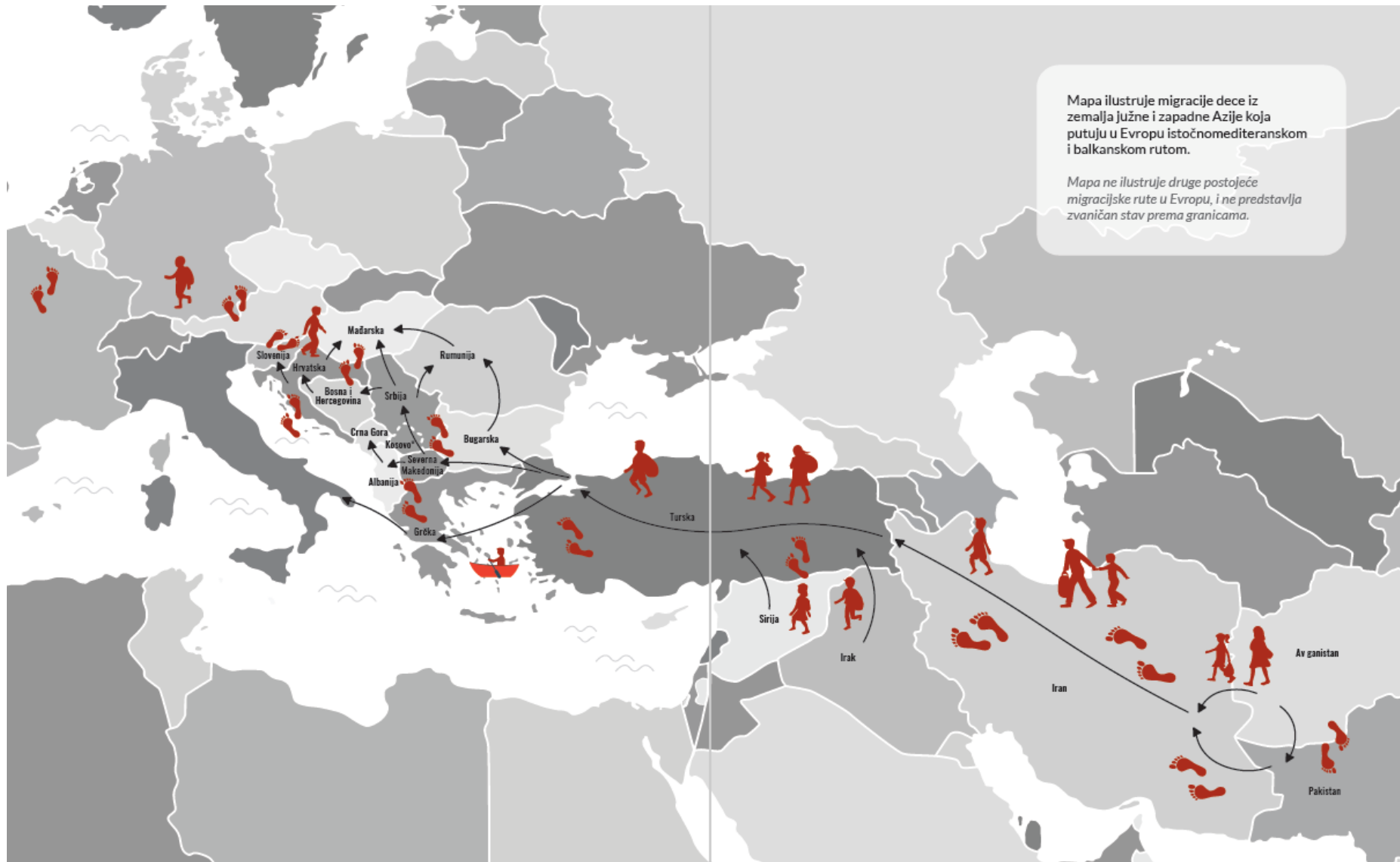
Pre početka intervjua potvrdite da ste pročitali gore date informacije i potpišite ovu saglasnost za učešće u intervjuu/fokus grupi. Možete se potpisati elektronski ili ručno.

Informisan(a) sam i prihvatam učešće u istraživanju,

Ime i prezime

Potpis

Prilog 9: Mapa migracija dece ka Evropi. Izvor: Žegarac i sar. (2022). *Wherever we go, someone does us harm*. Beograd: STC NWB, str. 2-3

Prilog 10: Ciljevi, glavni nalazi, zaključci, značaj/ograničenja 36 identifikovanih studija u sistematskom pregledu literature

Redni broj	Autor(i) i godina izdanja	Ciljevi	Glavni nalazi/zaključci	Značaj/ograničenja
1.	Abebe, T., Bessel, S. (2011)	Na osnovu podataka iz literature, članak ima za cilj da identifikuje ključne debate o dečjem radu u kontekstu Azije i Afrike.	U radu su definisana i analizirana tri glavna diskursa o dečjem radu: 1. Perspektiva detinjstva bez učešća u radu; 2. Socio-kulturološka perspektiva i 3. Političko ekonomska perspektiva. Prva perspektiva odnosi se na koncept detinjstva bez rada u kojem deca posvećuju vreme igri, razvoju i školovanju. Ovaj diskurs je bio naročito značajan u oblikovanju međunarodne politike. Drugi jeste da se dečji rad sa svim svojim izazovima može razumeti samo kroz lokalni kontekst. Treći stavlja dečji rad u globalni kontekst makroekonomskih politika koje su transformisale život deteta.	Članak ukazuje da iako je dečji rad dugo predmet istraživanja, i dalje postoje aspekti o kojima malo znamo. Potrebno je da se oslobodimo zauzimanja pozicija za ili protiv rada dece i uključiti holističku perspektivu koja objašnjava na koje je načine rad isprepletan sa procesima razvoja i socioekonomskim i kulturnim promenama.
2.	Andre, G., Godin, M. (2014)	Cilj rada je da se obezbedi sveobuhvatno razumevanje okolnosti u kojima deca koja rade u rudnicima u Kongu, analizom različitih sfera socijalnih mreža u koje su uključena deca.	Analiza ističe značaj agensnosti dece i ukazuje da su deca imala određeni nivo samostalnosti u donošenju odluka da se uključe u rad. Neka deca rade u rudnicima zato što osećaju da je to njihova dužnost, uz rad u domaćinstvu koji je obično podeljen među članovima porodice.	Agensnost dece se ovde posmatra kroz prizmu odgovornosti prema porodici ali i kroz veću samostalnost koja se ogleda kroz organizaciju rada u domaćinstvu (planiranje obroka npr.).
3.	Bahar, O.S. (2014)	Faktori rizika koji doprinose dečjem radu su prikazani kroz strukturalne, porodične i individualne faktore.	Autorka je klasifikovala faktore rizika kao strukturalne: ekonomski razvoja zemlje, migracije i urbano siromaštvo, društvene norme, pravni kontekst, geografska oblast (ruralno/urbano); porodične, kao što su prihodi domaćinstva, veličina porodice, nivo obrazovanja roditelja, način na koji roditelji konceptualizuju detinjstvo; i individualne faktore poput godina, roda i reda rođenja deteta.	Na nivou politika i praksi preporuka je da se intervencije i politike zasnivaju na istraživanjima i da targetiraju na više nivoa. Na nivou porodica intervencije treba da budu usmerene na informisanje porodica o značaju obrazovanja, posledicama dečjeg rada i povezanosti obrazovanja i društvene mobilnosti. Na nivou istraživanja, potrebno je dodatno istražiti ulogu obrazovanja roditelja, ulogu individualnih faktora kao i da buduća istraživanja uzmu u obzir ekološku perspektivu.
4.	Bahar, O. S. (2014a)	Kao deo šire etnografske studije, članak analizira stavove i verovanja majki iz kurdske nacionalne manjine u Turskoj o dečjem radu.	Nalazi sugerišu da stavovi majki o dečjem radu u zajednici nisu homogeni. Dok je većina majki smatrala dečji rad održivom opcijom, bilo je i onih koje su se protivile dečjem radu. Glavni razlozi majki zapodrzavanje dečjeg rada obuhvataju finansijska ograničenja, zaštitu dece	Nalazi istraživanja pokazuju da politike o dečjem radu treba formirati imajući na osnovu dokaze iz istraživanja. Siromaštvo je još uvek glavni razlog za dečji rad, te da je potrebno uložiti napore da se ekonomska situacija porodica poboljša.

			od opasnosti u unutrašnjosti grada i podučavanje dece o poslu i životu. One majke koje su bile protiv dečjeg rada tvrdile su da je odgovornost roditelja da se brinu o deci i da decu ne treba slati na posao. Zabrinutost se javljala i usled ometanja obrazovanja i gubitka kontrole nad decom.	Perspektiva roditelja analizirana kroz učešće majki, ali ne i očeva, što ograničava nalaze.
5.	Bahar, O. S. (2016)	Istraživanje načina na koje siromašne majke koje pripadaju kurdskej nacionalnoj manjini u Turskoj pregovaraju karakteristike dece identifikovane kao determinante dečjeg rada.	U istraživanju je učestvovalo 21 majki koje su sa svojim porodicama migrirale u Tursku kako bi izbegle nezaposlenost i oružani konflikt u regiji u kojoj su živele. Majke smatraju da su godine deteta, red rođenja, rod i uspeh u školi ključni faktori za donošenje odluke o uključivanju u dečji rad. Starija deca su češće radila, a rod je uticao na odluku o vrsti posla koje devojčice mogu ili ne mogu da rade. Odnos između dečjeg rada i obrazovanja je dvosmeran: iako dečji rad utiče na obrazovanje, dečji uspeh u školi i redovnost pohađanja nastave takođe utiče na odluku o dečjem radu.	Članak potvrđuje nalaze prethodnih istraživanja da su godine, red rođenja i rod važne determinante u donošenju odluke o uključivanju u dečji rad. Drugačije od prethodnih istraživanja, rad ukazuje da je odnos dečjeg rada i obrazovanja dvosmeran. Dok dečji rad utiče na obrazovanje, redovnost u pohađanju škole i visok uspeh mogu biti faktori koji utiču na odluku roditelja da dete ne bude uključeno u rad.
6.	Bermudez, L.G., Bahar, S.O., Dako-Gyeke, M., Boateng, A., Ibrahim, A. (2020)	Analiza rizika i zaštitnih mreža kod devojčica adolescentkinja koje su migrirale iz ruralnih u urbane delove Gane radi posla.	Pregled literature je pokazao međusobnu povezanost između faktora rizika koji utiču na nezavisnu migraciju dece radi zaposlenja i sugerišu potrebu za sveobuhvatnijim pristupom u prevenciji pored i kombinacija ili višekomponentne intervencije.	Rad koristi okvire ekološke teorije kako bi prikazao da je sistemski pristup neophodan u planiranju i implementaciji intervencija za zaštitu dece koja su migrirala radi dečjeg rada. Prikazani su mogući primeri intervencija na više nivoa: individualnom, na nivou mikrosistema (u domaćinstvu, školi, vršnjacima i zdravstvenim uslugama), zatim na nivou egzosistema (u komšiluku, uslugama socijalne zaštite, masovnim medijima, politikama), te na nivou makrosistema - vrednostima i ideologijama kulture.
7.	Boersma, M. (2018)	Polazeći od toga da je borba protiv zloupotrebe dečjeg rada u globalnom lancu potražnje organizovana kroz inicijative više stejkholdera, rad ima za cilj da prikaže kako različita gledišta i interesi tih stejkholdera generišu tenzije.	Nalazi pokazuju da organizacije civilnog društva na dečji rad gledaju kroz normativni okvir. OCD ključnu ulogu u oblikovanju pristupa dečjem radu pripisuju međunarodnim standardima i nacionalnom zakonodavstvu, ali prepoznaju da je kontekst u kojem se dečji rad dešava važan za definisanje adekvatnog odgovora. Dodatno, OCD smatraju da je holistički pristup dečjem radu važna mera legitimeteta: negiranje prava na rad je važan faktor koji doprinosi zloupotrebi dečjeg rada.	Istraživanje je utvrdilo da su inicijative sa više zainteresovanih strana usmerene na borbu protiv dečjeg rada podložne normativnim, etičkim i političko-strateškim tenzijama. Tenzije su rezultat snažnog normativnog stanovišta aktera civilnog društva, dok su efektivni pristupi dečjem radu sa više zainteresovanih strana oblikovani kontekstualnim faktorima, a naponi kompanija da se bave dečjim radom često karakterišu političko-strateški motivi. Shodno tome, uspeh napora da se ukine dečji rad zavisi od efikasnog upravljanja ovim normativno-etičkim i političko-strateškim tenzijama, koje imaju

				potencijal da potkopaju percipirani legitimitet rezultata inicijativa različitih aktera.
8.	Bourdillon, M., Carothers, R. (2019)	Politike vezane za rad dece su usmerene na sklanjanje dece iz te rada i ne uviđaju mogućnost da rad može imati pozitivan uticaj na njihovo blagostanje. Cilj članka je da razmotri drugačije pristupe koji bi bili razvijeni u saradnji sa decom i njihovim zajednicama sa fokusom na dečije blagostanje i razvoj kao i zaštitu od štete i eksploatacije, istovremeno im omogućavajući da imaju koristi od rada koji je usklađen sa njihovim potrebama.	Rad ukazuje da zabrana rada deci i nedavanje mogućnosti da ekonomski doprinose zasnovano na godinama, ne obezbeđuje automatski pomoć deci u njihovim sadašnjem i budućem životu. Politike treba da budu zasnovane na dobrom razumevanju detinjstva, koje je doba učenja i zahtevane zaštite, ali je i period kada deca imaju određenu dozu samostalnosti. Rad ukazuje na neophodnost da politike budu osetljive na specifične situacije svakog pojedinačnog deteta, kao i da znanje dece treba da bude korišćeno u planiranju i donošenju politika.	Rad obezbeđuje novi pogled na sistem zaštite dece od dečjeg rada kroz planiranje intervencija i politika razmatranjem individualne situacije svakog deteta kao i uključivanje dece u planiranje intervencija. Nudi perspektivu koja ne karakteriše dečji rad kao nužno loš za razvoj dece. Naglašava da dostojanstveni rad koji ne ometa dečije blagostanje i obrazovni proces može biti koristan za dečji razvoj. Jasno ukazuje da se opasan rad i najgori oblici dečjeg rada moraju eliminisati.
9.	Bozok, M., Bozok, N. (2019)	Prikaz načina na koje nedokumentovani dečaci iz Avganistana koji se nalaze u Turskoj kreiraju mreže solidarnosti u odsustvu njihovih porodica. Rad analizira formiranje ovih mreža na tri nivoa: domaćinstvo, ulica i tržište rada.	Članak prikazuje da se, radiu preživljavanja u novoj sredini, dečaci iz Avganistana oslanjaju na solidarne mreže unutar tri socio-prostorna konteksta: domaćinstvo, ulica i tržište rada. Ove mreže im omogućavaju da nađu posao, smeštaj, sigurnost i socijalizaciju sa drugim dečacima iz Avganistana. U pogledu tržišta rada, dečaci ulaze u hijerarhijski i takmičarski ring sa ostalim muškim radnicima, nalaze načine kako da nađu sigurne poslove i grade veze koje će im pomoći da izađu sa posla ako je nebezbedan ili nisu poštovani unapred definisani dogovori.	Članak pruža uvid u retko istraživanu pojavu dečjeg rada među iregularnim migrantima dece bez pratnje u Turskoj. Ukazuje na mehanizme koje deca koriste da bi izgradili mreže i odnose koji će ih štititi od nepovoljnih okolnosti onda kada putuju bez pratnje roditelja ili staratelja.
10.	Braam, D. (2019)	Identifikacija ključnih politika i izazova vezanih za dečji rad u migracijama i davanje preporuka za intervencije u praksi.	Na stavove o dečjem radu u različitim društvima utiču nacionalni, lokalni, faktori domaćinstva kao i kulturne norme, bezbednost, te pravni i socioekonomski faktori. Istraživanje je ukazalo da je rizik od dečjeg rada veći ukoliko su roditelji u iregularnom statusu, kao i da su deca bez pratnje u većem riziku da budu uključena u dečji rad. Obrazovanje je prepoznato kao faktor zaštite, a na dečji rad značajno utiču i kulturne norme i stavovi oko rada u zemlji iz koje dece dolaze.	Rad nudi pregled najčešćih delatnosti u kojima deca rade, kao i pregled različitih faktora i kako ti faktori utiču na rad dece u migracijama. Ukazuje na neophodnost kreiranja politika kojima će se eliminisati dečji rad, te da te politike treba da budu specifične za pojedinačne zemlje.
11.	Celikaksoy, A., Wadensjo, E. (2019)	Analiza pozicije na tržištu rada i u obrazovnom sistemu nepraćenih i razdvojenih mladih koji su u Švedsku došli kao deca. Upoređivanja je situacija nepraćenih i razdvojenih mladih sa pozicijom dece koja su migrirala sa roditeljima i dece rođene u Švedskoj.	Aanaliza pozicije na tržištu rada i blagostanje mladih na tržištu rada obavljena je u dve faze: uslovi radnog statusa i tipovi poslova. Rezultati ukazuju da su nepraćeni i razdvojeni mladi češće zaposleni na sigurnim poslovima u odnosu na mlade koji su došli u Švedsku u pratnji. Autori interpretiraju da su nepraćeni mladi agnesniji i rezilijentniji, dok je istovremeno ova grupa mladih pod većim pritiskom da radi.	Rad ukazuje na značaj intersekcije agensnosti i vulnerabilnosti kada se govori o položaju nepraćenih mladih izbeglica na tržištu rada u Švedskoj. Analiza je ukazala i na rodne razlike, da su nepraćene mlade žene češće zaposlene na nesigurnim poslovima.

12.	Crivelo, G. (2011)	Analiza povezanosti migracija i obrazovnih aspiracija mladih koji učestvuju u međunarodnoj studiji o dečjem siromaštvu u Peruu.	Deca koja su učestvovala u ovom istraživanju imala su visoke aspiracije i ambicije vezane za obrazovanje. Razumeju obrazovanje kao način da napreduju u životu, ali istovremeno prepoznaju i značaj obrazovanja kako ne bi morali da rade na teškim poslovima u budućnosti. Prepoznaju i izazove sa kojima se suočavaju kako bi se obrazovali, naročito one vezane za mobilnost, odnosno svakodnevno putovanje iz sela u grad.	Deca i mladi su zapostavljeni u istraživanjima o migracijama odraslih, te se često posmatraju kao "prtljag" koji odrasli sa sobom nose prilikom migriranja. Istraživanje izaziva ovakav narativ naglašavanjem inter generacijske zavisnosti, naročito među ruralnim porodicama kojima je migracija, obrazovanje i pristojan rad najveća sigurnost da će pobeći od siromaštva i marginalizacije. Istraživanje ukazuje da kapaciteti dece i mladih treba da budu podržani i u aspiracijama i u postignućima, bilo kod kuće, na poslu, u školi ili na drugom mestu.
13.	Dhawal, S., Niraula, S., Sharma, P.N., Sthapit, S., Bennet, E., Vaswani, A., Pandey, R., Kumari, V., Lau, JF. J. (2019)	Cilj rada jeste analiza stope viktimizacije dece i sa tim povezanim problemima sa mentalnim zdravljem među decom koja su spašena iz ilegalnog dečjeg rada, uključujući i trgovinu decom.	Istraživanjem je obuhvaćeno 103 dece koja su spašena iz ilegalnog dečjeg rada u Nepal. 72% dece je imalo iskustvo zlostavljanja u svom životu, od čega 46,6% je bilo izloženo fizičkom zlostavljanju, 40,77% emocionalnom, 27,7% seksualnom zlostavljanju a 33% zanemarivanju.	Glavni nalazi istraživanja ukazuju da su deca koja su spašena iz ilegalnog dečjeg rada preživljavala različite oblike zlostavljanja u predhodnom životu. Ovo preživljeno nasilje prediktor je problema sa mentalnim zdravljem, poput posledica traumatskog iskustva i anksioznosti. Ograničenja istraživanja odnose se na veličinu uzorka, ali i na činjenicu da nisu obuhvaćena deca koja su trenutno izložena zloupotrebi i eksploataciji na tržištu rada. Prevođenje instrumenata koji su prihvaćeni i standardizovani za korišćenje u zapadnoevropskim zemljama na jezik koji se koristi u Nepal moglo je da utiče na njihove psihometrijske vrednosti i osetljivost.
14.	Esveld, B.V. (2015)	Analiza uslova i delatnosti u kojima deca iz Palestine rade u Izraelu.	U istraživanju je učestvovalo 38 dece i 12 odraslih. Rezultati pokazuju da veliki broj dece iz Palestine radi u Izraelu na farmama hrane. Temperature u polju su veoma visoke, a deca koja su učestvovala u istraživanju nisu imala nikakav oblik zdravstvenog ni socijalnog osiguranja, te da su u slučaju povrede na radu sami plaćali medicinske troškove. Njihovo radno vreme je bilo dugo i primali su veoma niske plate. Velika većina dece nije išla u školu, a za posao koji su obavljali nisu imali potpisan ugovor sa poslodavcem.	Istraživanje je pružilo uvid u opasan dečji rad dece na farmama u Izraelu. Deca su svedočila o uslovima i okolnostima u kojima rade, a koji su ukazivali na opasan dečji rad. Rezultati ukazuju na potrebu da se bolje uredi politički i legalni status dece iz Palestine u Izraelu i da im se obezbedi adekvatnija zaštita od rada koji ugrožava njihovo blagostanje.
15.	Goto, H. (2011)	Teorijska analiza situacija u kojoj roditelji donose odluku o tome da njihovu decu pošalju da rade, razmatranjem i ekonomskih benefita i socijalnih normi protiv dečjeg rada. Roditelji se suočavaju sa dve situacije: sa jedne strane ekonomska situacija domaćinstva se poboljšava, dok se sa druge strane	Članak je razvio model dečjeg rada u kojem roditelji donose odluke o radnom vremenu deteta kroz poređenje povećanja sredstava u domaćinstvu sa osudom okoline zbog ove odluke. Analizirana su dva slučaja: prvi u kojem su plate fiksne i druga u kojoj je plata određena	Članak je ponudio novi model u razmatranju mogućih koraka ka smanjenju dečjeg rada kroz analizu ne samo ekonomske dobiti koju će porodica imati već i na kombinaciju te dobiti sa osudom okoline zbog prekršene norme po kojoj je dečji rad nedozvoljen. Ovo ukazuje na

		suočavaju sa osudom okoline ukoliko se odluče da pošalju dete da radi.	uslovima na tržištu rada. U slučaju fiksne plate, ovaj model ukazuje da veća jednakost nije uvek poželjna kako bi se umanjio dečji rad. U situaciji kada je prisutna dovoljna ponuda dečjeg rada, drugi model nejednakih nadoknada za isti rad zapravo pomaže smanjenju dečjeg rada.	potrebu za kreiranjem politika koje su osetljivije na već postojeću zastupljenost dečjeg rada, strukturu tržišta rada i očekivanja odraslih od dečjeg rada i budućih prihoda. Ograničenja modela odnose se na to da nije uzeta u obzir mogućnost da deca rade manje ukoliko se povećaju prihodi odraslih smanjiti. Dodatno, ovaj model ne uzima u obzir neke od komponenti dečjeg rada poput uticaja obrazovanja, razliku između tržišta rada dece i tržišta rada odraslih, proizvodnu tehnologiju itd.
16.	Grinberg, O. (2016)	Tekst analizira raspravu u Komitetu za prava deteta u Izraelskom Parlamentu vezano za decu iz Palestine koja iz okupirane Palestine dođu u Izrael i tu zarađuju novac na različite načine.	Deca iz Palestine koja su migrirala/izbegla u Izrael često rade na ulicama prodajući različita sitna dobra, proseći ili čisteći stakla automobila. Analizom zapisnika, autor argumentuje da deca u ovoj situaciji primoravaju državu da retorički prikazuje da pruža humanitarnu pomoć, dok istovremeno zanemaruje obaveze propisane Konvencijom o pravima deteta kako bi izbegla da pruži praktičnu pomoć. To decu stavlja u "birokratski limbo" kojim Izraelska vlada izbegava da pruži zaštitu ovoj deci.	Rad je ponudio novo i dodatno objašnjenje (ne) postupanja Izraelske vlade u pružanju zaštite deci iz Palestine koja žive i rade na ulici.
17.	Habib, R.R., Ziaadee, M., Younes, A.E., Harastani, H., Hamdar, L., Jawad, M., Asmar, K.E. (2018)	Istražiti i analizirati životne i radne uslove dece iz Sirije u Libanu.	Istraživanje je sprovedeno u 1902 domaćinstva, sa 12 708 pojedinaca i 4377 dece. Domaćinstva koja vode žene su siromašnija u odnosu na ona koja vode muškarci. Među decom koja su radila, prosečne godine kada su počeli da rade su 10, a 74,7% dece radi u poljoprivredi. U poređenju sa dečacima, devojčice zarađuju manje i ređe su uključene u obrazovanje. Za 96,3% dece uzrasta 8-18 godina, a koja su uključena u rad, prisilni egzodus u Liban je prvo iskustvo rada. Radni uslovi su bili nepovoljniji za devojčice. One su radile duže na suncu i hladnoći i češće su imale zdravstvene probleme kao posledicu radnog angažovanja. 79% dece je znalo za dete koje je umrlo u nesreći na poslu.	Ovo istraživanje je pokazalo da su deca već na urastu od 4 godine uključena u rad i da su mnoga prisiljena da napuste obrazovanje kako bi radila u teškim i opasnim okolnostima zbog nepovoljne ekonomske situacije porodice. Istraživanje ukazuje na značaj razvoja politika za olakšan pristup tržištu rada odraslima sa izbegličkim statusom, kako bi se smanjio dečji rad i oslanjanje domaćinstva na rad dece.
18.	Heissler, A.K. (2013)	Analiza empirijskih podataka o dečjem radu i internim migracijama dece u Bangladešu i analiza mreža koje devojčice i dečaci migranti grade tokom rada.	Nalazi istraživanja dovode u pitanje dominantnu pretpostavku da dečji rad tokom migriranja obavezno podrazumeva i trgovinu ljudima i da su deca, pošto su vulnerabilna, najugroženija i podložna eksploataciji. Ukazuje se na to da deca ne putuju sama, iako ne putuju sa roditeljima i da osobe sa kojima putuju nisu nužno trgovci ljudima. Osobe sa kojima nepraćena deca migriraju mogu imati ulogu zaštite i nadzora. Ovi	Istraživanje procesa migriranja dece radi posla obezbeđuje uvid u karakteristike socijalnih mreža dece, a samim tim u njihove socijalne i ekonomske resurse. Nalazi oplemenjuju razumevanje mreža i načina na koji te mreže funkcionišu kod dečaka i devojčica. Iako proces migriranja dece zbog posla nije u potpunosti benigno, fokusiranje politika i praksi isključivo na zaštitu od trgovine decom, može dovesti do

			procesi nisu u potpunosti benigni; nepračena deca mogu u isto vreme biti eksploatisana i imati doživljaj zaštićenosti od strane istih osoba, koje mogu smatrati prijateljima.	urušavanja već postojećih zaštitnih faktora i dečjih kapaciteta da sama sebe zaštite.
19.	Hilson, G. (2012)	Analiza dečjeg rada u rudnicima u sub-saharskoj Africi.	Bliže razumevanje lokalnog konteksta otkriva da se dečji rad u ruralnoj sub-Saharskoj Africi često dešava u rudnicima. Vlasti u nekim državama, poput Malija, nisu preuzele potrebne korake da se donesu politike koje će zaštititi decu od dečjeg rada. Deca koja rade često nisu uključena u obrazovanje, naročito devojčice koje nose veliki teret upravljanja domaćinstvom i rada u kući.	Članak ukazuje na značaj menjanja svesti roditelja o značaju obrazovanja kao i promene politika radi olakšanja pristupa obrazovanju, naročito devojčicama. Postojanje dečjeg rada rezultat je nedostatka ekonomskih prilika zbog čega velika većina Afrikanaca zavisi od neformalnog sektora za preživljavanje.
20.	Hoang, L.A., Yeoh, S.A. B. (2014)	Analiza načina na koje akademici u oblasti migracija konceptualizuju dečju agensnost. Pregled literature o načinima na koje deca iz Vijetnama koriste svoju agensnost prilikom donošenja odluka da li da migriraju ili ne, povezano sa postojećim konstruktima detinjstva i globalnih migratornih režima. U analizu su uključena deca koja su migrirala, deca čiji su roditelji migrirali, roditelji dece koja su migrirala, kao i oni koji su sami migrirali, a deca su im ostala.	Autori nude analizu agensnosti dece u tri ključna i međusobno povezana aspekta transnacionalnih radnih migracija – donošenje odluka o migriranju, transnacionalna komunikacija i dečja zamišljanja migracija i mesta u koje će migrirati. Deca su svesna širih socioloških i ekonomskih ograničenja koja uslovljavaju njihove svakodnevne živote. Ono što su odrasli videli kao pasivnost i zavisnost dece, u dečjim očima je bilo aktivno i svesno učešće u konstruisanju odnosa sa porodicom i širom okolinom. Jedan od nalaza jeste da se agensnost podjednako iskazuje i kroz neaktivnost i kroz aktivnost.	Angažovanjem glasova i dece i odraslih, istraživači su sagledali dečju agensnost iz više uglova i da razmotre misli i osećanja dece povodom svoje migracije i migriranja njihovih roditelja. Analizirano je i kako deca konstruišu ideje i misli o sopstvenoj migraciji, kao i intersekciji ideja dece o sopstvenoj migraciji i migraciji njihovih roditelja.
21.	Jariego, M.I. (2017)	Prikaz i opis izazova u primeni programa za iskorenjivanje dečjeg rada u Kolumbiji, Peruu i Centralnoj Americi.	U radu su prikazani izazovi primene programa za eliminaciju dečjeg rada razmatranjem tri etička izazova sa kojima su se profesionalci suočili prilikom implementacije ovog programa: 1) postojanje pokreta koji vode deca koja rade, a koji brani pravo dece da rade; 2) polarizaciju organizacija koje pružaju usluge u zajednici i državnih institucija vezanu za načine kako da se reši problem dece koja rade; 3) upotreba mrežnih indikatora u evaluaciji nivoa kohezije u zajednici.	Članak prikazuje različita nastojanja u prevazilaženju izazova u primeni programa za iskorenjivanje dečjeg rada. Implementatori programa u okviru pokreta koji su vodila deca koja rade, nastojali su da uvažavaju individualne karakteristike porodica prilikom intervencija. Implementatori programa promenili su pristup ka uvažavanju dečje agensnosti i opredelili se za slušanje dece u primeni programa.
22.	Kwankye S.O. (2012)	Analiza samostalnog migriranja dece u Accra i Kumasi u Gani radi učešća na tržištu rada, kako bi se procenilo do koje mere ovaj relativno novi migracioni talas predstavlja oblik roditeljske investicije protiv siromaštva.	Istraživanje je proširilo okvir debate u razjašnjavanju novina u razumevanju roditeljski očekivanja od dece koja migriraju, a koja utiču na odluku dece da migriraju, naročito kada je roditeljima teško da finansijski podrže njihovo školovanje.	Ovo istraživanje je otvorilo debate u Gani o tome do koje mere je samostalno migriranje dece investicija za roditelje. Analiza je pokazala da su deca čiji su roditelji direktno uticali na odluku da migriraju, češće slala redovno novac kući u odnosu na decu koja su sama donela tu odluku. Takođe, primećeno je da su deca migranti koji su duže ostajali u gradovima zarađivali više novca i bili su u poziciji da šalju novac kući. Međutim, duže ostajanje u

				gradovima i uključenosti u rad znači i da su deca duže ostajala van obrazovnog sistema.
23.	Lei, L., Liu, F., Hill, E. (2018)	Analiza mentalnog zdravlja dece čiji su roditelji migrirali radi zaposlenja, poređenjem mentalnog zdravlja ove dece sa decom čiji roditelji nisu migrirali.	Migriranje roditelja radi zaposlenja negativno utiče na mentalno zdravlje dece koja su ostala. Negativni efekti su posebno izraženi kod dece nižeg kalendarskog uzrasta, kod onih čija su oba roditelja migrirala i daljine mesta u koje su roditelji migrirali.	Studija dodatno potvrđuje nalaze prethodnih istraživanja da migriranje roditelja negativno utiče na mentalno zdravlje dece koja su ostala. Članak nudi niz preporuka za kinesku vladu, kako bi omogućili neometano migriranje dece zajedno sa roditeljima, čime bi se umanjili negativne posledice ove pojave. Ograničenja studije odnose se na nedovoljno randomiziranim procedurama za selekciju uzorka, nemogućnost analize mehanizama koji utiču na mentalno zdravlje dece koja su ostala usled nedovoljno podataka, kao i veliki broj varijabli koje nije bilo moguće kontrolisati u studiji.
24.	Letsie, N. C., Lul, B., Roe-Sepowitz, D. (2021)	Analiza prisustva trgovine decom radi radne eksploatacije u SAD, istraživanjem slučajeva trgovine decom radi radne eksploatacije u periodu od 2011 do 2018. Faktori vulnerabilnosti i ishodi slučajeva su analizirani kako bi se izgradilo novo znanje o trgovini decom radi radne eksploatacije u SAD.	U istraživanju je analizirano 34 slučajeva trgovine radi radne eksploatacije u kojima su identifikovane 52 žrtve. Većina slučajeva (73,5%, n = 25) se odnosi na trgovinu radi dečjeg rada, dok je u 26,5% (n = 9) bila prisutna i seksualna i radna trgovina. 58% žrtava su bila deca iz zemalja van SAD. U više od polovine slučajeva (n = 18) žrtve su identifikovale svoj odnos sa trgovcima ljudima kao „prijateljski stranci/poznanici“. Tehnike regrutovanja i zadržavanja koje koriste trgovci uključivale su psihičko, fizičko i seksualno nasilje zajedno sa pružanjem skloništa žrtvama.	Ovo istraživanje je pokazalo da su trgovci u koristili najčešće psihološko nasilje poput pretnji da će nauditi njihovim porodicama, izgladnjivanje žrtava, pretnje da će prijaviti žrtve imigracionim institucijama, nasilje kao način kontrole i prisiljavanja dece da rade. Nalazi ukazuju da je u pola slučajeva trgovine dece radi radne eksploatacije bilo uključeno prelaženje međunarodnih granica i dolazak u SAD. Većina slučajeva trgovine uključuje migriranje dok su deca kojom se trguje uglavnom dolazila iz manje razvijenih zemalja. Ograničenja studije odnose se na izazov da se obuhvate svi dostupni podaci, za neke slučajeve veliki broj podataka je nedostajao.
25.	Liebel, M., Invemizz, A. (2019)	Istorijska analiza odnosa pokreta dece koja su uključena u dečji rad sa Međunarodnom organizacijom rada od 1990te godine.	Rad prikazuje istoriju odnosa dečjih organizacija sa Međunarodnom organizacijom rada i način na koji je ova organizacija uvažavala poglede dece u planiranju mera i usluga. Ukazuje na značaj uvažavanja organizacija koje vode deca uključena u rad kao jedan od načina da se omogući ostvarivanje prava definisanih Konvencijom o pravima deteta.	Glasovi dece uključene u rad su godinama bili zanemareni od strane Međunarodne organizacije rada. Autori ukazuju da MOR povremeno poziva decu da se uključe u diskusije ili osniva online platforme pre održavanja Konferencija o dečjem radu. Pri tome uvek unapred ponudi okvir u kome će se diskusije voditi, što implicira da se čuju glasovi samo one dece čiji se stavovi slažu sa stavovima MOR.
26.	Lu, Y., Treiman, J.D. (2011)	Cilj rada je konceptualizacija migracija kao jedinstvenog oblika promene u porodičnoj strukturi i funkcionisanju koji umanjuje uticaj roditelja na odrastanje dece, ali obezbeđuje značajne ekonomske dobiti kroz novčane prilive.	Rad ukazuje na značajne posledice koje migracije imaju na obrazovanje i ograničene obrazovne mogućnosti kod stanovništva Južbe Afrike. Novčani prilivi roditelja utiču na povećanje stepena obrazovanja u populaciji dece	Rezultati ukazuju na ključnu ulogu koju imaju novčani prilivi roditelja koji su migrirali radi posla na obrazovanje dece iz Južne Afrike. Takođe, ukazuje na potencijalno negativne posledice koje odsustvo roditelja može imati na

			čiji su roditelji migrirali, zbog poboljšanja ekonomske situacije u porodici. Ovo ukazuje na to da deca češće pohađaju školu, a ređe rade usled poboljšane ekonomske situacije. Sa druge strane, odsustvo roditelja ukazuje i na njihovo ograničeno učešće u odrastanju dece.	mentalno zdravlje i razvoj dece koja su ostala. Ograničenja rada odnose se na nedostatak adekvatnih baza podataka o migracijama, poput podataka koliko je roditelj udaljen od mesta gde su mu deca, kao i koliko dugo je van domaćinstva. Nedostaju i podaci o obrazovanju, poput uspeha u školi ili dečjih obrazovnih aspiracija.
27.	Meyer, S.R., Yu, G., Rieder, E., Stark, L. (2020)	Analiza prevalence dečjeg rada među adolescentima izbeglicama iz Južnog Sudana koji su smešteni u Ugandi, kako bi se razumeo uticaj dečjeg rada na mentalno zdravlje i istražio uticaj roda na ove uticaje.	Istraživanje je pokazalo da je većina adolescenata koji su učestvovali u istraživanju (470) radilo u proseku 9h dnevno. Utvrđena je veza između dečjeg rada i depresije, ali ne i dečjeg rada i anksioznosti.	Istraživanje je ponudilo uvide u posledice koje dečji rad ima na mentalno zdravlje izbeglica u Ugandi. Ispitanici su izvestili o značajno visokom učešću u radu u prethodnoj nedelji, a skale depresije i anksioznosti dosledno su pokazale značajnu vezu sa šansama da se razviju depresivni simptomi, ali ne simptomi anksioznosti. Ograničenja studije odnose se na korišćenje instrumenata koji nisu validirani u kontekstu izbeglištva. Takođe, istraživači su ispitivali samo jedno dete iz domaćinstva, a moguće je da bi drugo dete iz istog domaćinstva imalo drugačije iskustvo.
28.	Mulugeta, E. Eriksen, S.H. (2020)	Cilj rada jeste analiza životnih situacija i aspiracija dece, koja su interno migrirala i onih koji nisu, u Etiopiji. Posmatraju se njihove nade, napori i izazovi sa kojima se suočavaju kako bi ostvarili svoje snove.	Na osnovu intervju sa 45 dece, istraživanje ispituje životne situacije i aspiracije dece uključene u dečji rad koja su interno migrirala i onih koji nisu. Okvir diskusije rada su agensnost i rezilijentnost. Deca u ovom istraživanju rade usled siromaštva; mnoga od njih preuzimaju inicijativu da započnu sa radom, istovremeno pohađajući školu i aktivnosti u slobodno vreme.	Doprinos ovog istraživanja jeste u ukazivanju na agensnost i rezilijentnost dece koja su uključena u rad. Deca imaju aspiracije, kombinuju rad sa školom i slobodnim aktivnostima. Istovremeno ograničena su obavezama vezanim za slanje novca roditeljima i kombinovanje školskih obaveza i rada. Deca žive u kućama koje nisu legalizovane, pa ne mogu da ostvaruju neka prava, poput prava na besplatnu zdravstvenu zaštitu. Prisutne su i opasnosti vezane za rad na ulici – problemi sa policijom, ili oduzimanje zarade, jer se njihov rad smatra ilegalnim. Agensnost je prisutna i za rezultat ima rezilijentnost onda kada su lični napori dece podržani neophodnim resursima i ojačani postojećim strukturama i sistemima u kojima žive.
29.	Nardone, M., Correa-Velez, I. (2015)	Analiza izbegličkog puta 17 mladih koji su u Australiju došli kao maloletnici bez pratnje.	Članak se fokusira na četiri konceptualna izazova izbegličkog puta: privremenost, motivacija za putovanje vezana za zemlju destinacije, proces/sadržaj puta i karakteristike onih koji putuju. Istraživanje je pokazalo da deca često moraju da obezbede sredstva za nastavak	Ovaj članak je ukazao na četiri važne karakteristike izbegličkog puta. Prvo, za mnogu decu, put počinje mnogo pre odluke da se započne putovanje ka Australiji, s obzirom na to da je većini porodica već raseljena u susednu zemlju. Put počinje i pre nego što je zvanično

			puta, pa se uključuju u rad, dok se put ne završava ni fizički a ni psihološki dolaskom u zemlju destinacije. Razlog za to je što su mladi, po dolasku u Australiju, osećali pritisak da što pre obezbede dokumenta za spajanje sa porodicom, a da istovremeno i pronađu posao kako bi slali novac u zemlju porekla porodici.	počeo i kroz priče rođaka, prijatelja i poznanika koji su već otišli. Odluku da započnu putovanje obično nisu donosila sama deca, već su odluku doneli roditelji ili bliži rođaci. Po dolasku u Australiju, mladi imaju visok osećaj odgovornosti prema porodici pa se trude da što pre obezbede dokumenta da i oni dođu ili da pronađu posao. Godine i rod su imali veliki uticaj – najstarija muška deca su najčešće viđena kao ona koja treba da prva otputuju.
30.	Okyere, S. (2013)	Analiza tenzije koja postoji u pogledu prava na zaštitu od dečjeg rada i koristi koje rad ima za decu na uzorku dece koja rade u rudniku zlata u Gani.	U rudniku zlata gde je rađeno istraživanje, radilo je više stotina dece, od kojih je 57 učestvovalo u istraživanju. Mnoga deca su su interno migrirala da bi radila u rudniku, i većina je pohađala školu. Dečji rad u ovom rudniku je pratilo rodne obrasce. Devojčice su uglavnom radile na poslovima nošenja peska, kamenja ili vode, u kuhinji ili u prodavnicama. Dečaci su radili sa čekićem i drugim alatima kako bi izvlačili zlato. Deca nisu imala ugovore o radu, a plaćana su na dnevnom nivou. Uslovi u kojima su deca radila nisu uključivali nikakve oblike nasilja, ropstva eksploatacije ili maltretiranja. Primarni razlog za rad dece je bila njihova želja da se brinu o sebi i pomognu svojim porodicama, ali i da obezbede pristup obrazovanju i zdravstvenoj zaštiti.	Članak ukazuje da su deca u ovom istraživanju odbila isključiv stav međunarodnih organizacija da je rad dece nužno loš i da ugrožava njihovo blagostanje. Razlog zbog kojih su deca odbijala ovaj stav nije zato što su volela da rade u rudniku, već zbog toga što procenjuju da im takav stav dodatno ograničava već ograničene opcije. Takođe, deluje da stav o ugrožavajućoj prirodi dečjeg rada negira stvarne okolnosti njihovog rada – razlog zbog kojeg ne mogu da idu u školu, druže se, uživaju u slobodnom vremenu i tome da su deca nije zbog toga što rade u rudniku – deca rade u rudniku zato što im prava zagarantovana međunarodnim konvencijama nisu dostižna na drugačiji način. Istraživanje baca svetlost na razliku u percepciji opasnostima od dečjeg rada iz perspektive dece i odraslih.
31.	Osaiyuwu, A., Burch, S., Sandu, A. (2021)	Cilj rada je analiza konteksta ulične trgovine u kojoj učestvuju deca u Nigeriji. Razmatra teškoće mirenja koncepta konstrukcije detinjstva inherentnog Konvenciji o pravima deteta i Afričkoj povelji o pravima i dobrobiti deteta sa potrebama i kulturnim vrednostima većine afričkih porodica.	Rezultati istraživanja u kojem je učestvovalo 17 dece trgovaca pokazuju da deca imaju kompleksna osećanja vezana za svoj rad. Identifikovane su tri glavne teme: prihvatanje i dužnost; poslušnost; te otpor i nezadovoljstvo. Generalno, deca su pokazala prihvatanje dužnosti ka svojoj porodici jer su svi deo iste zajednice. U pogledu motivacije deca u izražavala dve vrste očekivanja izražena kroz teme poslušnost i nezadovoljstvo/otpor. Deca su izveštavala da se od njih očekuje da budu poslušna, te da u porodicama odnosi odrasli-dete oslikavaju nedvosmisleno nejednakost. Ovo se ogleda kroz činjenicu da, čak i kada se ne slažu uvek sa odlukama odraslih, deca moraju da se povinuju onome što odrasli od njih očekuju i/ili traže. Kroz temu nezadovoljstvo/otpor, ogleda se veza	Analiza ukazuje na značaj shvatanja detinjstva kao socijalnog konstrukta i na važnu tenziju koja postoji između zagarantovanih univerzalnih prava deteta i kulturnih normi i vrednosti porodice. Značaj istraživanja ogleda se i u davanju glasa deci da govore o svom razumevanju situacije u kojoj se nalaze. Ograničenja istraživanja odnose se na isključivo učešće dece čiji su roditelji/staratelji bili prisutni da daju saglasnost. Deca čiji roditelji/staratelji nisu bili tu, ili koja nemaju roditelje/staratelje, nisu uključena u studiju.

			sa dečjim pravima. Neka deca su izveštavala da su o pravima učila u školi. Međutim, znanje o pravima ne znači da deca mogu da koriste ta prava. Mnoga deca navode da njihovi roditelji nisu upoznati sa pravima dece, te da im je izuzetno teško da školske obaveze kombinuju sa radnim obavezama, oko čega često ne nailaze na razumevanje roditelja.	
32.	Sturrock, S., Hodes, M. (2016)	Pregled literature o uticaju dečjeg rada na mentalno zdravlje dece koja rade u zemljama sa niskim prihodima i zemljama u razvoju.	Analizirano je 12 studija koje su pokazale da dečji rad ima značajne negativne posledice na mentalno zdravlje dece. Više podataka je istaklo značajnu vezu između dečjeg rada i internalizovanih problema u odnosu na eksternalizovane probleme.	Rad je ukazao na negativne posledice dečjeg rada na decu. Identifikovani su određeni faktori rizika - prvenstveno dugo radno vreme, intenzitet rada, koji imao indirektno posledice, poput napuštanja školovanja i direktne posledice poput iscrpljenosti. Ograničenje ovog pregleda literature je to što je većina radova uključenih u analizu poticala iz zemalja u razvoju sa visokim prihodima, što ukazuje na potrebu za istraživanjima u zemljama sa niskim prihodima.
33.	Thabet, A.A., Matar, S., Carpintero, A., Bankart, J., Vostanis, P. (2011)	Kros sekcionalna analiza je sprovedena kako bi se utvrdila povezanost između varijabli vezanih za dečji rad i problema sa mentalnim zdravljem kod dece u pojasu Gaze.	Ukupno 780 dece je učestvovalo u ovoj studiji korišćenjem nekoliko instrumenata. Rezultati pokazuju da deca koja dolaze iz velikih porodica (73,2% je imalo 8 ili više siblija), obično rade 6,8h dnevno, a samo 37,1% njih se redovno odmaralo. Procena problema sa mentalnim zdravljem data je na osnovu sledećih faktora: skorovi potpunih teškoća izazvanih nemanjem prijateljskih odnosa ili nedostatkom zdravstvenog osiguranja; skorovi na lestvici anksioznosti izazvane radom na ulici; rad kako bi pomogli porodici; niski prihodi porodice; skorovi na skali depresije vezani za nezadovoljstvo roditelja poslom i dugo radno vreme.	Članak ukazuje da su mentalni problemi dece koja rade vezani za socio ekonomske determinante kao i za faktore vezane za dečji rad. Deci je potrebno obezbediti zaštitu i jačati protektivne faktore unutar porodice, uz jačanje vršnjačkih odnosa i vraćanje u obrazovni sistem. Nedostaci ove studije su: prigodan uzorak, ne uključivanje u istraživanje ratnu trauma koju su deca preživela i kako je ta ratna trauma uticala na njihovo mentalno zdravlje, nedostatak dijagnostičkih intervjua kako bi se dublje istražila dečja iskustva, merenje porodičnih i socioekonomskih rizika bez upotrebe standardizovanih instrumenata i nedostatak kontrolne grupe iz opšte populacije.
34.	Udayar, S., Fedrigo, L., Durante, F., Clot-Siegrist, E., Masdonati, J. (2021)	Analiza prepreka i resursa koje 14 mladih migranata i tražioca azila uključenih u integracioni program u Švajcarskoj imaju sa iskustvom pokušaja da se integrišu na tržište rada.	Glavni nalazi ovog istraživanja odnose se na identifikovane prepreke za uključivanje na tržište rada mladih izbeglica i tražioca azila koje mogu biti objektivno vidljive poput toga da ne govore jezik. ali i skrivene, poput traumatskih iskustava u zemlji porekla i na putu koji utiču na mentalno zdravlje u sadašnjosti, a samim tim i kapacitet za traženjem posla. Autori su ukazali i na socijalne i društvene resurse koje su mladi identifikovali poput prijatelja i porodice. Rad ukazuje i na činjenicu da migranti i izbeglice	Ovaj rad ukazuje na praktične implikacije za profesionalce koji rade sa izbeglicama i tražiocima azila u procesu integracije na tržište rada. Savetnici za zapošljavanje treba da pomognu mladima da identifikuju svoje resurse, i potrebno je da se veća pažnja posveti usvajanju jezika. Nedostaci studije jesu to što istraživači nisu govorili isti jezik kao ispitanici, što je moglo da utiče na puno razumevanje iskustva. Takođe, s obzirom na veličinu i strukturu uzorka, rezultate

			često rade na nisko plaćenim poslovima jer nemaju dovoljno informacija, tj da im informacije o alternativama nisu obezbeđene u integracionom programu.	treba sa dužnom pažnjom tumačiti u različitim kontekstima.
35.	Vervilet, M., Vanobbergen, B., Broekaert, E., Derluyn, I. (2015)	Analiza perspektiva nepraćene i razdvojene dece iz Avganistana, vezana za motive i aspiracije njihovih porodica i zajednica u trenutku napuštanja zemlje porekla i po dolasku u zemlju destinacije.	Nepraćena i razdvojena deca kreću na put ka zemljama Zapadne Evrope sa aspiracijama vezanim za "izgradnju bolje budućnosti". Većina intervjuisane dece je ove aspiracije identifikovala sa nalaženjem posla i pomoći porodici u zemlji porekla sa novcem. Nalazi pokazuju da se aspiracije menjaju tokom puta i po dolasku u zemlju destinacije.	Uvid u aspiracije mlade nepraćene dece iz Avganistana, što je malo istraživana tema je najveći značaj ovog istraživanja. Ograničenja studije: nemogućnost da se ispituju isti ispitanici pre početka, u tranzitu i u Belgiji kao zemlji destinacije; aspiracije iz zemlje porekla su ispitivane retroaktivno, po dolasku u Belgiju; aspiracije porodice su ispitivane isključivo iz narativa mladih; uključeni su samo mladi iz tranzitnih centara; te jezik i kultura kao barijera.
36.	Yilmaz, B.H., Dulgerler, S. (2011)	Identifikacija faktora rizika koji utiču na rad dece na ulicama Izmira u Turskoj.	Učešćem 226 dece od kojih je 78,8% dolazilo iz porodica koje su migrirale u grad, istraživanje je pokazalo da gotovo sva deca rad na ulici vide kao nebezbedan, i da gotovo polovina nema pozitivan pogled na budućnost. Utvrđeno je da su najčešći problemi u porodicama dece koja rade siromaštvo, nezaposlenost, loše obrazovanje, mnogočlane porodice, nepovoljna porodična dinamika, migracije, ograničene mogućnosti za smeštaj i porodično nasilje. Iako su gotovo sva deca i dalje živela sa svojim porodicama, mali procenat dece (5,8%) je počelo da trajno živi na ulici, prekinuvši kontakt sa porodicama. Utvrđena je značajna povezanost između života na ulici i godina deteta, nivoa obrazovanja oca i zloupotrebe alkohola oca. U istraživanju su učestvovali i majke, koje velikom većinom nisu bile zaposlene. One koje su radile, često su bile zaposlene na poslovima čišćenja, prodaje sveća, vode i papirnih maramica, kao i proricanja sudbine. Većina očeva je bila zaposlena, često na vrlo nisko plaćenim poslovima.	Nalazi istraživanja pokazali su da su deca u uličnoj situaciji uglavnom zaposlena na poslovima prodaje papirnih maramica, žvaka i sličnih sitnih proizvoda ili su angažovana na sakupljanju recikliranog otpada i djubreta. Deca najčešće rade kako bi pomogla svojim siromašnim porodicama. Ovo, kao i druga istraživanja pokazalo je da velika većina dece u uličnoj situaciji u Turkoj nastavlja redovno školovanje, oko jedno od pet deteta je prekinulo obrazovanje. Neka deca napuštaju obrazovanje najčešće usled nemogućnosti da plate troškove školovanja ili neophodnosti da zarade novac. Nizak nivo obrazovanja roditelja, naročito očeva, pokazao se u ovom istraživanju kao jak faktor za uključivanje u dečji rad. Dodatno, migracije, i to interne unutar Turske kao i migriranje u Tursku iz okolnih zemalja, su utvrđene kao važan faktor rizika za dečji rad.

Prilog 11 Mapa kodova i njihova učestalost u intervjuima

Code System	KI_DR_Ž1	KI_DR_M1	KI_DR_Ž2	KI_DR_Ž3	KI_DR_MOR	KI_DR_MOR	KI_DR_Ž5	KI_DR_Ž6	KI_DR_NP_Ž7	KI_DR_Ž9	KI_DR_UNHCR	KI_DBP_M1	KI_DBP_M2	KI_DBP_M3	KI_DBP_M4	KI_DBP_M5	KI_DR_SA i KI_DR_MB	SUM
Učestalost dečijeg rada																		6
Zašto deca rade																		41
Karakteristike rada																		46
Najgori oblici DR																		27
Pozitivne prakse zapošljavanja																		4
Proces nalaženja posla																		22
Uslovi rada (+)																		73
Rad u Srbiji																		30
Rizici od dečijeg rada																		53
Procena rizika																		6
Posledice dečijeg rada																		13
Protektivni faktori																		35
Ko pomaže deci kad se nešto loše																		18
Obrazovanje																		20
Rezilijentnost dece																		28
agensnost																		12
Razumevanje koristi od rada																		10
Intervencije sistema																		59
Kako prepoznati decu koja rade																		9
Mogući srednji put																		13
Preporuke																		29
Znanja profesionalaca o dečijem ra																		2
Nedostajuća znanja i veštine																		20
Znanja dece o DR																		9
Devojčice bez pratnje																		8
Kulturni obrasci																		18
Roditeljske prakse																		30
Saveti za decu koja kreću																		11
Σ SUM	64	28	63	23	20	20	35	28	50	30	77	70	26	48	22	29	19	652

Napomena: Šifre koje u sebi sadrže DBP su intervjui sa decom, ostali su intervjui sa profesionalcima. Krupniji kvadrati ukazuju na veću učestalost te teme u određenom intervjuu, sitniji na manju učestalost teme u intervjuu.

Prilog 12 Mapa kodova i njihova učestalost u fokus grupama

Code System	FG4_DR_PROF	FG3_DR_PROF	FG2_DR_PROF	FG1_DR_PROF	FG5_DR_DBP	FG4_DR_DBP	FG3_DR_DBP	FG2_DR_DBP	FG1_DR_DBP	SUM
Učestalost dečijeg rada										8
Zašto deca rade	■									35
Karakteristike rada		■	■	■	■	■	■	■	■	47
Najgori oblici DR	■	■		■						22
Pozitivne prakse zapošljavanja										3
Proces nalaženja posla		■		■	■	■	■			24
Uslovi rada (+)	■				■	■	■	■	■	45
Rad u Srbiji	■		■	■						25
Rizici od dečijeg rada	■	■								19
Procena rizika							■		■	18
Posledice dečijeg rada				■		■	■	■		18
Protektivni faktori	■	■					■	■		22
Ko pomaže deci kad se nešto loše		■								6
Obrazovanje				■		■	■	■		12
Rezilijentnost dece					■	■	■			12
agensnost					■	■	■			7
Razumevanje koristi od rada				■	■				■	20
Intervencije sistema		■	■	■						28
Kako prepoznati decu koja rade		■								5
Mogući srednji put										3
Preporuke	■	■	■	■	■		■			22
Znanja profesionalaca o dečijem ra										1
Nedostajuća znanja i veštine		■								6
Znanja dece o DR							■		■	9
Devojčice bez pratnje		■					■			8
Kulturni obrasci		■		■	■		■			15
Roditeljske prakse	■				■	■	■	■	■	41
Saveti za decu koja kreću						■	■			11
SUM	75	33	43	76	32	50	50	62	71	492

Napomena: Šifre koje u sebi sadrže PROF su fokus grupe sa profesionalcima, ostale su fokus grupe sa decom. Krupniji kvadratići ukazuju na veću učestalost teme, a sitniji na manju učestalost te teme u fokus grupi.

Biografija autora

Violeta Marković je rođena u Smederevu 24.09.1990.godine. Osnovnu školu i Gimnaziju – filološki smer završila je u rodnom gradu. Osnovne akademske studije socijalne politike i socijalnog rada završila je na Fakultetu političkih nauka UB sa prosečnom ocenom 9,12. Master studije socijalnog rada završila je 2016. godine sa prosečnom ocenom 9,36. Doktorske akademske studije socijalne politike i socijalnog rada upisala je školske 2018/2019. godine.

Angažovana je kao asistentkinja na Odeljenju za socijalnu politiku i socijalni rad Fakulteta političkih nauka UB od septembra 2021. godine u naučnoj oblasti Teorija i metodologija socijalnog rada. Od aprila 2019. do septembra 2021. bila je angažovana kao istraživač pripravnik na Fakultetu političkih nauka UB. U periodu od 2016. do 2020. godine bila je zaposlena u direktnom radu sa izbeglicama i migrantima. Učestvovala je u velikom broju naučnih projekata, a od 2013. godine angažovana je kao istraživač u Centru za istraživanje u socijalnoj politici i socijalnom radu Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu.

Tokom doktorskih studija bila je angažovana na više naučnih projekata i učestvovala na naučnim konferencijama. Najznačajniji istraživački projekti u kojima je bila angažovana su:

- 2024 – u toku: Glavni konsultant na izradi regionalne Benchmark studije o napretku u pristupanju Evropskoj uniji Srbije i zemalja u regionu (Crna Gora, Makedonija, Albanija, Bosna i Hercegovina) sa fokusom na Poglavlje 19. Udruženje građana Inicijativa za razvoj i saradnju IDC.
- 2024 – u toku: App for better choice – Mobilna aplikacija za podizanje svesti o rizicima ilegalnih migracija. ADRA Srbija
- 2023 – u toku. LINK Erasmus +projekat.
- 2019 – u toku. COST CA18123 – The Pan-European Family Support Network
- 2019 – 2023. Migration Integration Governance Research Centre – MIGREC koji se finansira u okviru poziva EU H2020.4.b, HORIZON 2020.
- 2020-2023. „Merenje, podizanje svesti i angažovanje politika radi unapređenja borbe protiv zloupotrebe dečjeg rada i prinudnog rada“, MAP 16' - MOR, Ministarstvo za rad zašpošljavanje, boračka i socijalna pitanja i Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka
- 2020-2022. Ko – kreacija znanja i izgradnja ekspertize za zaštitu dece pogođene migracijama – Razvoj kurikuluma, UNICEF i Biro za stanovništvo, izbeglice i migracije (PRM) Stejt departmenta.
- 2020 – 2022. FPN KonekTas – onlajn platforma za profesionalce/ke u socijalnoj zaštiti. UNICEF i Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka.
- 2021. Vodeći konsultant u sprovođenu eksterne evaluacije projekata koje je Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja implementiralo kao odgovor na potrebe migranata i izbeglica u okviru projekata finansiranih od EU 2016-2020.
- 2021-2022. Nasilje nad decom na balkanskoj migracionoj ruti - Rešenja kroz zastupanje i istraživanje (STAR). Save the Children NWB i Sexual Violence Research Initiative (SVRI).
- 2018-2019. "Hraniteljstvo i dobrobit adolescenata: istraživanje i unapređenje politike i praksi", UNICEF, Centar za istraživanja u socijalnoj politici i socijalnom radu Fakulteta političkih nauka u Beogradu i Institut za psihologiju Univerziteta u Beogradu.
- 2017. "Romske porodice i sistem zaštite dece u Srbiji", Centar za istraživanja u socijalnoj politici i socijalnom radu Fakulteta političkih nauka u Beogradu, istraživačica.

- 2016. "Praćenje ishoda usluga u zajednici za ugrožene porodice sa decom", Centar za istraživanja u socijalnoj politici i socijalnom radu Fakulteta političkih nauka u Beogradu u saradnji sa UNICEF-om, istraživačica.

Tokom doktorskih studija izlagala je svoje radove na više naučnih konferencija:

- 2022. Child Migration and Integration: Trends and Challenges. Prezentovan rad: Research With Migrant Children – Challenges and Opportunities in Working With Translators
- 2021. Neuchâtel Graduate Conference of Migration and Mobility Studies u organizaciji Univerziteta Neuchâtel, prezentovan rad: Protection of migrants and refugees during COVID 19 in Republic of Serbia (RS) – perspective of social protection system professionals autorki: Marković, Violeta, Pavlović Danijela, Polić Penavić Sanja.
- 2021. Children in Migration: Perspectives from South East Europe Conference u organizaciji Global Campus South East Europe. Prezentovanje rada „Response system for migrant children in Serbia“, autorki Žegarac, Nevenka., Burgund Isakov Anita, Perišić, Natalija, Marković, Violeta.
- 2021. The 2021 European Conference On Social Work Education u organizaciji The European Association Of Schools Of Social Work And The Tallinn University, Estonia, prezentovani rad: Education as a response to Migration Challenges: Developing course Protection of Children Affected by Mixed Migration autorki Marković, Violeta, Burgund Isakov Anita, Žegarac, Nevenka.
- 2020. Joint World Conference on Social Work Education and Social Development – Promoting Human Relationships: Bridging the Future SWESD, prezentovan rad: 'Consultation with children on move - dilemmas on searching for the approach' autorke: Burgund Isakov Anita, Marković, Violeta.
- 2020. CESPASWON Regional Week, 2020. prezentovan predlog istraživanja doktorske disertacije: Characteristics on child labour among unaccompanied and separated children migrants and refugees.

Bila učesnica na više naučnih razmena u okviru MIGREC projekta. U okviru COST akcije učestvovala je na kratkoročnoj naučnoj razmeni (short-term scientific mission) na Univerzitetu u Faro, Portugal tokom koje je pripremila okvir za Delfi studiju o veštinama profesionalaca za rad sa porodicama. Objavila je, kao autorka i koautorka, 11 naučnih radova u oblasti zaštite dece, migracija i Covid 19 pandemije, a koautorka je udžbenika Zaštita dece u migracijama – pristup zasnovan na pravima i priručnika Zaštita dece u migracijama – praksa centrirana ka detetu.

Izjava o autorstvu

Ime i prezime autora: Violeta Marković

Broj indeksa: 38/18

Izjavljujem

da je doktorska disertacija pod naslovom

“Karakteristike dečjeg rada kod nepraćene i razdvojene dece u Srbiji”

- rezultat sopstvenog istraživačkog rada;
- da disertacija u celini ni u delovima nije bila predložena za sticanje druge diplome prema studijskim programima drugih visokoškolskih ustanova;
- da su rezultati korektno navedeni i
- da nisam kršio/la autorska prava i koristio/la intelektualnu svojinu drugih lica.

U Beogradu, 15.05.2024.

Potpis autora

Izjava o istovetnosti štampane i elektronske verzije doktorskog rada

Ime i prezime autora: Violeta Marković

Broj indeksa: 38/18

Studijski program: Doktorske studije socijalne politike i socijalnog rada

Naslov rada: "Karakteristike dečjeg rada kod nepraćene i razdvojene dece u Srbiji"

Mentor: Prof. dr Nevenka Žegarac

Izjavljujem da je štampana verzija mog doktorskog rada istovetna elektronskoj verziji koju sam predao/la radi pohranjivanja u **Digitalnom repozitorijumu Univerziteta u Beogradu**.

Dozvoljavam da se objave moji lični podaci vezani za dobijanje akademskog naziva doktora nauka, kao što su ime i prezime, godina i mesto rođenja i datum odbrane rada.

Ovi lični podaci mogu se objaviti na mrežnim stranicama digitalne biblioteke, u elektronskom katalogu i u publikacijama Univerziteta u Beogradu.

Potpis autora

U Beogradu, 15.05.2024.

Izjava o korišćenju

Ovlašćujem Univerzitetsku biblioteku „Svetozar Marković“ da u Digitalni repozitorijum Univerziteta u Beogradu unese moju doktorsku disertaciju pod naslovom:

“Karakteristike dečjeg rada kod nepraćene i razdvojene dece u Srbiji”

koja je moje autorsko delo.

Disertaciju sa svim prilogima predao/la sam u elektronskom formatu pogodnom za trajno arhiviranje.

Moju doktorsku disertaciju pohranjenu u Digitalnom repozitorijumu Univerziteta u Beogradu i dostupnu u otvorenom pristupu mogu da koriste svi koji poštuju odredbe sadržane u odabranom tipu licence Kreativne zajednice (Creative Commons) za koju sam se odlučio/la.

1. Autory (CC BY)
2. Autorstvo – nekomercijalno (CC BY-NC)
3. **Autorstvo – nekomercijalno – neprerađivanje (CC BY-NC-ND)**
4. Autorstvo – nekomercijalno – deliti pod istim uslovima (CC BY-NC-SA)
5. Auteurizam – bez saveta (CC BY-ND)
6. Autorstvo – deliti pod istim uslovima (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.

Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Potpis autora

U Beogradu, 15.05.2024.

1. **Autorstvo.** Dozvoljavate umnožavanje, distribuciju i javno saopštavanje dela, i prerade, ako se navede ime autora na način određen od strane autora ili davaoca licence, čak i u komercijalne svrhe. Ovo je najslobodnija od svih licenci.
2. **Autorstvo – nekomercijalno.** Dozvoljavate umnožavanje, distribuciju i javno saopštavanje dela, i prerade, ako se navede ime autora na način određen od strane autora ili davaoca licence. Ova licenca ne dozvoljava komercijalnu upotrebu dela.
3. **Autorstvo – nekomercijalno – bez prerada.** Dozvoljavate umnožavanje, distribuciju i javno saopštavanje dela, bez promena, preoblikovanja ili upotrebe dela u svom delu, ako se navede ime autora na način određen od strane autora ili davaoca licence. Ova licenca ne dozvoljava komercijalnu upotrebu dela. U odnosu na sve ostale licence, ovom licencom se ograničava najveći obim prava korišćenja dela.
 4. **Autorstvo – nekomercijalno – deliti pod istim uslovima.** Dozvoljavate umnožavanje, distribuciju i javno saopštavanje dela, i prerade, ako se navede ime autora na način određen od strane autora ili davaoca licence i ako se prerada distribuira pod istom ili sličnom licencom. Ova licenca ne dozvoljava komercijalnu upotrebu dela i prerada.
5. **Autorstvo – bez prerada.** Dozvoljavate umnožavanje, distribuciju i javno saopštavanje dela, bez promena, preoblikovanja ili upotrebe dela u svom delu, ako se navede ime autora na način određen od strane autora ili davaoca licence. Ova licenca dozvoljava komercijalnu upotrebu dela.
6. **Autorstvo – deliti pod istim uslovima.** Dozvoljavate umnožavanje, distribuciju i javno saopštavanje dela, i prerade, ako se navede ime autora na način određen od strane autora ili davaoca licence i ako se prerada distribuira pod istom ili sličnom licencom. Ova licenca dozvoljava komercijalnu upotrebu dela i prerada. Slična je softverskim licencama, odnosno licencama otvorenog koda.